

Hilde Nystuen
**Seterdrift og seterlandskap i Spekedalen
- en kulturhistorisk reise gjennom 300 år**

The summer farming landscape in Spekedalen
- three hundred years of agricultural history

Universitetet for miljø- og biovitenskap
Norwegian University of Life Sciences

Institutt for naturforvaltning
Mastergradsoppgave 30 stp. 2005

Seterdrift og seterlandskap i Spekedalen

- en kulturhistorisk reise i seterlandskapet gjennom 300 år.

*The summer farming landscape in Spekedalen -
three hundred years of agricultural history.*

*Universitetet for miljø- og biovitenskap
Institutt for naturforvaltning
Mastergradsoppgave*

*Hilde Nystuen
2005*

Forord

Denne mastergradsoppgaven er skrevet ved Institutt for Naturforvaltning (INA) ved Universitetet for miljø- og biovitenskap (UMB), og er en del av mastergraden i Skog, miljø og industri.

Veien fram til en ferdig mastergradsoppgave har vært lang, men lærerik. Fra å ha begynt med å kartlegge vilt- og fiskeressursene i Spekedalen, til å ende opp med ei kulturhistorisk reise i seterlandskapet, kan jeg nå endelig erklære målgang. Mastergradsoppgaven tok en ny vending de første dagene av året 2004, da haugevis av gamle papirer i gardsarkivet, blant annet kongeskjøtet på Spekedalen fra 1803, dukket opp. Det ble starten på ei spennende reise i seterlandskapet og seterhistorien i Spekedalen fra begynnelsen på 1700-tallet og fram til i dag.

På denne spennende og krevende reisen har mange mennesker bidratt, støttet meg og gitt meg troen på at jeg en dag kommer i mål.

Kjære bestefar min, Sigvald Nystuen! Uten deg hadde ikke denne mastergradsoppgaven blitt til. Gjennom å få ta del i dine historier og dine minner opp gjennom 93 år, har du med din innlevelse og imponerende hukommelse lært meg så mye. Spesielt takk for mange gode minner fra molteturer i Spekedalen. Det har vært så fint å få skrive ned alt du har fortalt og delt med meg opp gjennom årene. Du har stått ut med min til tider intense utspørring og graving i fortiden, og det står det respekt av. Takk for alle gamle hus du har reddet med bølgeblikktak.

Kjære bestemor mi, Gudlaug Nystuen! Takk for din innlevende fortelling om bjølkua Gullmøy. Du har bidratt med dine erfaringer og minner fra seterlivet i Spekedalen. Og den eneste kulokken jeg kan, har du lært meg. Jeg skulle gjerne ha vært med deg da du lokket kua ut på "bete om mårån", og fått oppleve seterlivets gode dager i Spekedalen. Takk for gleden over å vaske seterhus sammen om våren, kjenne lukta av nyskurte tømmervegger, små kaffepauser med noe godt attåt og god prat.

En stor takk til far min, Sigbjørn Nystuen! Takk for alle dine kritiske spørsmål til det jeg har drevet med. Det har fått meg til å tenke gjennom alle veivalg og inspirert meg på veien videre. Takk for at du har vært så meddelende og involverende opp gjennom alle år. Det står stor respekt av den store innsatsen du har lagt ned i drifta av eiendommen. Du har restaurert og bygget nytt og hatt evnen til både å ta vare på det gamle samtidig som du er nyorientert og har evnen til å se mulighetene i framtida. Takk for at du har lært oss gleden ved å høste av naturen.

En stor takk til mor mi, Liv Nystuen! Du lager verdens beste suppe. Den pleier å stå klar da vi "kjem ned at frå fjela". Ingenting smaker bedre og varmer mer, enn å sitte sammen rundt kjøkkenbordet og dele opplevelser fra elgjakt, bærturer eller fisketurer. Du har ført videre kunnskapen om krøttera etter bestemor, og ingen er snillere med dyra enn du. Det er i stor grad din fortjeneste at det går mange flotte kalver, kviger og kyr på beite rundt garden i dag.

Takk kjære bror min, Sæming Nystuen. Med deg har jeg delt mange opplevelser og diskutert mye. Din entusiasme for alt levende, er smittende. Du kjenner snart hvert eneste tre i Spekedalen. Takk for mange fine jakt- og fiskedager i Spekedalen.

Tapio, jamthunden min. Deg hentet jeg i juni 2002. Med deg ved min side startet jeg på feltarbeidet. Alle turene med deg innimellom skrivingen har gitt meg overskudd, og ditt alltid vennlige vesen har gjort at tunge dager har vært levelige lell.

Til mine gode venninner, Siri og Elisabeth! Takk for entusiasmen dere har vist for oppgaven og for at dere har trodd på meg! Takk for at jeg har fått dele mange fine opplevelser med dere i Spekedalen, dyp og god prat og mye humor! Takk til deg Siri for at du har minnet meg på at etter dårlige stoffskiftedager kommer bedre dager. Og til deg Elisabeth, Gjetarjinta! Vi som sammen tråkket rundt som gjetere i Spekedalen sommeren 1999 og 2000. Det var fine og lærerike sommere, og det utrolige var at et B-menneske og et A-menneske klarte å leve et gjeterliv tett sammen 24 timer i døgnet.

Takk til Christian Brun Jensen for hjelp med skanning av bilder, Terje Uthushagen og Halvard Pedersen for kartproduksjon og Per Olav Mathisen for informasjon om fangstanleggenes historie i dalen.

En stor takk går til geograf Oskar Puschmann ved NIJOS. Du ble en stor inspirasjonskilde med din evne til å se koblingen mellom natur og kultur, og ved dine ulike innfallsvinkler til et landskaps kulturkvaliteter. Jeg setter stor pris på å ha fått muligheten til å anvende meg av kompetansen din.

Takk til min veileder, førsteamanuensis Lars Helge Frivold, som i en årrekke har stått som veileder. Takk for tålmodighet og konstruktiv veiledning de altfor få gangene jeg har benyttet meg av den.

Største takken går til deg Halgrim, min kjære samboer. Du har aldri tvilt på at jeg skulle klare dette, sjøl på dager hvor formen var elendig eller når produksjonen kunne stoppe helt opp over lengre tid. Alltid oppmuntrende og positiv, og med en egen evne til å se det vesentlige i dagen i dag!

Jeg håper denne oppgaven kan gjøre kommende generasjoner bevisst på sine røtter. At den bidrar til at de ser verdien av å ta vare på og videreføre kunnskapen som generasjonene før oss har tilegnet seg gjennom århundrer.

Til slutt takk til Spekedalen, mitt paradis!

Hilde Nystuen

Ner Laksfors, 17.mai 2005

Innholdsfortegnelse

Sammendrag	6
I. Innledning	10
1.1. Utviklingen i kulturlandskapet	10
1.2. Seterbruk og seterlandskap	11
1.3. Formålet med oppgaven	12
2. Områdebeskrivelse	14
2.1. Spekedalen, en fjelldal i Rendalen Østfjell	14
2.1.1. Historisk bakgrunn	15
2.1.2. Dagens bruk av området	19
2.2. Landskapsbildet	19
2.2.1. Verdifullt kulturlandskap	19
2.2.2. Landskapsregioner, underregion og landskapstyper	19
2.3. Naturgrunnlaget	20
2.3.1. Geologi og kvartærgeologi	20
2.3.2. Klima	21
2.3.3. Vegetasjon	21
2.3.4. Vann og vassdrag	22
3. Teori	23
3.1. Definisjoner	23
3.1.1. Kulturlandskap	23
3.1.2. Biologisk mangfold	25
3.1.3. Kulturminner	26
3.2. Seterdrift i Norge	27
3.2.1. Definisjoner	27
3.2.2. Seterbrukets opphav og framvekst	28
3.2.3. Seterbrukstyper	31
3.2.4. Setertyper	32
3.2.5. Utviklingen av seterbruket de siste århundrer	33
3.2.6. Seter- og utmarksbebyggelsen	36
3.3. Kulturmarkstyper i seterlandskapet	46
3.3.1. Åpne seminaturlige enger	47
3.3.2. Åpen slåttemark	48
3.3.3. Slåtte- og beitemyr	50
3.3.4. Åpen beitemark	51
3.3.5. Beiteskog	53
3.3.6. Setervollen	54
3.3.7. Høstingsskog	55
3.3.8. Lauveng	55
3.4. Beitedyr i seterlandskapet	55
3.4.1. Generelt om beiting	55
3.4.2. Sambeiting	56

3.4.3. Oversikt over ulike beitemønster mellom dyreslag	57
3.5. Gamle ferdselsveier	58
3.5.1. Fra dyretråkk til motorisert ferdsel	58
3.5.2. Ulike veier og veifar	59
4. Materiale og metode	62
4.1. Intervju	62
4.2. Skriftlige kilder	63
4.3. Feltregistreringer	64
4.3.1. Kartlegging av seter- og utmarksbebyggelsen	64
4.3.2. Kartlegging av utmarksslåtter, joter, løkkeveier, ferdselsveier og setervollen	64
4.4. Fotografier	64
4.5. Kart	65
4.5.1. Nasjonalt referansesystem for landskap	65
5. Resultater	67
5.1. Spor etter den gamle fangstkulturen	67
5.1.1. Massefangstområdet ved Elgpiggen	67
5.2. Fra slåtter til seterdrift	69
5.2.1. De første setrene, hjemsetrene	69
5.2.2. Nekkjølen og Solendalen, fra utmarksslåtter til sommersetere	70
5.3. Seterdrift i Spekedalen på 1700-tallet	72
5.3.1. Bygging og bosetting på 1700-tallet	72
5.3.2. Spekedalen blir sommerseter for Nystu og Løvhaug	74
5.4. Grensene blir til	76
5.4.1. Naboene i Nordre Spekedalen og samiske spor	76
5.4.2. Grensen mellom Tynset kommune og Øvre Rendal kommune	80
5.4.3. Grensen i Storbekkefatet	81
5.4.4. Grensen mot Storlegda	82
5.4.5. Grensen mot Nekkjølen	83
5.5. Gamle ferdselsveier	84
5.5.1. Klovveier	84
5.5.2. Kjerrevei/kjørevei	85
5.5.3. Nyveien	86
5.5.4. Merkesteiner og varder	88
5.5.5. Stier og dyretråkk	89
5.6. Slåtter og joter i Spekedalen	90
5.6.1. Gamle slåtter og joter i Spekedalen	90
5.6.2. Oversikt over slåtter og joter vi kjenner navn og beliggenhet på i dag	90
5.7. Seter- og utmarksbebyggelsen i Spekedalen	96
5.7.1. Seter- og utmarksbebyggelsen hos Nystu	97
5.7.2. Tufter på setervollen og i utmark hos Nystu	102
5.7.3. Seter- og utmarksbebyggelsen hos Løvhaug	104
5.7.4. Tufter på setervollen og i utmark hos Løvhaug	109
5.7.5. Felles utmarkshusvære og tufter	110
5.8. Seterlivet	112
5.8.1. Seterlivets glade dager	112
5.8.2. Budeia og gjeteren	114

5.8.3. Budrätten	118
5.8.4. Huldrefolket	120
5.8.5. "Vinna" i Spekedalen	120
5.9. Tømmerdrift, kull- og tjærebrenning i Spekedalen	123
5.9.1. Kullmiler	123
5.9.2. Tømmerdrift og fløting	123
5.10. Beitebruk i Spekedalen fra seterslutt og fram til i dag	125
5.10.1. Beitebruk fra 1958 til 1999	125
5.10.2. Spekedalsprosjektet	126
6. Diskusjon og konklusjon	128
6.1. Seterhistorien i Spekedalen	128
6.1.1. Seterdrift og fast bosetting	128
6.1.2. Fullseterbruk og sommerseter	131
6.1.3. Naboer og grensetvister	131
6.1.4. Utmarksslåtter i Spekedalen	133
6.1.5. Seter- og utmarksbebyggelsen i Spekedalen	134
6.2. Landskapsendringer	137
6.2.1. Beitedyr i Spekedalen	138
6.2.2. Kulturmarkstyper i Spekedalen	138
6.2.3. Tamreindrift, tømmerfløting og kullmiler	139
6.2.4. Seterdrifta tok slutt	140
6.2.5. Veiene i seterlandskapet	141
6.2.6. Byggeskikk	142
6.2.7. Oppsummering landskapsendringene	142
6.3. Veien videre	143
6.3.1. Offentlige økonomiske virkemidler	144
6.3.2. Framtidige tiltak	145
7. Litteraturliste	147

Vedlegg

<i>I</i>	<i>Rendalen Østfjell.</i>
<i>II</i>	<i>Kongeskjøte tgl. 16. juli 1803 over Spekedalen.</i>
<i>III</i>	<i>Skjøte av 13. februar 1804.</i>
<i>IV</i>	<i>Kart oversikt over slåtter og joter i Spekedalen.</i>
<i>V</i>	<i>Kartkoordinatene til husvære i Spekedalen.</i>

Sammendrag

Denne mastergradsoppgaven er en sammenfatning av verdifull kunnskap om seterdrifta, bygningshistorien og seterlandskapets utvikling i Spekedalen. Ved å synliggjøre de kulturhistoriske, biologiske og estetiske verdiene som ligger i seterlandskapet i Spekedalen, ønsker jeg å motivere til en bruk og utvikling som bygger på de naturlige og kulturelle forutsetningene i området og som tar vare på de historiske verdiene.

For å få en oversikt over den historiske bruken av området har jeg benyttet flere innfallsvinkler. Jeg har studert gamle og nye skriftlige kilder, sammenlignet gamle og nye bilder og kart, foretatt intervjuer og gjort egne feltregistreringer. Oppgaven inneholder også en teoridel som tar for seg seterdrifta i Norge, ulike setertyper og seterbrukstyper, samt seterbrukets opphav og framvekst. Beitedyr, ulike kulturmarkstyper i seterlandskapet og gamle ferdselsveier blir også beskrevet.

Spekedalen er en fjelldal i Rendalen Østfjell, nordøst i Hedmark fylke. I forbindelse med Nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap på 1990-tallet, ble Spekedalen kategorisert som verdifullt kulturlandskap og Spekedalssetra omtalt som ei fjellseter med særegen beliggenhet under Elgpiggen. Spekedalsområdet ligger innenfor landskapsregionene "Fjellskogen i Sør-Norge" og "Lågfjellet i Sør-Norge", og innenfor landskapstypene "Fjellvidde" og "Viddelandskapets setrer". Slake fjellvidder og rolige landskapsformer preger landskapet i "Underregionen Rendalen Østfjell". Midt inne i dette viddelandskapet ligger Spekedalen med sine 2 sjøer, flere tjern og elva Speka som renner gjennom fjellskogen i dalbunnen. Spekedalssetra danner en åpning i fjellskogen med setervollen og sine værbitte tømmerbygninger.

Fjellområdet Rendalen Østfjell har vært brukt blant annet til jakt og fiske helt tilbake til steinalderen. Flere imponerende fangstanlegg ligger i området rundt Elgpiggen, og mengden med kullmiler vitner om perioder med stor kullbrenningsaktivitet i forbindelse med Røros Kobberverks storhetstid.

Spekedalen deles i Nordre og Søndre Spekedalen, hvor Søndre Spekedalen i dag er et setersameie mellom gardene Løvhaug og Nystu. Gardene ligger i Unsetgrenda i Rendalen kommune. Seterveien over fjellet, fra bygd til seter, er på nesten 30 km. Løvhaug og Nystu har hver sin setervoll med seterbebyggelse på Spekedalssetra, samt flere utmarkshusvære.

I takt med folkeøkning og garddeling utover 1600-tallet og 1700-tallet, ble det økt behov for utmarksslåtter og setrer østover fjellene fra Unset. Løvhaug og Nystu hadde utmarksslåtter i Nekkjølen og Sølendalen i denne perioden. Fra begynnelsen av 1700-tallet fikk de sommerseter på Storlegda, og Klettsetra ble vårseter.

Vi kjenner Søndre Spekedalens seterhistorie tilbake til begynnelsen av 1700-tallet, da Haagen Olsen Berger fikk bygsel på kongeallmenningen Spekedalen til seter og hamn, taksert til 3 kalveskinns skyld. Det er tydelig at Spekedalen har vært attraktiv, for utover 1700-tallet ble det nærmest tradisjon å dra til kongen i København for å be om odel på

Spekedalen. Fra midten av 1700-tallet var det fast bosetting i dalen, og det bodde folk der fram til 1801. I 1803 fikk Lars Gjermundsen Undset fra garden Løvhaug kongeskjøtet på alle 3 skinn etter å ha bygslet Søndre Spekedalen de siste 10 årene. Året etter solgte han halvparten til sin svigersønn, Nils Eriksen fra garden Nystu for 99 rigsdaler. Disse to delte setervollen mellom seg, og fra denne tid var det slutt på epoken med fast bosetting i dalen. Nå ble Spekedalen brukt som sommerseter for gardene Nystu og Løvhaug.

Fra slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet har det vært tamreindrift i Nordre Spekedalen, noe blant annet gamle grensetvister og stedsnavn vitner om. Grensene for eiendommen Søndre Spekedalen ble opp gjennom årene etablert gjennom flere grensetvister og rettssaker mot naboene. Dagens grenser er tydelig beskrevet og gamle varder er vakre elementer og minner i landskapet. Opp gjennom tidene har det også eksistert flere veier inn til Spekedalen, og utviklingen av veistandarden ligger som spor i landskapet og er elementer fra håndredskapens tid, fra hesteredskapens tid og til slutt fra traktorens tid. Den første veien inn til Spekedalen var kløvveien, etterfulgt av kjerrevei og til slutt bilvei.

I tillegg til seterdrifta, var det utstrakt bruk av utmarksslåtter i Spekedalen fra 1700-tallet og fram til begynnelsen av 1900-tallet. Kulturmarkstyper som natureng og slåttemyrer, lauveng og høstingsskog er representert. Noen utmarksslåtter hadde løer, mens høyet ble satt i stakk på andre utmarksslåtter. Setertrøene var overflatedyrket eng og inngjerdet med skigard. De ble slått i begynnelsen av august, etter at vinna var ferdig fremme i bygda. Da kom slåttekarene til seters og de overnattet i slåttbuene. På setertrøene ble høyet oppbevart i løer, og fra først på 1900-tallet ble låven i reisverk tatt i bruk. Der ble høyet lagret fram til fjellkjøringen før jul. Da ble høyet fraktet med hest og slede fram til gards, og den nesten tre mil lange veien over fjellet kunne til tider være svært strabasjøs.

Seterbrukstypen har i hele seterperioden vært fullseterbruk og setertypen sommerseter, noe også setervollene med sine bygninger bærer preg av. Setervollene består i dag av mange gamle husvære som seterstuer, kufjøs, sauefjøs, kalvefjøs, staller, veslbu, slåttebu, pargasbuer og diverse løer. I utmarka ligger spor etter flere utmarkshusvære. Fem nøster og ei bu står fortsatt under tak, mens den gamle ljørbusa ved Søndre Spekesjøen og Halvtakløa står til nedfalls.

Seteratmosfæren lever i historiene og minnene til dem som har levd der sommer etter sommer, sammen med krøtter og småfe. Det var få begivenheter som ble imøtesett med større lengsel og forventning enn seterferden, særlig blant kvinnfolk og barn, for ikke å tale om buskapen. Dagene var gode, men arbeidsomme på setra. Etter at kyrne var melket om morgenen, ble de lokket ut på beite. Tolv ulike lokkeveier er kjent brukt, og synes den dag i dag i terrenget. De førte krøttera fram til ulike joter og røster med gode beiter. Beitemarka bestod av beiteskog, beitemyr og naturbeite. Fram til slutten av 1800-tallet fulgte en gjeter buskapen hele dagen på grunn av rovdryfaren. Dagene på setra gikk med til produksjon av budråtten. Kinning av smør foregikk først med stampe, så med rundkinne og på slutten med vassdrevet kinnbøtte i bekken. Møssmørkjelen stod på ringen og i tillegg ble andre oster som gubbost, skjørøst, kvitost, blandsmør og pultost produsert på setra.

Kulturlandskap er et landskap som i større eller mindre grad er påvirket av menneskets aktiviteter. Gjennom ulike former for ressursutnyttelse og med bruk av tilgjengelig teknologi har mennesket til enhver tid påvirket og endret naturlandskapets utseende og innhold. I landskapet ligger elementer som kan fortelle oss om tidligere generasjoners ressursbruk, teknologi og også ideologi. Kulturlandskapet kan forstås og nærmest leses som en historiebok, der eldre og yngre spor etter menneskers virksomhet ligger side om side eller kan avdekkes lagvis. For å kunne se landskapets kulturkvaliteter må man kjenne dets kulturhistorie og stedegne karakter og forstå de historiske prosessene som ligger bak de ulike kulturminner. I Spekedalen ligger minner fra flere epoker side om side, og landskapet har endret seg med ulik bruk gjennom århundrer. Fangstgropene er spor fra den gamle fangstkulturen, som ligger side og side med spor fra seterdriften. Jeg har delt inn bruken av Spekedalen siden begynnelsen på 1700-tallet i 4 epoker. Disse beskriver landskapsendringene de siste 300 årene.

Fra begynnelsen av 1700-tallet og fram til midten av 1800-tallet ble fullseterbruket drevet i stor stil, avløst av perioder med fast bosetting. I denne perioden var det også utstrakt bruk av utmarksslåtter. Både storfe, småfe og hest beitet i dalen. Det skal også ha vært åkerland og kvern i Spekedalen under den faste bosettingen. I tillegg var det tamreindrift og finner som holdt til i Nordre Spekedalen. Dette medførte antagelig konkurranse om beite og slåtter. Kullbrenning og kjøring av kull til Røros Kobberverk foregikk også på denne tiden. Elementene i landskapet og bygningene er elementer fra håndredskapens tid.

Fra ca.1850 til ca.1900 gikk gradvis utmarksslåttene ut av bruk på grunn av utviklingen i jordbruket og det store hamskiftet. Fortsatt var det fullseterbruk i Spekedalen og beitetrykket med sambeite var omtrent som før. Setertrøene ble fortsatt slått i stor stil. Kaldtvannsmetoden kom i bruk med komhus, og sammen med separator og vassdreven kinne innebar dette en effektivisering og forbedringer av mjølkestellet. Siste halvdel av 1800-tallet var også preget av verdikningen på skog- og trelast, noe alle stubbene vitner om. Kullbrenningsaktiviteten var på hell. Dette var en brytningstid mellom håndredskapens tid og hesteredskapens tid.

Perioden fra ca.1900 til 1958 var i Spekedalen preget av hesteredskapens tid. Fullseterbruket dominerte helt til siste seterdag, men ble noe redusert de siste årene. Det ble helt slutt på utmarksslåttene og kun setertrøene ble slått. De ble etter hvert pløyd med hest og Nystulåven kom opp i reisverk. Materialene til låven ble saget på sirkelsaga som også ble satt opp på begynnelsen av 1900-tallet. Høypressa kom til Spekedalen først på 1900-tallet. Setertrøene som til alle tider hadde blitt slått med ljå, ble på 1950-tallet slått med enhesters slåmaskin. De siste årene med seterdrift gikk man over til å kjøre høyet fram med traktor om høsten, og traktorens tid var et faktum. Denne tida ble også kalvene kjørt inn om våren med traktor og henger. Sambeite dominerte fortsatt, men antallet hester på beite og til bruk i slåttene, var redusert til et minimum. Overgangen til melkeseterbruk og levering av melka til meieriene kom for fullt fra midten av 1900-tallet. Seterveien var for lang til at seterdrifta kunne gå over til melkeseterbruk i Spekedalen. Nystu flyttet noen år til Klettsetra hvor de drev melkeseterbruk, før det ble helt slutt på seterdrifta der også. Dølafeet ble sakte men sikkert erstattet av NRF.

Seterdrifta i Spekedalen tok slutt i 1958. Dette innebar også slutt på slått av setertrøene, da Løvhaug og Nystu nå hadde nok kulturbeite og slåttemark hjemme på gardene. Samtidig ble vedhogsten redusert da seterdrifta ble avsluttet. I 1963 startet det opp ei sauedrift i Spekedalen, og de siste 50 årene har sauebeite med ensidig beitetrykk dominert beitelandskapet. Fra 1963 og fram til 1999 ble det på det meste sluppet ca. 2000 sau, men mange år ble det sluppet et mindre antall. Fra 1999-2004 har Spekedalsprosjektet pågått, noe som har medført en økning i antall besetninger og sau på beite. Spekedalsprosjektet ble satt i gang som et tiltak for å avdempe konflikten mellom sau og rovdyr. De gamle kulturmarkstypene er i ferd med å forsvinne helt, og gammel slåttemark har gått over til å bli beitemark, samtidig som beitet ikke lenger pleies i sambeite mellom flere husdyr. Dette fører til redusert arts mangfold. Landskapet har endret seg fra å være et åpent landskap preget av slått, beite og hogst gjennom 250 år, til et mer lukket landskap preget av sauebeite, lite vedhogst og ingen slåttepåvirkning de siste 50 år.

I nærmeste framtid må målet være å få laget en detaljert tiltaksplan med forslag til hvordan man skal bevare og skjøtte de ulike kulturhistoriske, landskapsmessige og estetiske elementene i Spekedalen i, samtidig som dette settes i sammenheng med ønsket næringsutvikling i området. Oppsetting av retningslinjer for inngjerding, ferdsel og bygninger, kan være et hjelpemiddel for å formulere felles mål, men bør suppleres av tiltak som øker kunnskapen om og forståelsen for området. I tillegg bør det lages planer for utnytting av vilt- og fiskeressursene i området, i form av samordnede planer hvor bygnings-, og naturressurser koordineres.

1. Innledning

1.1. Utviklingen i kulturlandskapet

Dagens kulturlandskap er et resultat av en lang utvikling. Den begynte for ca. 6000 år siden, da de første steinalderbønderne begynte å dyrke jorda og holde husdyr. Norge var på den tiden i stor grad dekket av skog. Når steinalderbonden åpnet landskapet, forandret betingelsene seg for mange planter og dyr. Lyskrevende arter som hadde etablert seg i landet vårt etter istiden, fikk muligheter for ny spredning og nye arter vandret inn sørrfra. I tillegg spredte flere arter seg med menneskets hjelp. I samspill mellom natur og kultur dannet det seg etter hvert nye, kulturpåvirkede plantesamfunn, såkalte kulturmarker. Det biologiske mangfoldet økte.

Åker og beitemark var de første kulturmarkstypene som ble skapt. I tillegg var lauvving av trær for å skaffe fôr til husdyrene en driftsform som satte spor i landskapet. De første kystlyngheiene oppstod også i steinalderen. Slåttemark ble imidlertid ikke skapt før i jernalderen da en fikk muligheter for å lage ljuer. Jernalderen ga muligheter for flere jordbrukstekniske forbedringer og utvikling av redskaper. Fra denne tiden vet man også at gården som funksjonell enhet eksisterte, med innmark og utmark, faste åkrer og naturgjødselbruk. Alle de ulike kulturmarkene som er kjent fra historisk tid var da etablert.

Vikingetiden var en ekspansjonstid og folketallet fortsatte å øke fram til 1300-tallet. Da nådde Svartedauen Norge og mer enn halvparten av befolkningen døde. Store arealer grodde igjen. Først på 1500-tallet hadde folketallet på nytt tatt seg opp, og på 1600-tallet startet en omfattende nydyrking. På denne tiden fikk også skogbruket stor betydning. Folketallet fortsatte å øke og dermed også utnyttelsen av naturressursene. I siste halvdel av 1800-tallet var landskapet mange steder "totalutnyttet". Utvandring og "det store hamskiftet" forandret situasjonen og lettet presset på naturgrunnet. "Det store hamskiftet" innebar en overgang til moderne jordbruk og var et resultat av en utvikling som så vidt hadde begynt på 1700-tallet.

Det var utskifting, nye jordbruksmaskiner, engfrøblandinger, dreneringsmetoder, avlsarbeid, tilgang på kunstgjødsel m.m. som muliggjorde hamskiftet. Med kunstgjødselen kunne etter hvert dyrkingen av både mat og fôr konsentreres til dyrket jord. Dermed minket behovet for alle de gamle naturengene, naturbeitemarkene og styvingstrærne. Helt fram til hamskiftet hadde forandringene i kulturlandskapet og landbruket først og fremst vært et resultat av forandringer i befolkningstallet, som påvirket størrelsen på arealene av de ulike kulturmarkene. Redskaper og driftsformer hadde derimot forandret seg lite opp gjennom århundrene, og gamle driftsformer var fortsatt vanlig i 1940-årene. Etter 1950 har vi imidlertid fått en omfattende intensivering og mekanisering som har ført til store forandringer. Vi har fått en sterk produksjonsøkning, men også en utarming av landskapet. De gamle kulturmarkstypene som har eksistert siden vår tidligste jordbrukshistorie er i ferd med å forsvinne. Med dem forsvinner mange plante- og dyrearter, og landskapet blir fattigere.

Det stadig økende kravet om rasjonalisering og effektivisering har ført til intensivering av jordbruksdriften, brakklegging og gjengroing. Gjengroingen har etter hvert fått meget store dimensjoner og kan nå sammenlignes med utviklingen på 1300-tallet etter Svartedauen. Denne utviklingen truer ikke bare vårt biologiske mangfold, men også kulturminner og kulturhistoriske verdier. Når landskapet gror igjen mister vi også estetiske verdier, i tillegg til at landskapets karakter forandres. Dette har betydning for vår identitet. De omfattende landskapsforandringene, særlig gjengroingen har store konsekvenser for turisme, for friluftsliv og for nærmiljøet mange steder. Utarming av landskapet er også et problem sett i forhold til ønsket om en bærekraftig utvikling (Alm 1996, Norderhaug *et al.* 1999, Norderhaug *et al.* 2004).

1.2. Seterbruk og seterlandskapet

I denne oppgaven er oppmerksomheten rettet mot den delen av landskapet som er preget av jordbrukets virksomhet. Setra var en viktig del av driftsformen på garden. Seterområdene hører til i det naturnære kulturlandskapet hvor det skjedde et planmessig uttak av naturens produksjon i form av beiting og slått. Slik aktivitet setter spor i et landskap, i varierende grad ut fra ulik bruk og driftsform, og skaper særegne kulturlandskap.

Seterlandskapet og setertradisjoner vitner om kunnskaper om hvordan en kan utnytte naturressursene optimalt og på en langsiktig måte. Kunnskapen ligger i viten om det beste tidspunktet for flytting til neste beiteområde, hvor mange dyr en kunne livnære i et område, stor melkeproduksjon i beitesesongen og derfor tilpasset kalvingstid, i bygningsstrukturene som har bestemte funksjoner, og i mange tilfeller var det også slått i seterområdet. Mangfoldige tradisjoner er knyttet til seterbruket. De konkrete kunnskapene er verdifulle fordi de forteller om hvordan en kan utnytte de lokale ressursene. Fordi det finnes store variasjoner i den norske naturen finnes det store forskjeller mellom setertradisjoner i ulike deler av landet. Seterbruket har blitt en tradisjon ved et nært samspill mellom mennesker, husdyr og landskap. Slike driftssystemer med en langsiktig og helhetlig tenkning er det viktig å bevare (Hansen 2002).

Seterbruket kan kort karakteriseres slik (Hansen 2002):

- Seterbruket er den driftsformen som optimaliserer bruken av fjellbeitene. Dette skjer ved at en flytter beitedyrene i samsvar med beiteutviklingen stegvis oppover på fjellet hvor en melker dyrene. Ved denne driftsformen har dyrene over hele beitesesongen tilgang til de mest næringsrike utmarksbeitene.
- Seterbruket er dermed et eksempel på et lokalt meget godt tilpasset driftssystem.
- Seterbruket har skapt seterlandskapet.

Seterdrifta har forlenget hatt sin storhetstid i Norge. Denne formen for utmarksutnyttelse har en lang tradisjon her i landet og mange teorier om seterbrukets opprinnelse og utvikling har blitt lagt fram gjennom tidene. Seterlandskapet har som alle andre typer kulturlandskap utviklet seg etter en styrt prosess. Dette skyldes i hovedsak omstilling og endrede driftsmåter i landbruket. Når det skjer så store endringer, er det fordi virksomhet som har pågått i

århundrer opphører. Hendelsesforløpet er ikke unaturlig. Jordbrukslandskapet har alltid endret seg i takt med den generelle samfunnsutviklingen, og er ofte et resultat av eiernes forsøk på å tilpasse seg nye rammer trukket opp av myndighetene.

Tradisjonell seterdrift finnes i dag kun i begrensede deler av landet. Noen steder drives seterbruk i forbindelse med turisme, og andre steder finnes seterdrift i moderne produksjonsformer. Seterområdene brukes i dag også i forbindelse med rekreasjon og friluftsliv i utmark. Seterdriftas beite- og slåttelandskap som er skapt av tradisjonell drift gir et åpent og fritt turterreng. Seterområdene er varierte landskapsområder med særegen bebyggelse og arealbruk som gir grunnlag for et mangfoldig rekreasjonslandskap. Men seterlandskapet har en usikker framtid. Det åpne landskapet endres fordi beitemarka, uteslåtter og setervoller er i ferd med å gro igjen. Bygningsmassen forfaller, samtidig som det enkelte steder oppføres hus uten tilpasning til lokal byggeskikk og selve setermiljøet. Det siste har ofte sammenheng med at det bygges fritidshus hvor det er vist liten omtanke ved så vel materialbruk som ved plassering. Ukritisk framferd ved anlegg av veier og massetak er også med på å forringe landskapsverdiene (Daugstad 1990, Anonym 1994).

At mange setrer og setergrender igjen går over til å bli et naturlandskap, behøver ikke nødvendigvis å være uheldig. Men det bør være i fellesskapets interesse å medvirke til å ta vare på en del representative og distriktstypiske setergrender. De gjenspeiler ikke bare eldre driftsformer, lokal arealbruk og landskapsutforming, men også kvaliteter knyttet til økologiske verdier, landskapsbilde og friluftsliv.

1.3. Formålet med oppgaven

Vi kan ikke finne og analysere alt. Spor og minner som fører oss bakover i tid blir som et gammelt veifar; iblant er det vanskelig å følge og noen ganger mister vi det helt av syne, eller vi ser bare bruddstykker. Noen ganger har vi få eller ingen holdepunkter som kan lede oss på rett vei. Vi må lete oss fram og kanskje havner vi på blindspor (Folden 1992). De siste hundre års utvikling i teknologi og hardere ressursutnyttelse har nok sørget for at mange spor etter tidligere menneskelig aktivitet har blitt ødelagt eller utslettet. Det er derfor viktig at problemstillingen settes på dagsorden og blir tatt på alvor.

Det spesielle med kulturminner på egen eiendom, er at de forteller om mennesker som har levd og virket der en selv bor og ferdes. Mennesker som har sett den samme synsranden, men som har hatt et annet bilde av verden. De har levd under de samme naturbetingelsene, men med andre næringsveier og driftsmåter enn oss. Med dette i tankene har det vært enkelt å velge tema til mastergradsoppgaven, men det har vært vanskelig å begrense seg, da det er så mange spor og minner. Til slutt ble hovedformålet med denne oppgaven å nedtegne verdifull kunnskap om tidligere bruk, bygningshistorie og seterlandskapets utvikling i Spekedalen. Dette er i stor grad kunnskap som ellers ville gått tapt med besteforeldregenerasjonens bortgang. På denne måten ønsker jeg å synliggjøre de kulturhistoriske, biologiske og estetiske verdiene som ligger i seterlandskapet i Spekedalen, og motivere til bruk og utvikling av seterområdet som bygger på de naturlige og kulturelle forutsetningene i

området og som tar vare på de historiske verdiene.

Problemstilling:

1. Hvilket seterlandskap og hvilken seterdrift har det historisk vært i Søndre Spekedalen?
2. Hvilket seterlandskap finnes i området og hvilke endringer har skjedd ut fra det historiske landskapet?
3. Hvordan kan kulturhistorien og seterlandskapet bevares og benyttes i næringssammenheng i framtida?

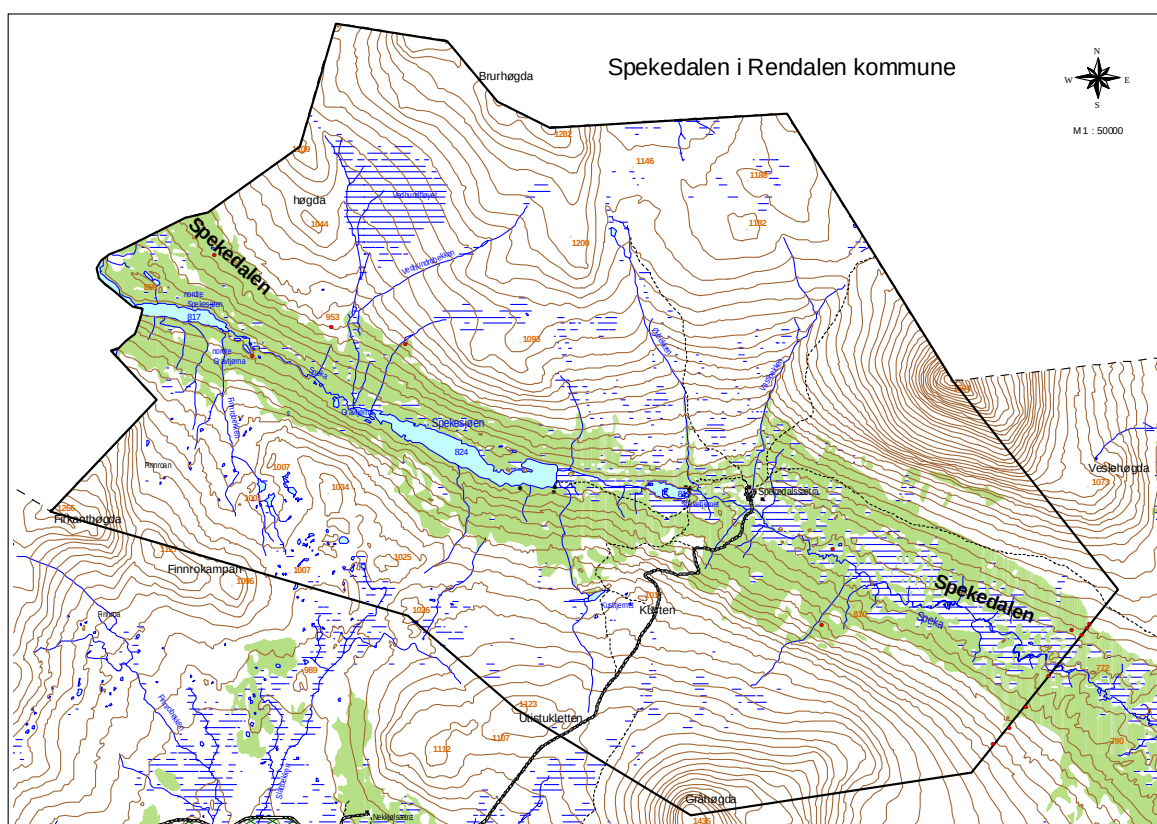
Oppgaven starter med områdebeskrivelsen som tar for seg landskapet, naturgrunnlaget og dagens eierforhold i Søndre Spekedalen. Deretter følger en teoridel som tar for seg seterdrifta i Norge, ulike setertyper og seterbrukstyper, samt seterbrukets opphav og framvekst. Beitedyr, ulike kulturmarkstyper i seterlandskapet og gamle ferdselsveier blir også beskrevet. Dette danner et teoretisk grunnlag for resultatdelen. Metodene som er brukt er hovedsakelig skriftlige kilder, intervju, fotografier, kart og registreringer i felt. Materiale og metode blir nærmere beskrevet i kapittel 4. Resultatdelen tar for seg historien om Spekedalen fra 1700-tallet og fram til i dag, med vekt på seterdrift og bruk av utmarksslåtter, seter- og utmarksbebyggelse, beitebruk, gamle ferdselsveier og hvordan grensen ble til. Den gamle fangstkulturen og annen ressursbruk er også nevnt. I kapittel 6 kommer en diskusjon rundt utvikling og endringer i seterdrift og seterlandskapet de siste 300 årene, kombinert med enkelte konklusjoner. Oppgaven avsluttes med en kort diskusjon rundt framtidige muligheter og forslag til tiltak for å bevare de kulturhistoriske, landskapsmessige og estetiske verdiene i Spekedalen i en framtidig næringssammenheng.

2. Områdebeskrivelse

2.1. Spekedalen, en fjelldal i Rendalen Østfjell

Spekedalen er en fjelldal i Hedmark fylke. Den ligger i Rendalen Østfjell, nordøst i Rendalen kommune, og er en del av en større seterdal med navn Sølendalen (vedlegg 1). Kommunegrensen mellom Rendalen og Tynset går tvers over dalen og deler den i Nordre og Søndre Spekedalen. Søndre Spekedalen (kart 1), seterområdet som blir omtalt nærmere i denne oppgaven, er et setersameie mellom gardene Løvhaug og Nystu som ligger i Unsetgrenda i Rendalen kommune. Søndre Spekedalen vil stort sett bli omtalt som Spekedalen i denne oppgaven. Seterveien over fjellet, fra Unset til Spekedalen, er på nesten 30 km. Løvhaug og Nystu har hver sin setervoll med bebyggelse på Spekedalssetra, samt flere utmarkshusvære.

Dalen ligger i et tilnærmet øst-vestgående daldrag klart definert i landskapsrommet med Elgpiggen (1604 m.o.h.) og Gråhøgda (1436 m.o.h.) som sentrale landemerker. Mellom disse ligger Spekedalssetra på ca 800 m.o.h. Brurhøgda og Firkanthøgda omkranser dalen lengre vest. Eiendommens areal er på 72 052 dekar, og består at 15 221 dekar skog, 5722 dekar myr, 898 dekar stillestående vann, 20 dekar rennende vann og 50 191 dekar fjell.

Kart 1: Søndre Spekedalen sameie (Fylkesmannen i Hedmark 2005)

2.1.1. Historisk bakgrunn

Unsetgrenda

"Den første bondekulturen i Rendalsbygdene er fra 500-tallet og utover, med februk og jakten i fjellet som dominant i ervervslivet. Fra Unset: Funn fra Neristu, Nordistu, Lillestu i 10 århundre. Løvhaug, funnet et noe større sølvfunn, mange armringer. Disse ble imidlertid smeltet om til sølvskjeer. Funnene viser at Unsetgrenda allerede før vikingetiden er blitt bygd, og en rik sådan. Herom forteller også det rike gravfunnet fra Romundstad, en mannsgrav fra 9. århundre, med sverd, øks, skjold, piler, saks, kniv og hesteutstyr."

Sitat A.W. Brøgger i Glomdalen i Oldtiden (Grindflek 1996)

Fjellområdet Rendalen Østfjell har vært brukt til jakt, fiske og annen utmarksbruk helt tilbake til steinalderen. Fra tidlig middelalder er det funnet hestesko på Unset, og hester var viktig i forbindelse med å frakte hjem vilt og fisk helt inne fra Femund, ca 4,5 mil fra Unset. Aktiviteten i dette området bevitnes også av de mange dyregravene i Sølendalen og innover til Femunden. Østover finnes også flere gravhauger, blant annet en vikinggrav ved Sølensjøens vestside og gravhauger fra merovingertiden (6-700-tallet) like øst for Lille Sølensjøen. I tillegg finnes det flere jernblestringsanlegg (Nystu 1989).

Unset bestod i 1665 av to store gardgrupper; Søndre Unset (Søgard) og Nordre Unset (Nordgard). Søndre Unset bestod av Søstu, Nordistu og Bakken, samt Rugsveen og Romenstad. Søstu ble senere delt i Løvhaug og Velstu. I følge matrikkelen i 1665 skal Søndre Unset ha hatt en skyld på 4 ½ huder, Nordre Unset 6 huder og 9 skinn og Romenstad 1 hud og 10 skinn (Grindflek 1996). Bull (1940) skriver at Rugsveen hadde en skyld på 1 ½ skinn. Grindflek (1996) hevder at det var 11 brukere på de 4 gardene. Hvis man ser på gardsnumrene har Unset fire gårder; Søndre Unset: g.nr. 71, Rugsveen, g.nr 72, Romenstad g.nr 73 og Nordre Unset: g.nr 76. I tillegg til disse fire gårdene er det to mindre bruk som har eget gardsnummer, nemlig Hagen, g.nr 74 og Nytrøa, g.nr 75. Unsetgardene hadde i 1680 en skyld på 13 huder og 1 skinn, som er svært mye og skulle betinge store arealer (1 hud er 12 skinn). Mye av verdiene til de 13 hudene i skyld lå i området innover til Femunden. Verdien var i form av dyregraver, jernblestringsanlegg, slåtter og ikke minst fiske (Grindflek 1996).

Grindflek (1996) antyder at Nordre Unset kanskje var et familiebruk hvor flere stuer oppstod ettersom familien økte. Slik ble det da etter hvert oppdelt i bruk. Alle skulle ha fiske, jakt, seter, eng og åkerjord. I følge utskiftningskartet fra 1890 var hjemmejordene oppstykket på en merkelig måte. De 5 gardene lå tett sammen; Utistu, Oppistu og Nestu (tidligere Gammelstu), og Nystu og Søstu (tidligere Nystu). Nestu lå ned for Finstadveien parallelt med gammelbygningen i Nystu, med bare et gjerde imellom. Noen meter opp, lå i følge Bull (1940) Utistu og Oppistu. Og kanskje sør for gutua lå Søstu. Dette kan stemme med at Søstu før utskiftningen hadde et rektangulært stykke der hvor det lå noen tufter og kokstein før det ble dyrket opp av Nystu sist på 1930-tallet. I 1723 brant det og brukene ble flyttet fra hverandre til der de ligger i dag. Utistu og Oppistu ble flyttet opp, Søstu ble flyttet litt sørover og ble hetende Grindflekken. Nestu ble flyttet av Jacob Haarset (Østerdalskongen) opp til sin nåværende plass. Mens Nystu i følge Bull (1940) skal først ha ligget "like søndenfor bækken

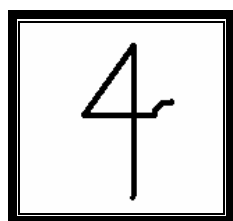
mellem det nuværende Nestu og Nystu og på øvre side av denne, på høibakkslette ved Tonkalhaugen men flyttedes efter brannen i 1724 nedenfor veien til sin nuværende plads". Med andre ord er det en del usikkerhet rundt hvor garden Nystu har ligget før brannen og om årstallet for brannen er 1723 eller 1724. Men på Loftsbygningen til Nystu står årstallet 1724.

Tida fra Svartedauen i 1349 og fram til 1500, var en dårlig periode for Unsets vedkommende. Det skal ikke ha vært noen rydningsmenn i Rendalen i 1665. Først omkring 1800 kom det rydningsmenn, og da i Rendalen allmenning som nå er Engerdal kommune. Fra 1600-tallet og fram til 1800 har det foregått en økning i antall husstander i form av deling av gårder og nedsetting av husmenn (tabell 1). Folketallet fortsatte å øke til 1865, men heretter ble det en god del utflytting, bl.a. til Amerika. I år 1800 er nok alle brukerne på Unset selveiere, med unntak av Nystu og Grindflek som fortsatt sliter med å betale bygsel til "Løiten Præstebol". Endelig kom det en lov av 16.juni 1939 der den gamle kirkeskatten ble opphevet. Ved reformasjonen i 1536 gikk svært mye historie tapt, i og med at kirkens arkiver og nær sagt alt fra katolsk tid ble brent. Og følgen er at vi vet svært lite fra den katolske tida (Grindflek 1996).

Tabell 1: Utdrag av Grindflek (1996) basert på Sølvi Sogner sin bok "Folkevekst og flytting" som omhandler bosetting og husstandstyper i tiden 1665-1801.

1665	Unset	4 garder og 10 oppsittere	Ingen husmann eller rydningsmann	
1723	Unset	4 garder og 12 oppsittere	3 husmenn uten jord	Spekedalen: 1 bruk
1762	Unset	12 bruk	6 husmenn uten jord	Spekedalen: 1 bruk
1801	Nordre Unset	5 bruk	2 husmenn med jord, 1 husmann uten jord 2 innerster	
	Romundstad	2 bruk	1 husmann med jord 1 husmann uten jord	
	Rugsve	1 bruk		
	Søndre Unset	6 bruk	3 husmenn med jord, 3 innerster	Spekedalen: 1 husmann med jord 1 føderådsmann

Nystu

Figur 1: Bumerke for Nystu. Gnr/Bnr: 76-2 (Tidligere 46-2)

Brukerrekka på garden Nystu kan følges tilbake til først på 1600-tallet og garden hørte under Nordre Undset (Nordgard). Nils Eriksen eide garden fra 1790 (tabell 2) og kjøpte halve Spekedalen på 1 ½ skinn av sin svigerfar Lars Gjermundsen Undset i 1804 (vedlegg III)(Østerdalen sorenskriverembete 1804).

Tabell 2: Brukere som har hatt Nystugarden etter at de fikk seterrett i Spekedalen (Bull 1940, Lindtoft 1989).

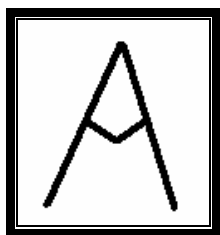
Nr	BRUKER		
VIII	Nils Eriksen (1760-1841)	Goro Larsdatter Løvhaug Undset (1771-1812)	Kjøpte garden i 1790
IX	Lars Nilsen (1799-1859)		Kjøpte garden i 1843
X	Nils Nilsen (1802-1901)		Ved hans død gikk garden over til hans bror Seming Skolemesters barn
XI	Sevi Semingsen Lien Undset (1849-1911)	Berte Semingsdatter Lien Undset (1853-1939)	De var søsken Etter Sevi's død gikk garden over til hans søstersønn.
XII	Seming Pedersen Lien Undset (1875-1952)	Karen Nilsdatter Millehaugen (1883-1978)	Overtok garden i 1912.
XIII	Sigvald Nystuen (født 1912)	Gudlaug Romenstad (født 1918)	Overtok garden i 1952
XIV	Sigbjørn Nystuen (født 1945)	Liv Tordis Kleppen (født 1944)	Overtok garden i 1979. Dagens brukere

Nystu hadde i 1865 3 hester, 30 kyr og 28 sauer på garden. 10 år senere er det 5 hester på garden, og det tyder på at skogbruket har blitt viktigere i gardsøkonomien enn tidligere. Det er like mye storfe og sau som før, men dette året er det også gris på garden. Ved århundreskiftet får vi vite at drifta er utvidet med høns. I 1940-åra var det 2 hester, 12 kyr, 3 kalver, okse, 15 sauer, gris og noen høns på garden. På denne tida var det to faste tjenestefolk til fjøsstellet. Mens Sigvald Nystuen vokste opp (f. 1912) var det stort sett 3 hester på garden, i noen perioder 4. Den første traktoren ble kjøpt i 1952 eller 1953, og omtrent samtidig ble det kjøpt kunstgjødselspreder. Traktoren var en brukt Ferguson gråtass som gikk på bensin, og den første traktoren som kom til Unset. I løpet av 1950-60 årene kom andre moderne redskaper og i fra 1955 har traktor med vinsj og motorsag vært brukt i skogsarbeidet (Bull 1940, Lindtoft 1989, Sigvald Nystuen pers. medd. 2003).

I årene før Sigbjørn Nystuen tok over var besetningen nede i 3 kyr, da det i denne perioden ble satset mer på sau. I 1984 bestod besetningen av 16 mjølkekyr, i alt 40 dyr storfe (Lindtoft 1989). Husdyrholdet er i dag basert på kjøtt- og mjølkeproduksjon. Dagens mjølkekvote er på 70 500 liter. I tillegg kommer en del av inntektene på garden fra skog og utmark (Sigbjørn Nystuen pers. medd. 2005).

Nystu har seterrett på Klettsetra og i Spekedalen og fiskerett i Kora. Det har opp gjennom årene blitt fradelt utmarksrettigheter og skogteiger til blant annet søsken av Sigvald Nystuen. Dette gjelder blant annet Nekkjølen med gamle utmarksslåtter og fiskerett i Femunden med tilhørende husvære i Buvika.

Løvhaug

Figur 2: Bumerke for Løvhaug. Gnr/Bnr: 71-1. (Tidligere 41-1).

Garden Løvhaug er den eldste bebyggelsen på Unset og hørte inn under Søndre Unset (Søgard). Det eldste jernalderfunn på Søndre Unset er funnet her. Første kjente bruker er Halsten Undset, nevnt i 1613 (Bull 1940). Lars Gjermundsen Undset eide garden Løvhaug på slutten av 1700-tallet (tabell 3) og kjøpte etter noen år med bygsling Spekedalen i 1803 (vedlegg II) (Østerdalen sorenskriverembete 1803). Lars Gjermundsen, kalt Gammel Løvhaugen, var en driftig mann som det er mange historier om (Bull 1940).

Tabell 3: Brukere som har hatt Løvhauggarden etter at de fikk seterrett i Spekedalen (Bull 1940, Lindtoft 1989).

Nr	BRUKER		
VI	Lars Gjermundsen Undset (1749-1824)	Maren Semingsdatter Nedre Hanestad (1747-1812)	Lars Gjermundsen løste ut søsken i 1777
VII	Gjermund Larsen (1775-1838)	Ingeborg Gjermundsdatter Grindfleck (1777-1864)	
VIII	Gjermund Gjermundsen (1803-1841)	Kari Gundersdatter Gammelstu Elvvaal (1819-1902)	Kjøpte garden i 1836
IX	Lars Olsen Hæggkaasa (1821-1909)	Kari Gundersdatter Løvhaug (1819-1902)	Kari gift andre gang i 1846
X	Erik Pedersen Skancke (1841-1928)	Maren Jakobsdatter Haarset Nestu Undset (1845-1930)	Jacob Eriksen Haarseth kjøpte garden i 1867 av Gjermund Gjermundsen (sønn av Kari) og solgte den senere til sin svigersønn Erik Pedersen Skancke.
XI	Jacob Eriksen Skancke (1877-1951)	Helga Gjermundsdatter Brutrøa Finstad (1884-1975)	
XII	Gjevald Skancke (1920-2000)	Dagny Mortensen (1927-1968)	
XIII	Jacob Erik Skancke (født 1948)	Dagny Aummoen (født 1948)	Overtok garden i 1977
IX	Mona Skancke Lierhagen (født 1974)	Tor Arne Lierhagen (født 1972)	Overtok garden i 2004

I 1865 hadde Løvhaug en besetning på 7 hester, 26 kyr og 34 sauer. I 1875 var det færre dyr på garden; 3 hester, 11 kyr og 1 kalv og 17 sauer. Rundt 1900 ble drifta utvidet med kjøkkenhage og høns. Drifta i 1940 var mangesidig og det var 4 hester, 15 kyr, 4 kalver, 2 okser, 25 sauer og gris på garden. Den første traktoren ble kjøpt først på 1950-tallet, og i skogbruket kom traktor med vinsj i bruk i 1967. Omkring 1970 var det fremdeles noe storfe i Løvhaugen. Besetningen bestod da av 2 kyr, 2 kalver og 75 sauer. I 1977 da Jacob Erik Skancke overtok var det en vinterbesetning på 100 sau. Besetningen økte til 240 dyr i 1983 (Lindtoft 1989). Husdyrholdet i dag er basert på ca. 220 vinterfora sau. I tillegg kommer en del av inntektene på garden fra skog og utmark, og brukerne har 3-4 travhester.

Til Løvhaug hører det i dag seterrett på Klettsetra, i Nekkjølen og i Spekedalen, samt fiskerett i Kora og Femunden (Lindtoft 1989).

2.1.2. Dagens bruk av området

Seterdrifta tok slutt i Spekedalen i 1958, og etter den tid har det vært sau på beite. I 1999 startet "Spekedalsprosjektet", hvor flere besetninger med sau fra andre beiteområder i Rendalen ble flyttet inn til Spekedalen på grunn av store tap til ulv. Dette har medført flere sau på beite de siste årene, noe som har gjenåpnet landskapet. Jeg kommer nærmere inn på Spekedalsprosjektet i kapittel 5.10.2.

Området er attraktivt for fiske hele året og det selges fiskekort. De første to ukene av rypejakta har vært leid bort til faste jegere i mange år. I tillegg selges det noen få jaktkort utover høsten. Elgjakt blir også drevet i området. Husvære leies ut i forbindelse med jakt, fiske og gjeting. Ellers blir det tatt ut ved etter behov rundt setervollen og området er attraktivt multeland.

2.2. Landskapsbildet

2.2.1. Verdifullt kulturlandskap

I forbindelse med prosjektet "Nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap" i årene 1991-1994, ble Spekedalen plassert i klasse 2 "Verdifulle områder" under hovedkategorien seterlandskap. Spekedalssetra omtales her som ei fjellseter med særegen beliggenhet i dalen under Elgpiggen (Løset 1994).

2.2.2. Landskapsregioner, underregion og landskapstyper

Spekedalsområdet ligger under to landskapsregioner: "Region 14. Fjellskogen i Sør-Norge" og "Region 15. Lågfjellet i Sør-Norge". Når det gjelder underregion ligger Spekedalen i "Underregion 15.16. Rendalen Østfjell" (Elgersma 1996, Elgersma & Asheim 1998, Elgersma et al. 1999).

Landskapstypen "13T6 Fjellvidde" dominerer de høyere områdene i Rendalen Østfjell (Elgersma 1998, Elgersma 1999). De består av slake fjellvidder og landskapstrekkene her er rolige med avrundete fjellformasjoner. Store deler av snaufjellsarealet ligger 900-1100 m.o.h. Typens storform gis av sparagmittlandskapets paleiske former og skalaforhold. Fjelltopper og markerte høydedrag ligger spredt. Disse kan vise vitrede bergflater i bratte sider og blokkmarker på toppområdene. Det er forholdsvis langt mellom toppene, men Elgpiggen og Svartdalshøgda i nord er både høye og ville. Rendalssølen er den høyeste toppen i Rendalen Østfjell (1756 m.o.h.). Med sine mange og steile topper, bratte botner og markerte juv ruver den i det ellers nokså flate viddelandskapet (Elgersma 1998).

Lågområdene er avrundede og har en jevn overflate med bølgende konturer. Spylerenner kan bryte den avrundete linjeringen i landskapet. Israndsavsetninger gir en fattbar historisk dimensjon i et landskap som ellers preges av fjern fortid. Vannelementet er lite framtrædende i dette landskapet, fjerninntrykkene er tørre. Nærinntrykk kan innbefatte vann og pytter, samt rennende vann i bekker og mindre elver. Vegetasjonen preges for det meste av gule laver (fjerninntrykk) og rishei i lågområdene. I senkninger og spredt i gunstige lokaliteter forekommer glissen bar- og løvskog. Særpregede enkelttrær er vanlig. Stillhet og stemning preger landskapstypen. Naturpreget er sterkt over store områder, men brytes av grusveier som slynger seg gjennom landskapet (Elgersma 1998).

Midt inne i dette viddelandskapet ligger fjelldalen Spekedalen som hører under landskapstypen "13T2 Viddelandskapetets setrer" (Elgersma 1999). Terrenget er småkupert og varierer mellom fastmark og myr. Fjellskogen dominerer i dalbunnen og landskapet veksler mellom fjellbjørkeskog og lavvokst, glissen barskog og myrer. Fra setervollen og sørøstover langs elva Speka i retning Sølendalen, danner Elgpiggen og Gråhøgda rammen rundt, med myrene og fjellfuruskogen (*Pinus sylvestris*) som dominerende elementer. Landskapsinntrykket her er åpent skogpreg med vidt utsyn til fjellområdene rundt. Speka danner sammen med det markerte daldraget, vegetasjonsbeltene og fjellformasjonene et harmonisk landskap. I området rundt Spekesjøene er liene korte og dalen forholdsvis trang og smal. Landskapet er her mer kontrastrikt og dramatisk. Ut mot Brydalen er dalen skåret ned i en trang, vill V-dal som for en stor del er gravd ut parallelt med bergartens strøkretning (Elgersma 1998).

Den mest iøynefallende menneskelige påvirkningen i disse fjellområdene er seterdriften. Seterområdene utgjør derfor en egen kulturtype i fjellområdene her. Der Vassbekken møter Speka danner Spekedalssetra en åpning i fjellskogen. Med karakteristiske brune og værbitte tømmerbygninger ligger seterbebyggelsen samlet på hver sin side av Vassbekken omgitt av setertrær, setervoller og beitepåvirket utmark (Elgersma 1998).

2.3. Naturgrunnlaget

2.3.1. Geologi og kvartærgeologi

Sollid & Kristiansen (1983) beskriver berggrunnen i Hedmark fylke i tre deler; Trondheimsfeltet i nord, sparagmittområdet i midten og sørnorsk grunnfjell i sør.

Rendalen Østfjell ligger i den nordlige delen av det store østnorske sparagmittområdet, på overgangen mot det såkalte Trondheimsfeltet. Berggrunnen er overveiende fattig. Området har store felter med lite næringsholdig sparagmitt, men det finnes også større partier med oppstikkende grunnfjell, vesentlig granitt (Mobæk 1984). Sparagmitten består av harde og sure mineraler som gir grunnlag til et surt og næringsfattig jordsmonn. Sparagmittforekomstene er rester etter de eldste sedimentavleiringer i eokambrium (Knudsen 1986). Dette er en bergart med liten bufferevne mot surt vann. Granitten har mye av de samme egenskapene som sandsteinen. Den er også kvartsrik og har begrenset bufferevne

(Nashoug 2004).

Spekedalen påpekes som et meget interessant område i kvartærgeologisk og geomorfologisk forstand. Spekedalen ligger nord for isskillet under siste istid som strakte seg i øst-vestlig retning fra sør for Rondane til like sør for Femunden, og som lå langt sør for dagens vannskille. Dette førte til at vannet i Nord Østerdalen rant nordvestover under isen. Spekedalen lå like utenfor Nedre Glåmsjø (Mobæk 1984). Spekedalen har en stor mengde velutviklede løsmasseavsetninger og erosjonsstrukturer som er et direkte resultat av avsmeltingsprosessene ved slutten av istiden. Fordelingen og utformingen av løsmassene i området er bestemt av forholdene som eksisterte under avsmeltingsfasen. Den isdirigerte dreneringen har for eksempel ført til dannelse av spylerenner og eskere. Særlig finnes det mye eskere i områdene mellom isskillet og hovedvannskillet. Sammenhengende morenedekke dominerer i Spekedalsområdet. Sandstein forvitrer lett og gir mye jord. I Spekedalsområdet er moreneoverflata preget av former som rogenmorener, fluted surface eller mer uregelmessige hauger og rygger. Særlig spesielt er de større områdene med rogenmorener. De høyeste fjelltoppene i området er for en stor del dekket av blokkmark (Nystuen 1978, Sollid & Kristiansen 1983, Nilsen & Wolff 1989, Universitetet i Oslo u.å.).

2.3.2. Klima

Klimaet i Spekedalsområdet er relativt kontinentalt, og er preget av kalde vintre og forholdsvis varme sommere. Området ligger i en relativt nedbørsfattig del av Hedmark. Årsnedbøren ligger mellom 500-700 mm. Ca 70 % av nedbøren faller i sommerhalvåret. Temperaturvariasjonene gjennom året kan være store. Gjennomsnittstemperaturen for årets varmeste måned, juli, ligger mellom 8 og 12 °C, mens den for årets kaldeste måned, januar, ligger rundt -10 °C. Gjennomsnittlig årstemperatur er mellom -4 og 0 °C. Spekedalsområdet har en vekstsesong med 130-140 døgn (Moen et al. 1998). Det tørre innlandsklimaet gir et relativt sparsomt snødekke. Snøen smelter tidlig og raskt og det er lite snøleiesamfunn i området (Knudsen 1986). På grunn av de lave vintertemperaturene islegges vassdragene hvert år. Isforholdene er relativt stabile gjennom vinterhalvåret (Mobæk 1984).

2.3.3. Vegetasjon

Vegetasjonsgeografisk faller det meste av Rendalen Østfjell inn under nordboreal sone (fjellskogsonen). I Østerdalen er øvre grense for nordboreal sone 950 m.o.h. De aller fleste setrene i landet har vært lokalisert til nordboreal eller til øvre del av mellomboreal sone, også kalt "seterregionen". Store områder ble brukt til slått og beitemark i perioden med tradisjonelt høstingsjordbruk. Denne sonen finner vi i Spekedalen opp til skoggrensen. Rendalen Østfjell og de høyere partiene rundt selve Spekedalsdalføret, består også av fjellområder med låg- og mellomalpine vegetasjonstyper, dvs. fra naturlig tregrense og opp til 1500 m.o.h. Som følge av næringsfattig berggrunn og morene, er vegetasjonssamfunnene gjennomgående artsfattige. Skogbildet i Spekedalen er i grove trekk todelt. Sør for vannskillet langs Sølnavassdraget, dominerer furu totalt som bartre, men med noe innslag av gran (*Picea abies*). Det er en blanding av lavskog og bærlyngskog. Nord for vannskillet, langs Spekesjøene finnes det et særegent innslag av gran i en ellers tørr fjellbjørkeskog (*Bétula*

pubescens tortuosa) med undervegetasjon dominert av lav og røsslyng (*Calluna vulgaris*). Fjellbjørkeskogen danner stort sett skogbandet opp mot snaufjellet. Også i fjellbjørkbeltet kan en stedvis finne rikere vegetasjonsutforminger (Elgersma 1996, Moen et al. 1998).

Over tregrensen dominerer vegetasjonstypene blåbær- (*Vaccinium myrtillus*), blålyng- (*Phyllodoce caerulea*) og greplynghei (*Loiseleuria procumbens*). Vegetasjonstypene er meget lavrike med dominans av kvitkrull (*Cladonia stellaris*) og gulskinn (*Cetraria nivalis*). Lavsamfunnene er karakteristiske for høyereliggende områder i Østerdalsregionen (Mobæk 1984).

Langs Speka sørover Sølnavassdraget dominerer myrene landskapet langs elva, spesielt på nordøstsiden. Myrvegetasjonen er overveiende fattig. Fattigmyr-, mellommyr- og rismyrvegetasjon dominerer. Hydromorfologisk er blandingsmyrer, minerotrofe bakkemyrer og flatmyrer vanlig i høyereliggende deler. Uvanlig bratte bakkemyrer finnes på Vehundfløyet nord for Spekesjøene (Mobæk 1984).

2.3.4. Vann og vassdrag

Innenfor eiendommen ligger Søndre og Nordre Spekesjøen. I tillegg finnes det fire tjern; Kusttjønna, Speketjønna, Søndre Gravtjønna og Nordre Gravtjønna. Vannskillet går sørøst for Søndre Spekesjøen. Nordvestover renner sjøene ut i Svartspeka og er en del av Unsetåas nedbørsfelt. Spekesjøene og deres nedbørsfelt representerer den øverste, østlige forgreiningen av Renavassdraget (Mobæk 1984). Litt nordvest for setervollen ligger Speketjernet. Speketjernet ligger øverst i Sølnavassdraget som er ei forgreining av Femund-Trysilvassdraget. Speka renner vekselvis stri og i stille loner. Etter ca. 8 km møter den Søndre Orva og danner deretter Nordre Sølna. Femund-Trysilvassdraget drenerer til Vänern. Vassdragene er generelt lite påvirket av menneskelige inngrep i dette området. Speketjernet ble første gang oppdemt i 1867 i forbindelse med fløting. Den ble på nytt oppdemt i 1963 da gjengroing ble et problem (Sigvald Nystuen, pers. medd. 2003). Speketjernet har en bestand av ørret, og det er periodevis sluppet ørretyngel. I Spekesjøene finnes det bestander av både ørret og røye.

3. Teori

3.1. Definisjoner

3.1.1. Kulturlandskap

Oppfattelsen og forståelsen av begrepet kulturlandskap er forskjellig i de ulike fagmiljøer.

Nordisk Ministerråd (Brunn 1987) har definert kulturlandskapet som et bredt spekter av landskapstyper påvirket av mennesker, fra det naturnære kulturlandskap til det fullkultiverte landskap. Mellom det naturnære og fullkultiverte landskap finnes det en rekke overgangsformer oppstått i samspill mellom natur og menneskelig påvirkning. Det naturnære kulturlandskapet er som regel blitt til gjennom ekstensiv drift med beiting og slått. I beste fall er marken overflatedyrket, men aldri fulldyrket bortsett fra spredte åkerreiner og bråter. I det naturnære kulturlandskapet måtte utnyttelsen innrettes og tilpasses etter naturens egne lover og skranker. Som et resultat av denne virksomheten fremstod etter hvert et landskapsbilde som i mange tilfeller var mer artsrik og mangfoldig og gav rikere skjønnsintrykk enn det naturlandskapet som en gang dannet grunnlaget for det hele.

Michael Jones (1989) har analysert kulturlandskapsbegrepets meningsinnhold blant ulike brukere og gruppert begrepet i tre hovedgrupper:

1. Kulturlandskapet er det menneskeformede eller menneskepåvirkede landskap.
2. Kulturlandskap er verdifulle trekk eller element som er truet i det menneskeskapte landskap.
3. Kulturlandskap er elementer i landskapet som har betydning for en gruppe mennesker eller i en bestemt kulturell eller sosioøkonomisk sammenheng.

I Puschmann (1996) og Puschmann *et al.* (1998) omtales kulturlandskap som et landskap som i større eller mindre grad er påvirket av menneskets aktiviteter. Gjennom ulike former for ressursutnyttelse og med bruk av tilgjengelig teknologi har mennesket til enhver tid påvirket og endret naturlandskapets utseende og innhold. Det moderne kulturlandskapet blir således et speilbilde av vår tids velstand, ressursbruk, teknologi og ideologi. Men fordi samfunnsutviklingen skjer gradvis og på forskjellig måte fra sted til sted og til ulik tid, vil vi kunne finne igjen elementer som kan fortelle oss om tidligere generasjoners ressursbruk, teknologi og også ideologi. På denne måten kan ulike kulturlandskap forstås og nærmest leses som en historiebok, der eldre og yngre spor etter menneskers virksomhet ligger side om side eller kan avdekkes lagvis.

For å kunne se landskapets kulturkvaliteter må man og forstå hvilken kultur som har virket i landskapet. Å avdekke et landskaps kulturkvaliteter uten å kjenne dets kulturhistorie og stedegne karakter, er mildt sagt vanskelig. Målet må være å avdekke landskapets kulturelle framvekst, samt forstå de historiske prosessene som ligger bak de ulike kulturminner. Ulike kulturminner kan gi god næring til vår fantasi og bedre forståelse for hvordan mennesker før

oss levde. For å vurdere landskapets historiske kvaliteter er det derfor nyttig å først tidfeste de elementene som finnes her. Deretter bør man prøve å følge utviklingen fra den gang elementene ble formet og fram til i dag. Side om side i landskapet vil det derfor ligge minner som representanter fra foreskjellige epoker av menneskenes liv. Kunsten er å se dem, forstå dem samt respektere dem som minner etter de generasjoner som virket i landskapet før oss (Puschmann 1996). En måte å skille elementene fra ulike perioder er å bruke enkle epokebegrep som håndredskapenes-, hesteredskapenes- og traktorens tid. Etnolog Arne Lie Christensen har gjennom et prosjekt i Bjerkrem vist hvordan kulturlandskapet kan leses som en historiebok fra ca. 1750 og fram til i dag (Christensen 1985). Christensen deler perioden inn i 3 utviklingstrinn etter hvilke redskaper som har vært mest fremherskende. Mellom epokene er det lagt inn en 20-årig overgangsperiode i og med at overgangsperiodene inntreffer ulikt fra sted til sted. De tre tidsepokene er:

1. Håndredskapens tid (før 1880/1900)
2. Hesteredskapens tid (ca. 1880-1960)
3. Traktorens tid (1940-til i dag)

Kulturelementene som karakteriserer de ulike tidsperiodene er typisk for det sørvestlandske jordbruket, men tidsinndelingen kan også anvendes i dette studieområdet.

Håndredskapens tid (før 1880/1900)

Typiske kulturminner er:

- Klyngetun, mange bygninger fra flere bruk innimellom hverandre
- Våningshus av den lave typen
- Stein- og trefjøs med hevdafjøs
- Stavløer
- Bøgarder, "kronglete" gjerder rundt hele innmarka
- Geil, krøttervei fra innmark til utmark
- Små åkerlapper omgitt av røyser og gjerder
- Eng med jordfast stein
- Bekkekverner
- Klopper og broer, tråkk, stier og veier
- Støler med lafta hus
- Uteslåtter med løe- eller stakketuft.

Hesteredskapens tid (ca. 1880/1900 til 1940/60)

Flere kulturelement fra forrige periode er fortsatt aktuelle. Forutsetningen for en omveltende landskapsendring var at redskapsbruk og driftsformer ble modernisert. Dette forutsatte sammenhengende arealer hvor en kunne komme til med hesteredskaper. Det gamle teigblandingssystemet med små åker- og englapper hindret denne utviklingen. Utskiftning av arealer var et ledd i den prosessen som benevnes "det store hamskifet". Karakteristiske nye kulturelement er:

- Våningshus med kjeller og ark
- Kombinert driftsbygning
- Store sammenhengende åker- og engarealer med (stein-) gjerder rundt
- Sektordelt innmark omkring eldre tun

- Bruk flyttet ut fra fellestun med innmarka samlet omkring
- Vassdrevne treskeverk, korntørkere og slipestein
- Steingjerder i eiendomsskiller
- Plantefelt med gran

Traktorens tid (etter 1940/1960)

Utviklingen av jordbruket fortsetter på mange måter etter samme mønster som i forrige periode, med økt produktivitet, mekanisering, økt salgsproduksjon på bekostning av selvberging og økt vekt på innmarka. Likevel danner tiden etter 1950 et brudd når det gjelder utformingen av kulturlandskapet. Hesten brukes i mindre grad til pløying og høsting. Arbeidet overtas av traktorer og fôrhøstere. Nydyrkingen, som før ble utført med håndmakt, overtas av maskiner. Bulldosere, skjærploger, gravemaskiner og maskinelle steinplukkere tas i bruk ved nydyrking og planering. Steinen blir ikke lenger lagt opp i gjerder og murer. De blir i stedet skuffet sammen i store røyser og kjørt ut i vannet eller fylt i forsenkninger i terrenget og dekket med matjord. Mange av de gamle steingjerdene går samme veien. Tendensen er et nytt, mindre kontrastrikt landskap hvor de enkelte kulturelementene er færre og større i traktorens landskap. Også bygningene blir mer uniforme og distriktsvise forskjeller viskes mer ut.

Epokeinndelingen innebærer ikke at f.eks. en steinrøys ved en åkerlapp må være fra håndredskapens tid, men heller at den kjennetegner redskapsbruken fra denne tiden. På samme måte vil en gjødsla slåtteeng som årlig holdes i hevd ved ljaslått også være et element fra håndredskapens tid. Dette fordi alle enger den gang ble slått med lja. Kunstgjødssel er derimot et produkt fra 1900-tallet. Derfor kan en ugjødset slåtteeng betraktes som et element fra håndredskapens tid, mens en gjødsla eng hører hjemme enten i hesteredskapens- eller traktorens tid. Det store hamskiftet ligger med andre ord i den diffuse overgangen mellom det tradisjonelle og det moderne, mellom det gamle og det nye (Christensen 1985).

Kulturlandskap brukes i dag både som nøytralt og verdiladet begrep, og om landskap med svært ulik grad av påvirkning. Noen tenker særlig på bygninger, noen på det forhistoriske fornminnelandskapet og andre igjen forbinder kulturlandskap med blomstrende, fargerike slåtteenger og kyr på beite. Kulturlandskap er alt dette, og mye mer (Puschmann 1996, Puschmann *et al.* 1998). Det norske kulturlandskapet rommer mange biologiske, kulturhistoriske og estetiske verdier som gjør at kulturlandskapet har stor betydning både for friluftsliv, turisme, undervisning og forskning. I tillegg betyr kulturlandskapet mye for identiteten vår. I praksis brukes begrepet kulturlandskap i dag først og fremst om jordbrukets kulturlandskap. Enkelt sagt er kulturlandskapet et landskap som mer eller mindre bærer preg av menneskelig virksomhet. Det er en del av hverdagslandskapet som omgir oss (Puschmann 1996, Norderhaug *et al.* 2004).

3.1.2. Biologisk mangfold

Biologisk mangfold er et begrep som omfatter alt liv i naturen. Det er jordas variasjon av livsformer (planter, dyr og mikroorganismer) og deres arvestoff, og det kompliserte samspillet

de er en del av. I henhold til konvensjonen om biologisk mangfold som Norge ratifiserte i 1993, og som forplikter partene til å ta vare på det biologiske mangfoldet, er det vanlig å dele det biologiske mangfoldet i tre nivåer (Framstad & Lid 1998):

- genetisk mangfold innenfor artene
- mangfoldet av arter i naturen
- mangfoldet av økosystemer og livsmiljøer (naturtyper) i landskapet.

Mangfoldet av arter i kulturlandskapet består av både husdyr og nyttevekster på garden og de naturlig forekommende artene som lever i kulturlandskapet. Mange av de sistnevnte har også nytteverdi. Insektene sørger for pollinering og rovinsekter og parasitter kan hindre skadedyr i å gjøre for stor skade.

Nest etter skogen er kulturlandskapet den naturtypen som inneholder flest arter og størst variasjon i vegetasjonstyper. Kulturlandskapets biologiske mangfold er betinget og delvis skapt av tradisjonelle driftsformer, og en ivaretagelse av disse verdiene forutsetter et levende kulturlandskap som holdes i hevd. Verdiene forsvinner i raskt tempo, pga. omlegginger og krav til rasjonell drift. Den enkelte gardbrukers innsats er derfor viktig for å ta vare på det biologiske mangfoldet i kulturlandskapet (Bratli 1998, SLF 2003b)

3.1.3. Kulturminner

Det finnes en rekke definisjoner på hva kulturminner er, og hva som er verneverdig. Begrepene har også endret seg. I lov om kulturminner av 9. juni 1978 med senere endringer (Lovdata 2005), heretter kalt kulturminneloven, finnes den offisielle definisjonen på kulturminner og kulturmiljøer. Dette kommer til syne i § 2, første og andre ledd: "Med kulturminner menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. Med kulturmiljøer menes områder hvor kulturminner inngår som en del av en større helhet eller sammenheng."

Disse kulturminnene er automatisk fredet:

- Kulturminner fra før 1537 (reformasjonsåret) - ofte kalt fornminner.
- Samiske kulturminner (inkludert samiske bygniner) og skipsfunn eldre enn 100 år.
- Bygninger fra før 1650.

Rundt alle disse gjelder en sikringssone på minst 5 m fra den synlige ytterkanten av kulturminnet dersom annet ikke er bestemt. Alle fysiske inngrep innenfor denne sonen er forbudt. Fredningen gjelder også for de kulturminner som ennå ikke er oppdaget eller registrert. I tillegg er det gitt bestemmelser for "løse kulturminner" (enkeltgjenstander) fra før reformasjonen og for mynter som stammer fra tiden før 1650. Andre kulturminner og kulturmiljøer kan fredes ved spesielle vedtak (Riksantikvaren 2001).

Det er vanlig å bruke en tredeling for å gruppere kulturminnene. En skiller mellom faste kulturminner, løse kulturminner og immaterielle kulturminner. De faste kulturminnene er de som ligger fast i landskapet, slik som graver, kullgroper, tufter, osv. Med løse kulturminner menes gjenstander av alle slag, mens immaterielle kulturminner er knyttet til historiske

hendelser, tro eller tradisjoner. Et sagn knyttet til et spesielt sted vil være et immaterielt kulturminne (Riksantikvaren 2001).

Kulturminnene forteller om menneskenes liv, både for flere tusen år siden, i forrige århundre og i nær fortid. De er viktige kilder til historien, særlig i tiden før vi har skriftlige kilder. Historien til en gard kan romme mye. Like viktig som enkeltobjekter er sammenheng, der åker og eng, beitemark og skog har gitt grunnlag for bosetting i tunet, stier og veier binder sammen de forskjellige funksjonene, og gjerder og merkesteiner avgrenser de ulike typer arealer. Bygninger fra ulike perioder viser hvordan ulike generasjoner har satt sitt preg på garden. Stedsnavn kan fortelle om driftsformene (SLF 2003b).

3.2. Seterdrift i Norge

Mange land har setertradisjoner, og i land som Sveits og Østerrike er fortsatt seterdrift utbredd. Slik sett er ikke setra typisk for Norge, men Norge er et sentralt seterland der seterbruket har sterke tradisjoner og særpreg (Daugstad & Sæter 2001).

I dette kapittelet skal jeg ta for meg seterdrift i Norge. Jeg kommer inn på ulike teorier om seterbrukets framvekst, samt beskrivelse av de ulike seterbrukstypene og setertypene. I tillegg beskriver jeg seter- og utmarksbebyggelsen. Jeg har også sett på seterbrukets utvikling de siste århundrer for å sette dagens seterbruk og seterlandskap inn i et større perspektiv.

3.2.1. Definisjoner

"SETRA? DET ER MJØLK, DET! Ein kvit, kroppsvarm stråle som sprutar i spannet. Feit, fin heilmjolk; ein herleg drikk og eit fantastisk råstoff." (Daugstad & Sæter 2001).

Reinton (1955) gir følgende definisjon på begrepet seter og seterdrift:

"Sæterbruk er når ein gard (ein fast vinterbustad) har krøttera sine i sumarbeite på ein stad eit stykke frå garden der det er husvære og fast personale, så ein kan nytte ut større vidder til beite, som regel og til slått og onnor fôrsanking, og så ein kan spare på heimemarkene og nå i betre beite, føde fleire krøter over vinteren og skaffe forråd til levemåten på den faste bustaden (garden)."

I nyere tid er andre og enklere definisjoner gitt: "Seter er fjellbeite eller sommarbeite for buskapen, saman med hus å vera i for folk og fe." (Engen 1983).

Pedersen (1973) fremhever noe av det viktigste ved seterdrifta; at seterbruket står i en funksjonell sammenheng med gardens samlede produksjonssystem. Han hevder at full setring omfatter tre funksjoner: 1) husdyr som utnytter beitet rundt setra, 2) produksjonssted for melkeprodukter, 3) innsamling av fôr. Både Reinton og Engen snakker om setring som en aktivitet knyttet til sommerhalvåret. Deres definisjon tar da ikke med seterbrukstypen vintersetring.

I følge Norderhaug *et al.* (1999) menes med støl eller seter et område i utmarka der det var store beite- og slåttearealer. Her ble buskapen holdt gjennom deler av sommeren under tilsyn av folk. På den måten kunne utnyttingen av beite- og fôrressursene i utmarka optimaliseres.

Felles for de fleste definisjoner er at seterbruk er en del av drifta på garden som er basert på å utnytte utmarksressursene, og hvor melkeproduksjon, beitevirksomhet og fôrsanking er hovedgjøremålene.

Ordet seter kommer av gammelnorsk "setr" og "sætr", som blant annet betyr sete, bosted, tilholdssted. I flertall var ordene særlig i bruk om fjellbeite der de som passet dyrene hadde hus å være i (Daugstad & Sæter 2001). Omkring i landet finnes en mengde gardar med navn på –set eller –seter, en navneform som etter de sakkyndiges oppfatning skriver seg fra før vikingetiden. Disse gardene lå som regel litt i utkanten av bygda, og en gard som bærer et slikt navn har sannsynligvis vært seter en gang i tiden. Det samme gjelder gardar med navn på –støl, -voll og –vang, som erstatter betegnelsen –seter på sine steder i landet (Frislid 1993). Støl betyr et sted buskapen står mens kyrne ble mjølket, en mjølkeplass. Når det ble bygd hus på et slikt sted, fikk støl samme betydning som seter. Andre lokale navn kan være sel, øygard og bustad som blir brukt (Daugstad & Sæter 2001).

3.2.2. Seterbrukets opphav og framvekst.

Det har i årenes løp vært framsatt mange teorier for å forklare hvordan seteraktivitet og seterlandskapet oppstod (Frödin 1929, Sandvig 1942, Hougen 1947, Reinton 1955, Reinton 1957, Reinton 1961, Reinton 1969, Pedersen 1973, Sandnes 1989). I sammenstillinger foretatt av Daugstad (1990), Daugstad (1999), Daugstad & Sæter (2001) og Norderhaug *et al.* (1999) påpekes blant annet følgende hovedteorier:

- Et syn basert på arkeologiske funn viser at folk tilknyttet jordbrukskulturer allerede i yngre steinalder utnyttet høyfjellsområdene, og at seterbruket dermed kanskje var en del av jordbruket fra starten. Sporene av norsk landbruk går 6000 år tilbake og landbruket har vært hovednæringen for de fleste menneskene her i landet i 4000 år. Innvanderne hadde med seg kunnskapen om å arbeide med jord og buskap og dermed kunnskapen om å drive setra. Seterhistoriker Lars Reinton mener at benevnelsen seter var av indoeuropeisk opphav. Dette var sammen med arkeologiske funn, et tegn på at seterbruket kom til Norge med indoeuropeerne, folkegruppa som inntok store deler av Europa for omlag 4000 år siden.
- Enkelte så også på seterbruket som en rest eller mellomting mellom en primitiv, nomadisk livsform og den faste gårdsbosetningen. Der nomader med husdyr blir gradvis bofaste, men holder fast på beiteområdene i utmarka der de bygde setrer.
- Hougen (1947) og Sandvig (1942) mente seterbruket hadde sitt opphav i jegere og fiskeres tilhold på fjellviddene.

- Flere mente at garden var utgangspunkt for seterbruket og at setra var en funksjon av økt behov for beite og fôr. Økt befolkningspress gjorde det nødvendig med stadig nyrydding av åkrer på bekostning av beitemarkene i bygda. Jo flere dyr det ble, jo lenger vekk trakk de for å nå beite. Så kom menneskene etter, først med ei inngjerding, så et enkelt fjøs, deretter ei seter nær garden, så ei seter lenger inn i utmarka. Slik ble den først hjemsetra etablert, og etter hvert som dyra trakk lenger inn i fjellet ble fjellsetrene anlagt.
- En annen teori er at seterbruket oppstod som et resultat av økt behov for fôr, påskyndet ved den antatte overgangen til innefôring av buskapen ved klimaskiftet omkring år 500 f.Kr. Utmarksslåtten ble da svært viktig, og etter hvert tok man dyra med til slåtteområdene og setrer oppstod.
- I nyere tid kom et syn som mente at det etter reformasjonen fant sted en kraftig ekspansjon av utmarksslått som må ha påvirket landskapet i stor grad, og at det var den primære drivkraften bak utnyttningen av utmarka. Seterbruket skulle så etter denne oppfatningen ha oppstått sekundært og først fått et visst omfang utover 1700-tallet. Dette blir også begrunnet med resultater fra svensk navneforskning som tyder på at navn som slutter på –set eller –setr egentlig kommer av "slått eng i utmark". Historiker Jørn Sandnes (1989) hevdet at "Ljåen kom før krøttermulen i utnyttningen av fôrressursene i utmarka. Slåttekaren trakk seterfolket etter seg". Han mente da at utmarksslåtten var selve motoren i utnyttningen av utmarka og at seterbruket kom etterpå: "I så fall er ikke seterbruket et utgammelt indoeuropeisk kulturfenomen, men et ektefødt barn av norsk natur- og næringsgeografi."
- Vekst i folketall, oppdeling av gardene og økt kutall førte til en fremvekst av seterdrift, eller de gode forutsetningene for seterdrift ga grunnlaget for befolkningsvekst er også en forklaring.

På Vestlandet er det funnet tufter i området rundt dagens setrer og den eldste er datert til ca. 200 e.Kr., og de yngste til tidlig middelalder. Noen steder er det også påvist intensiv beitebruk fra allerede 500 f.Kr. og trolig ekstensiv beiteutnytting enda tidligere (Norderhaug *et al.* 1999). Allerede på 1600-tallet viser gamle jordbøker og matrikkelverk at seterbruket var fullt utbygd. Fra enda lenger tilbake finnes det i Gulatingsloven, Frostatingsloven og landsloven av 1274 detaljerte regler om setring. Dette viser at setring fantes her i landet så langt tilbake som til vikingtida (Reinton 1969). Men den omfattende utnyttinga av utmarka knyttet til andre ressurser som jernutvinning, jakt og fangst, kan ha vært minst like viktige deler av dette seterbruket som husdyrholdet. Sett i en slik sammenheng kan seterbruket godt ha røtter som minst går tilbake til tiden rundt Kristi fødsel (Jacobsen & Follum 1997). Utenlandske kilder, som Adam av Bremen skrev om seterbruket i Norden i 1070-årene (Edelmann & Sæter 1994): "På grunn av ville fjell og streng kulde er Norge det minst fruktbare av alle land, og passer bare for fedrift. På samme måte som araberne, lar de feet beite langt ute i ødemarken." Om norsk landbruk og lynne slår Adam ellers fast "at nordmennene får sitt livsopphold av feavl, de bruker nemlig dyrenes melk til mat, og ull til klær. Derfor fostrer landet djerne krigere. De er jo ikke blitt veke og forvente av grøde i overflod, og de angriper oftere andre enn de selv lar seg plage av noen."

Også Pyheas fra Massilas beskrev en seterbrukslignende drift, som skildring av Thule (trolig Norge) allerede i år 330 f.Kr. (Daugstad 1999).

Mange mener seterbruket vokste fram som svar på ulike problem; folkevekst, flere dyr på beite, kaldere klima og så videre. Det finnes neppe et enkelt svar. Setra kom trolig både innenfra og utenfra. Og bakgrunnen for seterbruket trenger ikke være den samme overalt i landet. Naturforholdene og den sosiale utviklingen varierer på samme måte som formene for seterbruk har variert fra landsdel til landsdel like opp til vår tid. Dessuten kan mange av teoriene like godt forklare utviklingen av seterbruket som opphavet til det. Det er logisk at kaldere klima førte til endring i ressursbruken, og at folkeøkningen gjorde at man måtte utnytte ressursene mer og på andre måter (Daugstad & Sæter 2001).

Seterbruket har opplevd sterke tilbakeslag i historisk tid, og naturgitte forhold har opp gjennom tidene dirigert menneskenes bruk av fjellet med hard hånd. Jernalderens milde klima skapte rike muligheter for en kraftig ekspansjon i fjellheimen. Men tilbakeslaget kom da den lille istiden begynte å gjøre seg gjeldene midt på 1300-tallet. Breene vokste og landet gikk inn i en kald periode som varte i 300-400 år. Mange setrer som lå høyt til fjells ble oppgitt i denne perioden, samtidig som mange høyereliggende gardar gikk over til å bli setrer fordi helårs bosetting ikke lenger var mulig (Frislid 1993).

Svartedauen kom omtrent samtidig som den lille istiden, og det virkelig store tilbakeslaget for seterbruket var et faktum. Mengder av gardar og dermed setrer ble liggende øde. Senere da folketallet steg igjen, kom mange av disse setrene igjen i bruk, samtidig som nye ble ryddet (Frislid 1993, Daugstad 1999).

Uansett hvordan og hvorfor seterbruket er oppstått, har behovet for utvidede ressurser vært avgjørende for utviklingen i nyere tid. Antall gardsbruk økte, både ved deling og nybrott, en tendens som særlig skjøt fart på 1700-tallet. Det ble trangere om plassen nede i bygda og det ble nødvendig å hente stadig mer av utkommet i fjell og annen utmark. Og seterbruket blomstret, med et økende antall nye setrer (Frislid 1993).

Teoriene om hvordan og hvorfor seterbruket oppsto er mange, men i følge Daugstad & Sæter (2001) finnes det en kjerne av enkel agronomisk logikk i dette. Det gjaldt å utnytte de gode beitene i utmarka sommerstid, samtidig som det var nødvendig å spare beitene på garden til vår- og høstbeiting.. Helt fram til 1900-tallet bygde dessuten husdyrholdet på et enkelt prinsipp; sjølbergingsprinsippet eller sultefôringsprinsippet. Denne driftsformen gikk ut på å holde flest mulig dyr i live gjennom vinteren på minst mulig fôr, for så å kunne produsere mest mulig når våren endelig kom. Det var da livsnødvendig å få dyra fortest mulig ut på beite om våren. På sommeren måtte dyrene ut på de beste beitene for å yte mest mulig, og melken måtte foredles til holdbare produkter som kunne livberge menneskene gjennom den lange vinteren. I dette systemet løste seterbruket mange oppgaver. Produksjonen ble høyere, sesongen lengre, og det ble mulig å berge flere dyr gjennom vinteren. Det var viktig ettersom man hadde flere dyr som kunne produsere mjølk, kjøtt, ull og annet på de gode sommerbeitene.

3.2.3. Seterbrukstyper

For å utnytte beiteressursene både i fjellet og i skogen startet man med seterbruk. Innenfor dette emnet er det en rekke variasjoner over det ganske land. Det finnes mange forskjellige setrer, seterbrukstyper og benevnelser på disse. Setring har hatt ulik framvekst og økonomisk betydning rundt om i landet ut fra natur og lokale krav (Reinton 1969).

Etter hvert som seterdrifta vokste fram utviklet det seg ulike typer seterdrift. De tre hovedtypene seterbruk; fullseterbruk, melkeseterbruk og slåtteseterbruk, representerer tre ulike økonomiske systemer og har ulike historiske forutsetninger. Å utnytte naturressursene er utgangspunktet for seterbruket og derfor har de økologiske faktorer hatt en avgjørende betydning for utviklingen av de ulike seterbrukstypen (Reinton 1969, Norderhaug *et al.* 1999).

Fullseterbruk

Den seterformen som er praktisert i dalførene på Østlandet, kalles fullseterbruk. Dette innebar at seterfolket, budeia og ofte en gjeter, ble værende sammenhengende på setra hele sommeren, foredlet melkeproduktene på stedet og flyttet hjem tidlig på høsten. Husdyrbesetningen på garden var nøye tilpasset størrelsen på beitet (Norderhaug *et al.* 1999, Amundsen *et al.* 2003). Grunnen til framveksten av denne typen var at i områder der det var lang avstand mellom seter og gard var det mest hensiktsmessig å være i ro på setra hele sommeren (Reinton 1969).

Melkeseterbruk

Melkeseterbruket var basert på at melka ble fraktet hjem til garden hvor den videre foredlingen og produksjonen fant sted. En viss produksjon av ost og smør skjedde på setra til eget bruk. Denne seterbrukstypen var mest vanlig i kystdistriktene og der det var kort vei mellom seter og gard. I innlandet kunne melkeseterbruk også finnes, men da som overgangsformer til fullseterbruk. En slik overgangsform kunne være å frakte melka til bygda to ganger i uka, mens resten av melka ble foredlet på setra. Det er melkeseterbruk som preger dagens seterdrift over hele landet (Reinton 1969, Norderhaug *et al.* 1999).

Slåtteseterbruk

Hovedformålet med slåtteseterbruk var å drive slått og fôrsanking i utmarka, på heiene og på setervollen for å samle vinterfôr. Denne seterbrukstypen fantes på Sørvestlandet og i Vest-Telemark. Dette ble normalt kombinert med en av de to andre formene for seterdrift. Dersom slåttan var viktig, kunne et gardsbruk ha flere sommersettrer for å maksimalt utnytte tilgjengelig uteslått areal. Slåtteseterbruket var en ekstensiv seterbruksform med lange flyttinger fra seter til gard og mellom de enkelte setrene. En hadde også buskapen med på setra og alle på garden flyttet til seters i setersesongen for å drive slått (Reinton 1969, Norderhaug *et al.* 1999, Daugstad & Sæter 2001).

Disse tre seterbrukstypene har tradisjonelt vært de vanligste i Norge. Det er viktig å påpeke at det finnes fellestrekk og overgangsformer ved dem. Både i fullseter- og melkeseterbruket ble det drevet slått på vollen og i utmarka for å sikre vinterfôr til buskapen. Annen ressurshenting som samling av lauv, kvister og reinlav til fôr forekom også.

I deler av Nord-Gudbrandsdalen og Østerdalen fantes en seterform som kalles vinterseter. På disse setrene var dyra og budeia til langt ut på vinteren. I Østerdalen og Gudbrandsdalen har det også i et begrenset omfang vært egne geit- og sauesetrer. I tillegg finnes det øyseterbruk langs kysten (Jacobsen & Follum 1997).

3.2.4. Setertyper

En annen inndeling av setrer er i ulike setertyper. Denne inndelingen er etter typer setrer som ble brukt innen de ulike seterbrukskategoriene, en snakker her om flersetersystemet. Som det ligger i navnet så hadde hver gard flere setrer. Pedersen (1973) hevder at flerseterbruket skyldes et ønske om å utnytte beiteressursene maksimalt på steder med store høydeforskjeller. Der det var stor høydeforskjell mellom garden og den øverste setra fikk man et trinnvis flyttemønster etter hvert som det ble beitemuligheter utover våren, og man måtte flytte lavere ned om høsten på grunn av snø og kulde i fjellstrøkene. Slik fikk en lengst mulig utnyttet ressursene i utmarka og spart arealene på garden. Flerseterbruket fant en både innenfor fullseterbruket, mjølkeseterbruket og slåtteseterbruket.

Det blir gjerne skilt mellom to hovedtyper setrer: Hjemsetra (vårseter og høstseter) og langsetra (sommersetra, fjellsetra). Og noen steder snakker en i tillegg om en tredje type; mellomsetra (Daugstad & Sæter 2001).

Hjemseter

Hjemsetra, også kalt vår- og høstsetra, var en stasjon på veien til fjellsetra. Denne setertypen var den første som ble tatt i bruk om våren, vanligvis rundt Jonsok. Der var de i et par uker i påvente på at snøen skulle slippe taket og graset var kommet på fjellviddene. Hjemsetra lå nærmest garden, vanligvis mellom 2-15 km unna og dit flyttet gardsfolket med buskapet så snart det ble grønt i utmarka. Høyden over havet varierte fra havnivå til over 1100 m, men som regel lå hjemsetra høyere enn selve garden. Noen steder var det fjøs og i enkleste forstand bare en innhengning hvor dyra ble melket. Noen steder ble melka båret hjem, andre steder var det skikkelige hus og utstyr til produksjon på setra med seterstue, fjøs, løe og opparbeidede slåtteteiger. Etter at fôrressursene på fjellet ble tilstrekkelige, flyttet en fra hjemsetra til sommersetra. På høsten da graset på sommersetra tok til å falne og det ble for kaldt der, stoppet de et par uker på hjemsetra på vei hjem. Som regel skjedde denne flyttinga i august og dette var siste stopp før setersesongen ble avsluttet her i september/oktober. Hjemsetrene ble gjerne slått før dyra kom tilbake om høsten, og man hadde ofte egne løer på hjemsetra. Noen steder i landet er det mye som tyder på at hjemsetrene ble regnet som hjemmebeite. I noen tilfeller var vår- og høstseter to forskjellige setrer (Reinton 1969, Daugstad 1990, Norderhaug *et al.* 1999, Daugstad & Sæter 2001).

Mellomseter

Når sommersetra lå veldig langt borte hendte det at gardene hadde ei mellomseter, hvor de stoppet på vei mellom hjemseter og lang-/fjellseter. Mellomsetra var lite utbredt (Reinton 1969).

Sommerseter

Sommersetra var hovedsetra og ble også kalt langseter, fjellseter og skogseter. På denne setra var buskapen størsteparten av setersesongen. Denne setra lå lenger unna garden, og kunne ligge helt oppå fjellet ved skoggrensa eller like over skoggrensa. Det var som regel mest beite omkring sommersetra og dermed størst produksjon av kjøtt, mjølk, smør, rømme og ost. Flere steder i landet lå sommersetrene i store sameier eller allmenninger, og avstanden til disse kunne variere fra $\frac{1}{4}$ til 7 mil. De kunne ligge så høyt som 1400 m.o.h. Her skjedde all produksjon av melkeprodukter, og det ble også drevet utstrakt slått og førsanking i tilknytning til seterdrifta. Disse setrene var også sentrale i forhold til andre former for ressursutnyttelse som fiske, jakt, jernutvinning og tjærebrenning. Dette er de tradisjonelle, mest brukte setertypene i Norge. En annen type er skogsetrer som lå i barskog og den fant en på Østlandet, i Telemark og i Trøndelag (Reinton 1969, Norderhaug *et al.* 1999, Daugstad & Sæter 2001).

I bygder der gardene eide store vidder, var det vanlig at de hadde flere fjellsetrer. Systemet med flere setrer av samme setertype på hver gard var mest utbredt på 1800-tallet og tidligere (Daugstad & Sæter 2001).

3.2.5. Utviklingen av seterbruket de siste århundrer.

I løpet av de siste 200 år har det skjedd en fullstendig omforming av jordbruket. Setras gullalder var fra 1600-tallet og fram til 1850. Denne tiden var preget av vekst etter Svartedauen. Folkeveksten var jevn på 1600-tallet, sterkere på 1700-tallet og tok helt av på 1800-tallet. Økning i folketallet førte til utstrakt gardrydding, økning av krøttertallet og framvekst av husmannstanden. Det ble trangt om beite og nye setrer ble anlagt. Det ble dannet seterlag eller støslag og disse vokste mange steder i ekspansjonstida på 1700- og 1800-tallet til klynger på 10-20 og opp til 40 enkeltsetrer. I nyere tid er disse seterlagene blitt kalt setergrender. Seterlagene vokste og ekspansjonen opp mot og inn i høyfjellsområdene holdt fram i fjellbygdene og andre bygder fram til 1900. I stor grad var det fullseterbruk som ble drevet og det gamle seterbruket var basert på sjølbergingsprinsippet (Reinton 1969, Frislid 1993, Daugstad & Sæter 2001, Amundsen *et al.* 2003).

Ekspansjonen førte til mange beite- og seterstrider. På den andre siden skapte den også samarbeid. I landsloven av 1274 er det lovfestet at granner skulle komme sammen til grannestevne om våren ved Hallvardsmesse den 15. mai, der de blant annet skulle avtale om gjerder, buføringstider og veivedlikehold. Og under ekspansjonen på 1600- og 1700-tallet ble disse møtene tatt opp igjen for å få vedtatt skriftlige og tinglyste kontrakter om ordningen med utmarksbruken i seterområdene (Reinton 1969).

Fra rundt 1850 gikk seterbruket inn i en periode med nedtrapping og avvikling. Staten ville bedre seterbruket, byene og industrien ble en konkurrent om arbeidskrafta i jordbruket og samtidig ble jordbruket industrialisert og effektivisert. Den første samvirketanken ble etablert og meierier ble opprettet. Disse videreformidlet ikke bare melk til byer og tettsteder, men produserte også ost og smør i stor stil. Norges første meieri, Rausjødalen Seterandelsmeieri, ble stiftet i 1856, men var kun i drift i 2 år da det viste seg at beitene ikke strakk til for 89

mjølkekyr. Meieriene skulle bedre kvaliteten på produktene, gi arbeidsinnsparinger og gjøre seterbruket levedyktig framover. Melkeseparatoren kom i perioden 1880-1890, og innebar en ny viktig endring. Dette forenklet driften ytterligere og forsterket avviklingen av fullseterbruket. Kaldtvannsmetoden ble innført i 1867 og mange setrer fikk kaldtvannshus (kjølehus, silehus) som ble bygd over kalde bekker og oppkommer til oppbevaring av mjølka. Dette avlastet budeiene for slitet med å holde de titalls mjølkebuttene reine, ga friskere mjølk og bedre produkter (Reinton 1961). Fram mot år 1900 var ytterligere effektivisering og mekanisering av mjølkestellet framtreddende (Reinton 1969, Frislid 1993, Daugstad & Sæter 2001). Men mjølkemaskina fikk en trang fødsel og handmjølking dominerte til langt ut i etterkrigstida (Edelmann & Sæter 1994).

Seterbruket fikk også etter hvert konkurranse med andre næringer. Skog og trelast steg i verdi fra 1850-årene. Motsetningen mellom seterbruk og skogbruk ble sterkere, særlig for skogsetrene som lå i områder med tømmerproduksjon og aktiv skogsdrift. Sau og geit spesielt, kunne gjøre stor skade på unge trær på utmarksbeite. Også gruvedrift førte til konkurranse om skogen og tamreindrift førte til konkurranse om beite. Samtidig var skogen i nærheten av seterområdene nesten oppbrukt, ettersom et fullseterbruk krevde enorme mengder brensel. I tillegg var en på 1800-tallet fortsatt i en kald klimaperiode som begynte rundt 1350, og dette begünstiget heller ikke gjenveksten i skogen (Reinton 1961).

Typisk for 1900-tallet var en fortsatt sterk mekanisering av jordbruket. Hesten var helt sentral i mekaniseringen og i 1918 var det 210 000 hester i landet, ei dobling på hundre år. Handmakta var fremdeles viktigst på garden, men bøndene ble færre og lettere, noe hesten hadde æren for. Det ble langt flere hester, avlsarbeid gjorde de mer egnet til arbeidet og hesteredskapen ble bedre og vanligere (Edelmann & Sæter 1994). Slåmaskinen ble et symbol på "hamskiftet". I 1875 fantes det 1300 slåmaskiner i hele landet og tretti år senere var det nesten 50 000. Den krevde større og bedre arronderte areal, engene ble jevnere og større, de ble gjødslet og avlingene ble større. Bedre fôring og fokus på ytelse ga økt interesse for avlsarbeid og nye fjøs ble bygd for å romme flere og større dyr. Det trengtes mer gras og bonden la mer arbeid i kulturrenga. Traktoren kom fra 1930-tallet og utover. Dette førte til en ytterligere intensivering av driften. Ved bruk av maskiner, kunstgjødsel og bedre dyrkingsmetoder, fikk man større avlinger på gardene. Kulturbeitene ble vanlige utover 1920-tallet og gjorde at det ble mindre bruk for setra. Utover på 1900-tallet ble det derfor langt mindre utmarksslått, og mange løer og buer ble stående til forfall (Alm & Jensen 1996, Daugstad & Sæter 2001).

Etter hvert som kommunikasjonsforholdene ble bedret, fikk man mulighet til å transportere melka til meieriet i bygda. Med dette kom overgangen fra fullseterbruk til melkeseterbruk med leveranser av melk og fløte til meieri, og seterbrukets funksjon som produksjonssted for melkeprodukter falt bort. Rundt 1940 hadde de fleste setrene i Nord-Østerdalen, Gudbrandsdalen og Valdres kjøre- og bilvei (Reinton 1961). Det foregikk ei todelt utvikling i seterbruket. Setrer som hadde vei eller lett kunne få det, la om til mjølkeseterbruk, og leverte mjølka til garden eller meieriet. Setrer som lå langt unna og tungvint til, ble langt ned. På 1900-tallet ble flere og flere av seterbrukene nedlagt. Hensikten med storfehold ble forskjøvet fra kjøtt- til melkeproduksjon og gardene gikk over til å bli mer og mer råstoffleverandører. Sultefôringsprinsippet ble forkastet ut fra krav om høyere avkastning og

jevn melkeproduksjon gjennom året. Pengehusholdet tok over for naturalhusholdet. Bøndene fikk lære å intensivere sin produksjon ved myr dyrking, grøfting, nybrott, gjødselbruk og feavl. Målet var å øke avkastningen og fôrproduksjonen så mye på garden at man slapp å sende buskapen til seters (Reinton 1969, Pedersen 1973).

Turistene oppdaget også fjellet etter hvert og mange setrer spilte en sentral rolle i turisttrafikken i fjellet. Mot slutten av 1800-tallet fikk og fjellet verdi som jaktterreng (Frislid 1993). Reinton (1961) beskriver turismen som nyere utviklingstrekk i seterlandskapet:

"Meir og meir blir sætrar og sæterlag prega av sumargjester og dei fastbuande ferierande i hytter og hotell. Kraftleiingar strekkjer seg inn i desse sæterlaga, oppmerkte stigar og vegar og framandt folkeliv bryt det gamle biletet av urørd natur. Likevel lever det gamle sæterlivet på desse sætrane og ved sida og under: Krøtera må ut i beitet og stellast og mjølkast. Isolasjonen, sundagsfreden og roa er det dei fleste stader slutt med. Få stader kjem by og land einanna nærare enn i feriane på sætrane om sumaren og i påsken. Den gamle gjestmilda på sætrane, som gjorde at mest kvar framand vart motteken med rjomegraut og rjome og gratis sengerom, om turvande, er nok borte. Tilhøvet mellom vertar og gjester har vorte forretning. Men på denne måten har sæterbruket gjennom turisttrafikken også vorte ein formidlar av folkefelleskap og skjønsemd, folkegrupper og land og by imellom."

Behovet for effektiv landbruksproduksjon førte til effektiv forskning innen planteforedling og husdyrraser. Fra myndighetenes side ble forholdene lagt til rette for storsatsing på rasjonell, mekanisert drift. De gamle husdyrrasene var tilpasset en driftsform med ujevn førtilgang. De måtte tåle knapp vinterfôring, men ikke bruke lang tid på å ta seg inn igjen når de omsider ble sluppet på vår- og sommerbeite. Dyrene måtte være lette til beins, slik at de kunne nå tak i gresstuster høyt til fjells, og de måtte være i stand til å produsere mye når det var god tilgang på fôr. De måtte også kunne beite i kaldt vær. Husdyrene var mindre, tettere og med lengre bein enn våre dagers husdyr, selv grisen hadde lange skanker og gikk på beite i utmarka. Et hovedmål ved foredlingen av storferasene var å øke melkeproduksjonen, og den tunge NRF-kua ble etter hvert den dominerende rasen i norske fjøs. Dermed mistet man muligheten til å utnytte det ulendte terrenget i utmarka til storfebeite. I de siste tiårene har sauene derfor stort sett vært enerådende husdyr på beite i utmarka. Dette har skapt en ny situasjon på de utmarksarealene som fremdeles er i drift. Beitepresset har blitt mindre, samtidig som påvirkningen er mer ensidig (Alm & Jensen 1996).

Seterdrifta fikk et lite oppsving under og like etter andre verdenskrig, men fra 1950 slo nedtrappingen hardt inn igjen. Dette medførte en utvikling fra to- og flerseterbruk til en-seterbruk, samt at tallet på mjølkekyr pr. gard økte. Ofte falt de setrene som lå nærmest bort, og bare fjellsetra ble igjen. I tillegg skapte moderniseringa en ny setertype, fellessetra. Det hadde også tidligere eksistert former for fellesdrift, men den moderne fellessetra kom på 1970-tallet. Da ble forskjellene mellom gard og seter mindre. Fjøsset hadde nye mjølkeanlegg og beitet var oppdyrket og gjødslet. Veiene var blitt bra og mjølkebilene kom og hentet mjølka direkte fra tanken. Områdene rundt, som tidligere var beite, grodde igjen med skog (Reinton 1969, Daugstad & Sæter 2001).

I 1850 drev mer enn 53 000 gardsbruk i Sør-Norge seterbruk, og mange hadde flere setrer. For Nord-Norge er det usikre tall, men trolig var det rundt 70 000 setrer i drift i hele landet, noen mener det var over 100 000 midt på 1800-tallet. I 1949 var det 22 000 setrer i Norge, og i 1969 var det 6100 setrer (Daugstad & Sæter 2001). I 2003 var knapt 1300 setrer i drift her i landet mot 1738 setrer i 2000, og av disse var 272 fellessetrer.

Mange av seterhusene har forfalt, mens andre er tatt i bruk som hytter. Det er fortsatt noen få setrer som er i drift. Disse er modernisert og utbedret. De ligger i tilknytning til bilvei, slik at dyrene kan fraktes fram og tilbake og melkebilen kan komme til. Med hyttebyggingen og alt som følger med den, har det vokst fram et nytt utmarksbruk i stedet for det tradisjonelle seterbruket (Reinton 1969, Daugstad & Sæter 2001).

Et annet viktig bidrag til endringen av landskapsbildet er myndighetens sentraliseringspolitikk på 1960- og 1970-tallet. I utkantstrøkene er store inn- og utmarksarealer gått helt ut av bruk, mens gammel kulturmark nær byer og tettsteder har forsvunnet under hus, kjøpesenter og asfalt (Alm & Jensen 1996).

Grunnen til at seterbruket holdt seg lenger i fjellbygdene kan være at jordbruket og februket her bygde på helt andre forutsetninger enn andre steder i landet. En omlegging til kornproduksjon var utenkelig ut fra de naturmessige forholdene, og en måtte heller satse på februk og fôrproduksjon. Fjellbygdene jordbruk var basert på et ekstensivt februk med tilhørende seterbruk. Kommunikasjonsutbyggingen var også medvirkende til at seterbruket holdt seg bra her (Daugstad 1990).

Daugstad (1990) har oppsummert utviklingen av seterbruket i Norge fra ekspansjon til omlegging/nedlegging slik:

1. Fram til 1850 - fullseterbrukets epoke.
2. Etter 1850 - mjølkeseterbrukets epoke, med fellesdrift som økende innslag.
3. Utover 1900-tallet og i dag - fellesdriftas epoke, andre interesser som fritidsbruk og turisme gjør seg gjeldende i seterlandskapet.

Fra et tidligere fullseterbruk med mange funksjoner, og en forutsetning for gardens samlede produksjonssystem, har seterbruket i dag langt færre funksjoner, eventuelt nye funksjoner i forhold til rekreasjon og friluftsliv.

3.2.6. Seter- og utmarksbebyggelsen

En seter kunne ikke ligge hvor som helst. Det var mange krav som måtte tilfredsstilles, og først og fremst måtte det være rike og lett tilgjengelige beiter i omgivelsene.

Seterbebyggelsen lå hovedsaklig i gode beite- eller slåtteområder, og nærhet til bekk eller vann har vært viktig for beliggenheten. I tillegg kommer mer generelle forhold som tørr undergrunn, soleksponering, rasfare, flomfare og ly for vind. Det sies også at det skulle tas hensyn til de underjordiske og at det ikke skulle bygges på steder som var viktige for dem. Ofte lå setrene samlet i en setergrend, og det ga en rasjonalitetsgevinst ved for eksempel arbeid med veier og bruer som kunne gjøres i fellesskap. Og ikke minst ga store seterlag sosiale gevinster og større trygghet for dem som bodde i fjellet hele sommeren (Frislid 1993, Jacobsen & Follum 1997, Norderhaug *et al.* 1999).

Ysting er en energikrevende prosess og god tilgang på brukbar brensel til ystingen var avgjørende for seterdriften, inntil bilveien og tankbilen gjorde det mulig å frakte friske

forsyninger til meieriet tre ganger i uken. At brensel har vært avgjørende for seterbruket, ser man tydelig av setrenes plassering; de aller fleste ligger i eller like ovenfor bjørkeskogbeltet. Dessuten måtte det være mulig å rydde en voll der seteren skulle ligge, ettersom det fulle seterbruket også omfatter slått. Gjerde eller steingard omkring vollen var obligatorisk, da beitedyrene måtte holdes ute til slått var unnagjort. Seterslått kunne pågå i lang tid på flere forskjellige uteslåtter og slåtteenger, og buskapen måtte hele tiden gjetes for ikke å komme inn på dette uinngjerdede slåttelandet. Men senere, gjerne på slutten av setertiden, ble dyrene sluppet innpå for å beite, og etterlot seg gjødsel, som i sin tur gjorde gresset ekstra grønt den neste sommeren (Frislid 1993).

Store deler av seterbebyggelsen har i det senere forfalt eller blitt helt borte. Ofte vises i dag hustuffer etter bygningene både på setervoller som er i bruk og som er nedlagte. Bygningene vi finner på setrene i dag, er ikke nødvendigvis dekkende for situasjonen slik den var da seterdriften var på sitt sterkeste på midten av 1800-tallet. Seterstua med melkebu samt fjøs er de bygningene som har blitt stående lengst (Amundsen *et al.* 2003).

Mange av setrene lå langt fra garden og bygningene måtte være solide for å gi ly for mennesker og dyr, mot uvær og rovdyr og verne om hele sommerens produksjon av vinterforråd (Anonym 1994). Den gamle bebyggelsen er preget av hva som var tilgjengelig av byggematerialer. Om vi ser bort fra steinhusene er det lafteteknikken som dominerer seterbebyggelsen i Norge. Det virkelige holdbare laftetømmeret er av furu, og de staseligste laftede seterhusene, ofte av høy alder, finner vi i dag i innlandsstrøk med tørt klima, særlig i Gudbrandsdalen og Østerdalen. Dette har sammenheng både med god tilgang på malmet fjellfuru og et tørt klima som medfører til at nedbrytingen av trevirke går sakte og gjør sitt til å øke tømmerets holdbarhet. I Østerdalen er både seterstue og uthus gjerne langstrakte tømmerbygninger, som ligger på langs av terrengformasjonene, nærmest som en gjentakelse av landskapets langsomme linjer. Men det finnes også flere eksempler på både steinfjøs og andre bygninger av stein. Særlig i høyfjellet hvor det var lite trevirke tilgjengelig ble stein benyttet og det var praktisk da den står godt i mot vær og vind (Reinton 1969, Frislid 1993).

Taket er husets femte vegg heter det, og det krever spesielt mye vedlikehold. Taket skulle ikke bare holde regnet ute, det skulle også isolere huset mot kulde og trekk. Takkonstruksjonen måtte være solid da den skulle bære selve taktekket, for eksempel et tungt torv- eller steintak, og den skulle tåle tyngden av snøen om vinteren. I middelalderen brukte man torvtak, flistak og bordtak, og fra 1600-tallet kom flere nye tekkemåter i bruk. Tekkingen består gjerne av et ytre og et indre lag, hvor den ytre delen beskytter den indre mot sol, vær og vind og tar imot mesteparten av vannet (Christensen 1995).

Torvtaket regnes som det eldste, og ser man landet under ett er det torvtaket som dominerer (Swensen 2003). Det bestod av flere neverlag som var dekket av torv. Neveren holdt fuktigheten ute, mens torva holdt neveren på plass, samtidig som den isolerte mot kulde og trekk. Neveren kunne holde i 50 år, men god never kunne være vanskelig å få tak i. I dag brukes spesiell plast som underlag på torvtak, og den skal i følge de foreliggende spådommer kunne vente seg et atskillig lengre liv. Torvtak var særlig vanlig i innlandsbygder opp mot fjellet hvor det var mye bjørkeskog, i deler av Vestlandet og mesteparten av Nord-

Norge (Frislid 1993, Christensen 1995).

Tekking av tre var like vanlig i førindustriell tid. I middelalderen ble det brukt både små, tilhogde spon og større spon av kløvde stokker, og dessuten tretak som var lagt som vestlandspanel. Fra 1600-tallet ble det vanlig med tretak lagt som tømmermannspanel, enten som yttertak eller som tak under tegl. Flistakene foretrekkes de langt mer holdbare takene av spon fordi flisen var adskillig raskere å lage. Normal alder på et flistak ble regnet for 25-30 år, mens minst 40 år ble betraktet som vanlig for spontakene (Frislid 1993, Christensen 1995, Swensen 2003). Ellers ble tegl og steinheller brukt som tekkingsmateriale. I etterkrigstiden er også mange gamle seterhus med torv eller spontak blitt reddet fra det totale forfall av bølgeblikk, og dermed sikret at mang en tømmervegg har holdt seg overraskende bra (Frislid 1993, Swensen 2003).

Seterstua

I Nord-Østerdalen og Sunnhordaland kalles seterhuset for setret. Dette er trolig ei svært gammel benevnelse for seterhuset. Setret må opprinnelig ha vært "huset de satt i". Sel blir brukt lenger vest, som betyr et lite rom. Over størsteparten av landet er benevnelsen bu, seterbu eller stølsbu, og noen steder seterstue brukt (Reinton 1969).

Det er tydelig at det i eldre tider ble brukt svært enkle kryppinn til seterbruk; alt fra steinheller, berghuler, hytter bygd av lauvtrær og mura av stein. Men i størsteparten av landet er tømmerhuset det som er vanligst. De fleste seterbuene i eldre tider var ljørbu. Ljørbu er nærmere beskrevet under slåttebuer og skogshusvær senere i dette kapitlet.

Ildstedet har gjennom alle tider vært samlingsstedet på setra, som åren hjemme på garden. Rundt den sentrerte livet og den viktigste virksomheten på setra. Der ble viktige deler av budrått til og hverdagsmaten laget. Seterfolket samlet seg her i mørke høstnetter og gjeterungene fikk varme og tørket klær når de kom våte og frosne hjem. Over åren hang ystekjelen (Reinton 1969). Ildstedene var oftest kvadratiske. Noen var murt opp, mens andre bare var markerte med noen steiner på gulvet. I fullseterbrukområdene på Østlandet gikk de store setrene delvis over til peis på 1700-tallet, men noen så seint som begynnelsen av 1900-tallet. Etter hvert kom også jernovnen til setra, men akkurat når dette skjedde var et økonomisk spørsmål som varierte fra gård til gård og fra bygd til bygd (Reinton 1969, Jacobsen & Follum 1997). For ytterligere detaljer; se under slåttebuer og skogshusvær senere i dette kapitlet.

Det er store forskjeller i antall, størrelse og soliditet på seterhusene rundt omkring i landet, og på Østlandet og i Trøndelag er det gjennomgående flere og større seterhus enn på Vestlandet (Christensen 1995, Reinton 1969). Også seterbrukstypen var avgjørende for seterhusenes utforming. Fullseter- og vinterseterbruk krevde større og bedre hus enn de andre seterbrukstypene. Sommersetrene, der det var folk store deler av sommeren, måtte ha mer solide hus enn hjemsetrene som ofte lå lavere og var i bruk kun for en kortere periode. I fullseterbruket var det vanlig å ha to rom i seterhuset. Men i bygdelag med romsligere behov og mer tilgang på byggematerialer, har det vokst fram treroms- og fireroms seterbu. Den minste varianten bestod av en stue og en melkebu. Stua var oppholdsrommet og her ble også melkeproduktene bearbeidet. Dette fremste rommet er kalt stova eller setret i Nord-

Østerdalen og eldhuset i Sør- Østerdalen. Fra selve stua gikk døra til melkebua som var et kjølig rom. Her stod melken tilurning og her ble budrätten, de ferdige produktene oppbevart. For å holde dette rommet så kaldt som mulig var det lite vinduer i denne delen av bua. Melkebua var også ofte i nordenden av huset for å skjerme denne delen for sola. Den kunne også være gravd ned i bakken eller en kastet jord opp langs veggene for å holde rommet så kaldt som mulig. I slike tilfeller var melkebua bygd opp av stein. Melkebua er for det meste kalt mjølkebu eller bu, men også mastu (Reinton 1969, Daugstad 1990, Christensen 1995).

Seterbygningene vi i dag finner i Østlandsområdet går vanligvis under betegnelsen midtgangstype. Som navnet sier har hustypen gang midt på, setre/eldhus på den ene siden og melkebu på den andre siden. Inngangen er plassert midt på langveggen og fører inn i gangen, og herfra går det dører til setre/eldhus og melkebu. Denne bygningen regnes for forholdsvis ung og slike hus er gjerne bygd mellom 1880-1920 (Amundsen *et al.* 2003). Flere steder der det er rikelig med tilgang på trevirke, som i de store seterdalene, finner vi disse treroms seterhusene. Denne gangen ble kalt skåle eller skjule, og ble et slags inngangsparti hvor det blant annet ble oppbevart ved. Det hendte også at koking og ysting ble flyttet dit. Det har blitt sagt at det nye rommet kom til ved at setre/eldhuset og mjølkebua ble bygd hver for seg med et nytt rom imellom, med tak og inngangsdør. Dette er trolig rett i følge Reinton (1969). Storgardssetrer i Nord Østerdalen kunne ha to setre/eldhus, så en fikk disse rommene etter hverandre: mjølkebu-skjule-setre- skjule- setre, og noen hadde til og med fjøset bygd inn i samme rekke (Reinton 1969, Christensen 1995, Jacobsen & Follum 1997).

Mange steder lå seterhusene øverst eller midt på vollen. Seterstua ble lagt så nær fjøset som mulig, slik at det ble kort vei å bære mjølka. Ellers synes det ikke å være noen fast regel for hvor husene ble lagt i forhold til hverandre (Amundsen *et al.* 2003). Det er bevart et stort antall seterhus tilbake til siste halvdel av 1700-tallet.

Fjøset

På 1800-tallet og framover ble det mer og mer vanlig å bygge fjøs på alle setrene. I bygdene opp mot høyfjellet i øvre deler av Østerdalen, Valdres, Hallingdal, Numedal og Telemark, var det ikke så vanlig med fjøs før senere. Dette kunne ha med at det var vanskelig å skaffe trevirke og fantes det fjøs, var de helst av stein. Men i store deler av Østerdalen har det vært vanlig med fjøs så langt vi kjenner tilbake. På lavereliggende sommersetrer og på hjemsetrene var det fra gammelt av vanlig å ha fjøs. Det var ikke uvanlig å ha eget hus til kalver og ungdyr i tillegg til kufjøset. Eget hus, eller underhus under fjøset, til geit og sau var heller ikke unormalt. Hvis de hadde griser med seg på setra, var det vanlig mange steder at de grov et grishus ned i jordbakken og bygde et primitivt hus over, eller muret et krypinn av stein (Reinton 1969, Jacobsen & Follum 1997).

I Østerdalen, Gudbrandsdalen og nedre Valdres hadde store garder med store buskaper også store fjøs, ofte bygd i to og av og til i tre tømmerlengder, da med en midtvegg eller to med en stor åpning i (Reinton 1969). Døra var i gavlen, og foran inngangen kunne det være en sval. Ennå i dag kan en se fjøs av denne typen på mange setrer. Det var ikke vinduer, men eventuelt små glugger som kunne tettes igjen når det var kaldt. Under taket gikk to slinner, det vil si bjelker på langs av rommet. Til slinnene ble båsene festet, men var fjøsene

ekstra små, sløyfet man slinner og festet båsene direkte til takåsene. Båsskillene var vanligvis i sleppveggkonstruksjon. De bestod da av to loddrette stolper med innfelte liggende planker mellom, eller av steinheller. Langs hver av langveggene gikk det en båsrekke. Selve båsene var hevet litt i forhold til midtgangen og hadde som regel jordgulv, eller de var dekket med halvkløvninger. Kyrne stod i hver sin bås med hodet bundet mot veggen og var festet med kuband. De gamle kubanda var av tre og hadde på midten et ledd, "leikjende", som kunne dreie rundt for at kua ikke skulle stryke seg på båsene. Budeia måtte føre hver ku individuelt og gå inn i hver bås med høy. I midtgangen var det tregulv med gjødselrenne foran hver båsrekke. Gulvet kunne også være av steinheller. Den enkleste fjøstypen hadde dør i den ene enden og glugge i den andre. Et annet trekk ved det førindustrielle fjøset var at det ikke hadde gjødselkjeller. Gjødselen ble måkt ut av fjøset gjennom glugger på gavlveggen eller gjennom døra, og lå under åpen himmel, noe som førte til at mye av næringsverdien gikk tapt. Større fjøs hadde en dør i hver ende slik at mennene kunne kjøre ut gjødselen med slede (Reinton 1969, Christensen 1995).

Fjøset kunne enten bygges som en egen bygning, en forlengelse av seterhuset eller som en kjeller under seterhuset. Det kunne også være bygd inn i gjerdet rundt setervollen eller være plassert like utenfor. Fjøset ble ofte plassert i skrånende terreng i overkant av vollen slik at det var lett å få spadd møkka ut av fjøset (Daugstad 1990, Christensen 1995).

I Østerdalen var det fast skikk med ildsted i fjøset som så mange andre steder i Norge. Skikken med å sove i fjøset er sannsynligvis så gammel som fjøset selv. Kyrne gir fra seg mer varme enn de andre husdyrene og fjøsene holdt en jevn varme hele døgnet. Utover 1800-tallet ble det å sove i fjøset mer og mer oppfattet som mindreverdige, og etter hvert var det for det meste tjenere og andre arbeidsfolk som sov i fjøset (Christensen 1995).

Det tok lang tid før fjøset fikk fôrrom på loftet. Dette skjedde på de fleste gardene først i siste halvdel av 1800-tallet. I Øvre Gudbrandsdalen og Østerdalen ble det bygd mosetrev over fjøsene hjemme på gardene. Her brukte folkene mye mose som fôr i tillegg til høy. Mose vil si reinlav som ble samlet sammen på fjellet om sommeren og kjørt hjem til gården på vinterføre som stivfrosne flak (Christensen 1995). Før den tid måtte budeia hver eneste dag bære høyet den lange veien fra løa som ofte lå nederst på jordet eller vollen og opp i fjøset (Christensen 1995, Jacobsen & Follum 1997).

Krøtterne ble også delvis holdt i kveer, med ymse benevninger i de ulike landsdelene: nautkveer, trø, nauttrø, hegne, grind, kru. Fjøsene ble helst brukt da det var dårlig vær, og når det var altfor varmt og mye insektplage. På den måten fikk man lettvindt gjødslet vollene. Kveene kunne være faste med steingjerde rundt, eller flyttbare av grunder eller av stranger lagt på vidjeband som var bundet mellom to staurer. Småfeet ble mest holdt i mindre kveer eller grunder, som lett kunne flyttes og ble kalt korer i Østerdalen og trøer i Sør-Trøndelag (Reinton 1969).

Stallen

På noen setervoller var det en egen stall til hesten, spesielt der setrene ble brukt i sammenheng med skogskjøring og på vintersetrene til kjøring av fôr. Ellers hadde hesten sin plass i fjøset (Reinton 1969, Daugstad 1995). Hesten hadde høy status og fikk det beste

fôret, og stallens form og plassering på tunet på garden vitner om det. Ofte var stallen laget med omhu og plassert i skille mellom inntun og uttun. I middelalderen var stallen vanligvis et lite hus i en etasje, og det fortsatte den å være en tid framover i Øvre Gudbrandsdalen, Øvre Telemark, Setesdal og på Vestlandet. Siden hesten fikk det beste fôret, kunne det være en egen løe for hesten i et hus ved siden av. Men allerede i middelalderen begynte man også å bygge stallen i to etasjer, og fôringen ble lettere. Høyet ble båret eller kjørt opp på stalttrevet, eller det var et høyrom ved siden av trevet som strakte seg over to etasjer og ble fylt til topps med høy. Det var da forholdsvis lett å hente høy og legge i krybbene til hestene. Stallen hadde møkkglugge på baksiden, eller møkka ble måkt ut gjennom døra og lagt i en haug foran stallen. Når stallen som oftest var mer praktisk innredet enn fjøset og når hestene fikk både mer og bedre fôr enn kyrne, sier dette blant annet en del om maktforholdene mellom kjønnene i tidligere tider. Hesten var mannens ansvarsområde og ble prioritert over de andre dyra (Christensen 1995).

Veslbua

Der det var særlig lange veier til setrene etter høyet om vinteren og de måtte overnatte på setra, bygde de flere steder små, tette og varme hus å være i. I Trysil ble slike hus kalt seterstue, i Rendalen veltbu og i Telemark fantes det vinterhus (Reinton 1969).

Veslehuset

Veslehuset, doen, fantes nok ikke opphavelig på setrene. De brukte fjøset og gluggen ned til møkkjelleren, eller gikk bak fjøsveggen. Ellers var det "hus under hver busk" som det heter, men helst et stykke fra seterhusene. På 1800-tallet ble særskilte hus til dette bruket vanlig på de fleste steder, men noen steder ikke før på 1900-tallet (Reinton 1969).

Komhus

Kjølehus for avkjøling av melk var en frittstående, liten bygning på setra. Denne ble ofte lagt ved siden av en bekk, og bestod av en oppmurt kom fylt med vann. Kummen kunne være overbygd med torvtak og vegger og så da ut som en liten løe, eller kummen kunne ha bare en lem over seg (Daugstad 1990).

Løer

På fullsetrer og andre setrer med fullbruk hørte løe eller låve til. Også i slåtteseterbruket ble det brukt løer på setrene, men ofte ble høyet satt i stakker slik som uteslåtthøyet. Seterhøyet ble oppbevart i løene til det ble kjørt til gards på slede vinterstid (Reinton 1969).

Enger og utmarksslåtter lå ofte med stor avstand fra gardsbruk og setrer. Det var vanlig at slåttefolket flyttet og bodde i utmarka så lenge slåttene varte. Størstedelen av utmarksbebyggelsen lå spredt i eng, voller og i utkanten av myrer. Løene ble laftet for å lagre høy i innmark, på setervoller og i slåttemark. En gard kunne ha opptil 10-15 slike høyløer spredt omkring i innmark og utmark (Grue & Sylte 1994).

De mange uteslåttenes og uteløenes betydning for gårdsdriften og har lange tradisjoner. Mesteparten av høyet ble slått i utmarka og oppbevart i uteløer og stakker, før det ble kjørt hjem på vinterføre. Uteslåttene foregikk på sommeren og høsten i skogen, langs elver og på myrer og overalt ellers i utmarka hvor det vokste gras. Uteløene var plassert i tilknytning til

de beste områdene for høysanking og ble satt opp i utkanten av slåttene/slåttemyrene. (Amundsen *et al.* 2003). Uteløene fungerte også som sovesteder der hvor det ikke var slåttebuer. Og ved de uteslåttene hvor det verken var løer eller slåttebuer, sov folk gjerne under åpen himmel (Christensen 1995).

Løene var for det meste små, tømrede enromshus, med ei luke eller dør i gavlveggen for å få høyet inn og ut. Helst satte de løene i ei bakkeskråning, med en stor glugg på overveggen til å ta høyet inn gjennom, og en annen åpning på nedsiden for å få det ut. Ofte var uttaksdøra overbygd, så taket gikk utover; hest og slede kom da lettere til når høyet skulle kjøres hjem om vinteren. På setervollen var løene ofte plassert i utkanten av vollen, ofte nederst på vollen for å få høyet enkelt i hus. Løene på setervollen var oftest større enn utmarksløene. De fleste løene i utmarka var laftet, mens løene på setervollen etter hvert ble satt opp i reisverk. Veggene i låa var vanligvis glisne og alltid uten mosegrop (mefar), for at huset skulle holde seg luftig og tørt. Det var som regel jordgolv, men det kunne også være golv av halvkløvninger. Oppå jordgolvet la de busker, kvist og einer (*Juniperus communis*) under høyet. På store voller kunne det være flere løer (Reinton 1969, Daugstad 1990, Norderhaug *et al.* 1999).

Det er en sammenhengende tradisjon fra middelalderens løer til de løene som fortsatt er bevart. Den mest alderdommelige typen hadde bare en etasje. Men alt i middelalderen ble det flere steder på gardene bygd toetasjes løer. Med disse høyere løene ble det plass til mer korn og høy. I første etasje inn til selve høygolvet var det en dør, her hentet budeiene høyet og bar det inn i fjøset. Låvebru hørte med for å komme opp til andre etasje (Christensen 1995). Ettersom nydyrkningsarbeidet ga større grasfôravlinger, økte behovet for større høyløer. En ny og billig byggemåte var å bruke plank. I perioden 1860-1920, i brytningstiden mellom håndredskapen og hesteredskapens tid, slo låa i bindingsverk gjennom som erstatning for de små laftede utmarksløene. Reisverksløene er et resultat av nybrottsarbeidet (Puschmann 1996). I dag brukes i dagligtale ordet "låve" ofte om slike hus, men "løe" er det eldste uttrykket. Opprinnelig ble bare det rommet hvor kornet ble tresket kalt for låven, og dette ordet gikk senere over til å betegne hele huset, særlig i korndistriktene. Låven betegner seg først og fremst som den store, kombinerte driftsbygningen som ble vanlig etter 1850 (Christensen 1995). På slåttevollene til større gardar på Østlandet, Trøndelag og på Nordmøre, var det ofte låver, med to innkjøringsbruer og to eller tre løerom (Reinton 1969).

Gamle sommerfjøs, uteløer og andre utmarkshus er ofte fulle av årstall og innskrifter og vitner om de mange menneskene som i årenes løp har overnattet her. I følge Christensen (1995) er "tidligere graffiti også en del av vår bygningshistorie".

Både fordi de lå i utkanten av setervollen og på grunn av nye fôrbehandlings- og innhøstingsmetoder er løene overflødige i dag og de få som er igjen forfaller (Amundsen *et al.* 2003).

Slåttebuer og skogshusvær

Fra 1600-tallet fikk trelasteksporten stor betydning og en rekke jernverk, samt Røros kobberverk, hadde behov for trekull og ved til brensel. Bondebefolkningen på Sør- og Østlandet og i Trøndelag utvidet sin profesjon til også å omfatte tømmerfaget. Dette arbeidet

foregikk i stor grad på vinteren, da det var roligere tider på gården og i bygda forøvrig. Lange dager med hardt arbeid, lange avstander og lite effektivt transportmiddel, sammenlignet med dagens, førte til at det ble behov for overnatting i skogen. Tømmermannskapet var ofte hjemmefra i en til to uker i strekk.

Gapahuk og ljørkoier brukt i skogbrukssammenheng var ofte provisoriske og enkle. De ble ofte satt opp av skogsarbeideren selv, som ikke tok seg bryet med å gjøre seg særlig flid. På den tiden var det vanlig å bruke mose som isolasjon, men det var ikke bestandig så nøye for skogsarbeideren. Ble bua satt opp på vinterstid var det ikke uvanlig å bruke rundtømmer med barken på og noe mose til å dekke med ble det dårlig med (Stoltenberg 1951). Både kjørere og hoggere lå i samme koia. Stall til hesten var ikke vanlig i førindustriell tid. Hesten stod ute, eller den stod i et provisorisk skjul av kvist og granbar. Når koiene ikke lenger var i bruk, ble de stående og forfalle, eller de ble brukt som ved.

Slåttebuene eller utmarksbuene var små og enkle bygninger som ble satt opp ved utmarksslåttene. Her bodde slåttefolket mens de drev med fôrsanking (Daugstad 1990). Store og verdifulle slåtter kunne ha slåttebu og ei eller flere løer med overbygd skjul for hest, kjerre og redskaper. Slåttebua var et lite og laftet tømmerhus med torvtak og ljøre, eller murt ildsted og pipe, sovebrisk, vindusglugg og dør. Her sov og spiste slåttefolket under utmarksslåtten (Grue & Sylte 1994).

Reiskoier eller milekoier ble bygget i forbindelse med kullbrenning. De ble ofte bygget 5-10 m utenfor kullmila og litt høyere i terrenget enn selve mila. Koiene ble laget forskjellig, men fellestrekk var at de ble bygget av stein og treverk, at de hadde jordgulv og torvtak, og at de hadde murt steinpeis. Koiene var provisoriske og i dag finner man bare rester etter peis og grunnmur (Larsen 1995). Andre provisoriske husvær av stein, jord, raier og bar ble også brukt enkelte steder (Christensen 1995) uten at jeg går nærmere inn på disse.

Fram til omkring første verdenskrig var flere koietyper i bruk. Gapahuken var et populært overnattingssted sommer og høst. Denne bestod av et halvtak som var reist på skrå, og den var helt åpen på den ene siden. Ildstedet lå foran åpningen. Der tente man "nying", som var et bål av lange stokker som brandt hele natten (Christensen 1995).

Ordet "koie" er den vanlige benevnelsen på primitive hus for skogsarbeidere. Skirbekk (1963) hevder at i Østerdalen kan "ljørbu" og "ljørkoie" brukes om hverandre. Bull (1916) sier derimot at Rendølene skilte klart mellom koie og bu (ljørbu). "Det er bære i lita Koje borti der; det fins itte Bu". Koia var et enkelt krypinn mot vær og vind, oftest uten ildsted og bare beregnet for kortere opphold, f.eks. ved en uteslått eller ei kullmile. I utmarka finnes navn sammensatt med koie, som Steinkoia og Kojejota (Nystu 1989).

Ljørkoier/ljørbuer ble noen steder kalt årebuer og ofte ble de brukt vinterstid. De var laget i laftet tømmer og hadde inngang i gavlveggen. Midt i bua var ildåra eller ljøra plassert. Dette var et åpent ildsted på vanligvis 1,3 m x 1 m. Over åren var det ljøre (lysåpning) i taket og her gikk røyken fra åren på jordgulvet ut. Ljorteppen, ei treramme på ei lang stang opprinnelig antagelig dekket med dyreskinn, dekket til åpningen i taket ved regn og uvær. Da ble det helt mørk inne i ljørbua. Senere ble den solide firkanten av tre byttet ut med en treramme med

"sjå", ei gjennomsliktig hinne laget av mellomgulvshinne eller fosterhinne. Dermed fikk de litt mer lys inn (Bull 1916, Nystu 1989). Ljoren kunne stenges om det trengtes og det fantes ikke vinduer, bare glugger i veggene, som mer ble brukt til å holde øye med krøttera enn til å slippe lys inn. Lys fikk man gjennom døråpningen og derfor var det gjerne to halvdører. For å kunne regulere trekken, var det som regel et hull i den ene veggen (bakveggen). Trekkhullet var videst inn i bua, og var forsynt med en kon tretapp. I prinsippet kan en si at ljørbua slik fungerte som en stor ovn med "brukerne inne i ovnen" (Nystu 1989).

Som kokested var åren praktisk. Over åren var det en bjelke til å henge grytene i, den kunne være fast eller hengslet til veggen, slik at den kunne svinges frem og tilbake. Det var den direkte varmen fra bålet og fra glørne som varmet opp rommet, fordi åren stort sett ikke magasinerer varmen. Åren brukte derfor mye brensel og det ble slutt på varmen straks bålet var brent ned (Christensen 1995).

Årestua/ljørbua var bygd forholdsvis høy, for at ikke røyken skulle bli for sjenerende. Fem til seks stokker var alminnelig laftehøyde, og stokker av en halv meters diameter var vanlig i Østerdalen. Til gjengjeld fungerte røyken som en isolerende dyne som hindret at varmen la seg under taket (Bull 1916, Christensen 1995).

Størrelsen på buene var omkring 3,5-4 m x 3 m, noe som gjorde at benkene og ljøra dekket så og si hele golvflata. Sovebenkene lå rundt veggene, bortsett fra dørveggen. Avstanden mellom ljøre og langveggbenken var ca 0,5 m og fra den bredere tverrbenken opp mot 1 m. Disse benkene ble kalt brisker eller sløer. Sløa var bygd opp av lange, tynne bjørkestender. Med skinn eller en høysekk oppå sløa, ble det en helt tilfredsstillende liggeplass. Ved hvert sengested var det ofte hogd inn et bi, halvveis ned i en veggstokk og inn mot mefaret, mosegropa. Dette "nattbordet" lå en mannsbredd over sløa. Fra gavlvegg til gavlvegg gikk det ei slind på hver side av ljøra for klestørk (Nystu 1989).

Takkonstruksjonen i ljørbua var litt spesiell. Mønsåsen måtte kuttes for takåpningen. En tverrgående bjelke på hver side av røykhullet, lagt på sideåsene, holdt den avkappede mønsåsen oppe (Nystu 1989). Trekløvninger på taket ble neverlagt og grastorv lagt oppå (Bull 1916).

Inntil 1600-tallet var det vanlig med åre og ljøre i bolighusene rundt om i hele landet. På Østlandet ble denne ordningen byttet ut med peis utover 1600-1700-tallet, men man fortsatte å bruke ljøranordningen i seterhus, slåttebuer og koier. Noen steder fortsatte man med dette helt inn i 1900-tallet. Dette gjorde man ikke nødvendigvis fordi man var gammeldags, men fordi åren var praktisk. Den var billig og lett å lage, både i skogen og til fjells.

Skogsarbeidernes og slåttefolkets dagligliv med matlaging, klestørk og sove-/hvilebenker rundt veggene var tilpasset åren. Man begynte også etter hvert å sette inn ruter i vindgluggene som var små, 10-12 cm i starten. Ettersom vinduet vokste i omfang, ble ljørbua lysere og lysere. Og åren ble flyttet til et hjørne like ved døren for å frigjøre mer plass. Det ble murt opp med stein mellom tømmerveggen og åren. Samtidig kunne man legge en ny ås fra møne til møne, og det tunge jordtaket kunne gjøres solidere og bygningen kunne bære mer. Dette betydde at stuen kunne gjøres større. Denne moderniserte årestuen holdt seg til begynnelsen av det 18 århundre hvor den begynte å bli fortrent av helmursstuen.

Forbedringen ved helmuren bestod i at muren som før bare rakk til Ljoren, og som bare dekket de to sammenstøtende vegger, nå ble ombygget i hel firkant over åren og bygget i pipeform gjennom ljorehullet og opp i den frie luften. Ildstedet røk mindre inn, og mur og murpipe avga en jevn varme til stuen. Et jernspjeld avløste den gamle "ljorteppen" (Bull 1916, Christensen 1995).

På hvilket tidspunkt man tok i bruk jernovnen var et spørsmål om økonomi. Vindovnen, som er den type ovn vi kjenner til i dag, kom til norske bolighus midt på 1600-tallet, men var nok på den tiden forbeholdt "fintfolk". På 1700-tallet ble jernet mer tilgjengelig og antall ovner økte, men mange steder ble det ikke vanlig med ovn i bolighus før rundt 1900 (Christensen 1995). Når man tok i bruk jernovn i skogshusværene har jeg ikke funnet noe litteratur om, men også her var det et spørsmål om økonomi, og det var nok de færreste plasser i Østerdalen at dette var særlig aktuelt før utpå 1900-tallet. Avløseren av ljørkoia ble kalt ovnskoia, som gjerne var bygd litt større, slik at tverrbrisen innerst kunne bli bredere og gi plass til flere. Ovnen gikk under navnet "feleovnen" fordi den hadde fasong som ei stor fele med ovnsrøret som stakk opp gjennom taket. Ovnen hadde to kokeplasser. Det kunne bli svært hett når ovnene var godt fyrte opp. Rundt ovnsrøret ned fra taket var det festet en åpen, firkantet ramme, der tørking av klær foregikk (Amundsen *et al.* 2003).

Felles for alle utmarkshusvær er at de ble bygget i nærhet til en vannkilde. Hestene var avhengige av vann og karene likeså. Kaffevann og vann til å koke poteter var nødvendig. I tillegg var det vel også nødvendig å slukke den verste tørsten etter en lang og slitsom arbeidsdag. Hygien hos arbeidsfolket derimot, stilte nok ikke de helt store krav til vannmengder, for denne var det så som så med (Amundsen *et al.* 2003).

Slåttebruket avtok raskt på begynnelsen av 1900-tallet og ble avviklet før 1950. Dette har medført av størstedelen av utmarksbebyggelsen og slåtteutstyret er revet eller forfalt (Grue & Sylte 1994).

Etter 2. verdenskrig ble det bygget en rekke skogsbilveier, og man fant ut at det var praktisk å flytte koiene fra sted til sted. Det ble også konstruert både stall og koie på hjul. Skogsarbeiderne begynte å bo hjemme i 1960-åra. På dette tidspunktet opphørte byggingen av stasjonære skogshusvær (Jacobsen & Follum 1997).

I dag synes de mange ljørkoiene stort sett i form av noen få overgrodde laftestokker, ofte med et tydelig oppbygd ildsted, eller rester etter de mer luksuriøse, og ikke så provisoriske ovnene. Noen er fortsatt intakte. Gapahukene er for lengst forfalt og råtnet.

Naust/nøster

I Rendalen heter et båthus et nøster. Førstedelen av ordet er no, gammelnorsk nor (m), en uthult trestamme som kunne brukes til kar eller båt, alt etter størrelsen. Selve ordet peker tilbake til stokkbåten, som på grunn av sin tyngde, måtte bli relativt stasjonær (Nystu 1989).

Nøstrenes egentlige funksjon var å beskytte båtene. Et tett tømmerhus med jordgulv og torvtak ga et jevnt kjølig klima som gjorde at båtens treverk gikk minst mulig. Stedet egnet seg også ypperlig for oppbevaring av fisk. Aktiviteten i utmarksområdene kunne sommerstid

bli så omfattende at til og med nøstrene måtte tjene som soveplass. Innhogde bi vitner om det. Også fra kysten vet en at nøstrene ble brukt som bolig, og da uten fyring. Men noen form for nøstloft, kjennes ikke fra innlandsfiskeværene (Nystu 1989).

Størrelsen på nøstrene kunne nok variere en del etter hvor stor båt det var beregnet for, eller om det var ment for flere båter. Men variasjonene var nok på langt nær så store som ved kysten. Et nøster som står i Buvika ved Femunden i dag, er ca 4 m x 7 m. Dette nøsteret ble ble oppsatt mellom 1700 og 1850. Eldre tomter er noe mindre (Nystu 1989).

Ved innlandsfiskeværene kan nøstrene være plassert i rekke med gavlene mot sjøen, slik en kjenner nøsterbebyggelsen fra kyststrøk. Men er det litt brattlendt, er nøsteret gjerne plassert med langveggen mot vannet. Topografien kan altså være mer bestemmende for plasseringen av de lange nøstrene enn for de andre husene (Nystu 1989).

Sagbruk

I tiden fram til slutten av 1400-tallet ble alle bord i Norge laget ved håndkløyving der det ble brukt kiler til å dele stokken som så ble teljet til med øks. Av hver stokk fikk man to bord og dagsproduksjonen lå vanligvis fra tre til fem bord. Produksjon av huggebord som bygningsmateriale er kjent fram til 1600-tallet. Oppgangssaga kom i bruk i Norge på slutten av 1400-tallet og var vanlig fram til 1860-åra. Særlig var konsentrasjonen av oppgangssager stor på Sørlandet og Østlandet. På 1700-tallet ble det tatt i bruk rammesag i noen av de store vassdragene. Dette var oppgangssag med flere og tynnere sagblad som gjorde at man fikk jevnere og flere skur og i tillegg sparte tømmer. Rundt 1840 kom de første sirkelsagene drevet av vasshjul. De ble utstyrt med dobbel spindel, to sagblad på samme akse. Den ene ble brukt til å kante stokken, mens det andre ble brukt til å kløyve stokken i planker og bord. "Silkesager" kom rundt 1850, og hadde sagblad av valset stål som var tynnere og gikk lettere gjennom veden. I 1860-åra tok ny teknologi i form av sirkelbladsag drevet av dampmaskin over. På landsbygda ble vassdrevne sirkelsager brukt frem til begynnelsen av 1900-tallet. Vassdrevne sager lå i nærheten av fall i elver og større bekker, mens nybygde sager fra slutten av 1800-tallet og fremover, ble lokalisert til steder med gode transportmuligheter (Jacobsen & Follum 1997).

3.3. Kulturmarkstyper i seterlandskapet

De ulike typene setring og seterbruk har ulike forutsetninger og karakteristika, og virkningen på landskapet varierer. I et fullseterbruk der all produksjon skjedde på setra og folk bodde hele sommeren, hadde en behov for gode og store hus på setra med plass til buskap, folk og selve produksjonsprosessen. Buskapen beita på vollen og i utmarka. Og med slått i tillegg holdt denne bruken landskapet åpent. Beite- og slåtteaktiviteten forstyrret et økologisk klimaks og førte til at spesielle plantesamfunn ble utviklet. Store vedmengder trengtes til ysting, så en kan regne med at skogen rundt setra var merket av hard vedhogst. Enkelte steder var området rundt setra fullstendig skogløst. Melkeseterbruket krevde ikke så stor bygningsmasse på setra, men vanligvis ble dyra melket innendørs slik at fjøs trengtes. Beite- og slåttepåvirkningen i melkeseterbruket var forholdsvis lik påvirkningen av fullseterbruket,

men størrelsen på husdyrflokken begrenset seg fordi budeia skulle klare å bære melkemengda til garden. Behovet for ved var betraktelig mindre enn for fullseterbruket og følgelig fikk en ikke samme utnyttelsesgraden av skogen i setertraktene ved melkeseterbruket. Slåtteseterbruket hadde slått og førsanking som hovedmål og slåtteaktiviteten var den viktigste påvirkningsfaktor for kulturlandskapet. De områdene som ble slått ble holdt åpne med forholdsvis jamn grasvegetasjon. Artssammensetningen ble preget av at det jevnlig ble tatt ut biomasse fra områdene. Denne bruksformen utgjorde en ekstensiv kulturpåvirkning på store arealer (Pedersen 1973, Daugstad 1990).

De ulike setertypene er også en faktor av betydning når det gjelder landskapets utseende. Sommersetrene lå høyest til fjells, og der var dyra i den lengste delen av sommeren. Slik kunne da sterk beite- og slåttepåvirkning lettere holde tilbake vegetasjonen i fjellseterområdene enn i lavereliggende og mer frodige strøk hvor vegetasjonen reetablerer seg raskere. Hjemsetrene ble benyttet i kortere perioder, og de lå gjerne i de mer skogbevokste områdene og beitepåvirkningen var ikke så sterk som på sommersetrene. Beiteradiusen rundt setra var også langt mindre ved vår- og høstsetrene enn ved sommersetrene (Axelsen 1975). Slått ble drevet i begrenset utstrekning ved hjemsetrene, og behovet for løer til å lagre fôr var ikke så stort. Heller ikke husene trengte å være så velutstyrte som på sommersetra fordi avstanden til garden var kortere og en behøvde ikke å utstyre seg i den grad som når setringa foregikk langt innpå fjellet (Daugstad 1990).

Som tidligere nevnt i kapittel 3.1.1. er kulturlandskap et landskap som er tydelig påvirket av menneskers bruk og ressursutnytting. Begrepet blir gjerne brukt om landskap som er formet av tradisjonell jordbruksdrift. Kulturmark er et areal eller en biotop hvor tidligere eller nåværende bruk har gitt den vegetasjonstypen og det artsutvalget vi finner i dag (Norderhaug *et al.* 1999). Mens kulturmarkstype er en vegetasjonstype utviklet og spesialisert gjennom lang tid ved menneskers høsting av den naturgitte produksjonen, ved slått, lausing, brenning og/eller husdyrbeite. Typen har utviklet en karakteristisk utforming og artssammensetning og er avhengig av vedvarende bruk for å kunne bevare sitt særpreg (Framstad & Lid 1998).

En oversikt over kulturmarkstyper etter Norderhaug *et al.* (1999) tar for seg kulturmarker formet av gamle, tradisjonelle driftsmetoder over lang tid. De er stor sett seminaturlige vegetasjonstyper, det vil si vegetasjonstyper som er dominert av naturlig forekommende arter som i kulturmarka har fått nye og bedre levevilkår.

I tillegg til bygningsmiljøet preget beite, slått og annen fôr- og vedsanking seterlandskapet og vegetasjonen. Seterdriften skapte et karakteristisk kulturlandskap med mange forskjellige kulturmarkstyper som skogsbeite, beitemark og slåttemark. De ulike utformingene varierer med klima, naturgrunnlag og driftstradisjoner (Norderhaug *et al.* 1999).

3.3.1. Åpne seminaturlige enger

De er ofte under gjengroing, men de utgjør fortsatt et viktig innslag i utmarkas kulturlandskap. Vi kan skille mellom slåttemark og beitemark. Felles for dem er at de oftest er

åpne eller glissent tresatt, og har et lavt urte- og grasdominert feltsjikt. Mange vanlige plantearter går igjen; engkvein (*Agróstit capilláris*), engsoleie (*Ranúnculus acris*), gulaks (*Anthoxánthum odorátum*), prestekrage (*Leucánthemum vulgáre*), ryllik (*Achilléa millefólium*), sølvbunke (*Deschámpsia cespitósa*) og blåklukke (*Campánula rotundifólia*). Slåttemark med slike arter er de egentlige blomsterengene, som opptrer over det meste av landet. Beiteengene er vanligvis artsfattigere enn slåtteengene. I beiteengene minker artsantallet ved økt beitetrykk og gjødsling (Framstad & Lid 1998).

3.3.2. Åpen slåttemark

Slåttemark er et samlebegrep for arealer som blir slått regelmessig, en til flere ganger pr. år eller med 2-3 års mellomrom. Slåttemark skiller seg fra beitemark ved at den er mer urterik og har et jevnere feltsjikt og vanligvis mindre stein. Samtidig inneholder slåttemark oftest færre ettårige arter og færre arter som beitedyr unngår. Slåtteeng brukes om slåttemark i innmark, mens uteslått brukes om slåttemark i utmark. Det ble brukt mange ulike benevnelser på slåttemark rundt omkring. Eng, innmarka, heimmarka og heimejordet var ord som ble brukt på slåtteeng i innmark, mens utslått, markaslått, utmarksslått, skogslått og fjellslått var benevnelser som ble brukt på slått i utmark. Uteslåttene kunne være svært store og hadde ofte mer stein enn slåtteengene på innmark. Det kunne også være innslag av busker og trær i uteslåttene (Norderhaug *et al.* 1999).

Dyrka mark blir systematisk pløyd, harvet, gjødslet osv. for å gi stor avling. Vi skiller mellom fulldyrket og overflatedyrket areal. På overflatedyrket areal er jorda bare delvis ryddet for skog og stein, bearbeidingen er enklere, og vegetasjonen inneholder få "innsådde" arter, men har innslag av nitrogenkrevende (nitrofile) arter som brennesle (*Urtíca díoíce*), hundekjeks (*Anthríscus sylvéstris*), geitrams (*Epilóbium augustifólium*) og tistelarter (Framstad & Lid 1998).

Noen definisjoner:

"Eng betyr slåttemark, dvs. vinterfôrproduserende arealer som blir slått minst hvert tredje år. Grensen mellom engtypene er glidene og avhengig av hvor sterk påvirkningen er og har vært. Skillet mellom fulldyrket eng (kultureng) og de andre engtypene er imidlertid skarp." (Norderhaug *et al.* 1999).

"Natureng eller seminaturalig eng, er slåttemark som er formet gjennom rydding og lang tids tradisjonell slått. Den er ikke oppdyrket, tilsådd eller gjødslet på moderne vis. Slik eng har et plantedekke av ville arter, særlig urter, og er vanligvis svært artsrik." (Norderhaug *et al.* 1999).

"Gammel eng er varig slåtteeng, der det vesentligste av plantedekket er ville arter, men den kan også ha innslag av gamle innsådde arter som engreverumpe (*Alopecúrus praténsis*), engsvingel (*Festúca praténsis*) og kamgras (*Cynosúrus cristátus*). Begrepet gammel eng

kan være synonymt med natureng. Opprinnelsen til gammel eng er imidlertid overflatedyrket eng eller fulldyrket eng som har vært slått på tradisjonell måte i lang tid, uten ny pløying eller tilsåing. Enga gjødsles lite eller ikke i det hele tatt og er ofte artsrik." (Norderhaug *et al.* 1999).

"**Kultureng** eller fulldyrket eng er gjerne i rotasjon med åker, dvs. at arealene blir pløyd opp med få års mellomrom. De blir tilsådd med engfrøblandinger og er derfor preget av innsådde arter som timotei (*Phleum pratense*), rødkløver (*Trifolium pratense*), bladfaks (*Bromus inermis*) og raigras (*Lolium perenne*). De blir slått tidlig på sommeren og er vanligvis fullgjødslet og artsfattige." (Norderhaug *et al.* 1999).

"**Permanent kultureng** eller fulldyrket permanent eng har en gang vært fulldyrket og drenert, men har siden blitt utelatt fra åkerrotasjon i en lengre periode. Den har derfor fått et dominerende innslag av ville arter som engkvein og hundegras i tillegg til innsådde og høyproduktive arter. Likevel er den sjelden særlig artsrik. Den blir gjerne middels til sterkt gjødslet og slått tidlig." (Norderhaug *et al.* 1999).

"**Overflatedyrket eng** er bare lett bearbeidet og inneholder derfor få innsådde arter. Den blir vanligvis slått tidlig, middels til sterkt gjødslet (gjerne med husdyrgjødsel) og noen steder også vårbeitet. I overflatedyrket eng vokser både arter som finnes i natureng og gammel eng. Artsinnholdet varierer med hvor sterk gjødslingen er, og med de økologiske forholdene på stedet. Den kan være relativt artsrik." (Norderhaug *et al.* 1999).

Tradisjonelt drevne gamle slåttemarker inneholder gjerne mange arter av lyskrevende, oftest flerårige gras og urter jevnt fordelt. I tillegg resulterte slått, særlig i kombinasjon med vår- og høstbeiting, i at feltsjiktet hadde flere høydenivåer. Slåttemarkene ble ikke gjødslet etter moderne metoder og innslaget av nitrofile arter er beskjedent. Lavproduktive, nitrogennøysomme arter ble til gjengjeld ikke utkonkurrert. De tradisjonelle slåttemarkene er bare moderat påvirket av menneskelige inngrep, så jordsmonn- og klimavariasjoner fører til at et utall ulike utforminger av denne kulturmarka. I tillegg virker høydenivå, eksposisjon og helling på artssammensetningen. Forskjeller i driftsformen og driftsintensiteten virker også inn på hvilke plantearter som forekommer i de ulike slåttemarkene (Norderhaug *et al.* 1999). Noen plantearter forekommer i slåttemark over hele landet og engkvein og rødsvingel (*Festuca rubra*) er slike arter. Av urter er ryllik, blåkløkke, engsoleie og engsyre (*Rumex acetosa*) de som er alminnelige. Ryllik og blåkløkke foretrekker tørre og friske slåtteenger, mens engsoleie foretrekker friske og fuktige, mens engsyre er mer tolerant overfor variasjoner i fuktighet. Sølvbunke og bekkeblom (*Caltha palustris*) forekommer i fuktige, friske enger over hele landet (Norderhaug *et al.* 1999).

Vår- og høstbeiting påvirker artssammensetningen og artsmangfoldet i slåttemarka. En rekke engarter er tilpasset slått og beiting gjennom lavt vekstpunkt eller flere vekstpunkter. Og etter

beitetråkk blir det skapt gode spirebetingelser. Tidspunktet for slått er avgjørende for hvilke arter som er i stand til å overleve en slåtteemark. Tradisjonelt ble slåtteemarkene slått seint. De fleste engartene har modne frø i midten av juli, men tidspunktet varierer fra år til år, mellom landsdelene og med ulike høydelag (Norderhaug *et al.* 1999).

Gulatingsloven og Magnus Lagabøtes Landslov viste at slåtteeng i hvert fall i vikingetiden og tidlig middelalder var en del av innmarka, og kanskje ble da husdyra drevet gjennom en fegate (gutu) ut på beite i utmarka. I tillegg til slåtteeng i innmark har uteslåttene også lenge spilt en viktig rolle og utgjort betydelige arealer. Betydningen av slåtteenga i innmarka i forhold til utmarksslåtten har også variert mye. Men uten tvil har slåtteemarka i det meste av Norge vært det bærende elementet i gårdens produksjon helt fram til 1900. Med store tekniske nyvinninger og introduksjonen av kunstgjødsel på slutten av 1800-tallet, ble fôrproduksjonen intensivert, og behovet for den gamle fastmarksenga var ikke lenger så stort. Det ble praktisert forskjellige måter å drive slåtteemarka på, avhengig av type, tid og sted. Vanligvis fikk slåtteenga i innmarka det beste stellet, mens det ofte ble mindre tid til uteslåttene. Noen steder ble slåtteemarka også ryddet om våren, rasket brent og asken ble spredt utover som gjødsel. Mindre stein ble tatt bort. Noen steder ble det i utmarksslåttene foretatt vedhogst og lauvring i forbindelse med ryddingen. Slåtten foregikk vanligvis etter 10.juli og ut i august, noe som varierte rundt om i landet. Slåtteenga ble vanligvis slått først og uteslåttene sist. Små slåttearealer ble slått av en slåttekar, men på store slåtteenger så gikk en gjerne skårgang, det vil si at flere slåttekarer gikk etter hverandre og slo hver sin parallelle stripe (skår). Etter slåttekarene kom "breiejentene" og breidde ut høyet med rive til tørk. Ljåen måtte ha riktig vinkel med orvet og være skarp. Ljåen ble slipt på slipesteinen og holdt skarp under slåtten med et bryne (Norderhaug *et al.* 1999).

Slåtteemarka, særlig slåtteenga, gav en relativt stabil og vedvarende avkastning over svært lange tidsrom. Men slåtten førte likevel til en viss utarming på grunn av manglende gjødsling. Uteslåttene ble ikke gjødslet med annet enn aske eller ved hjelp av vann og sjeldnere slått. Slåtteenga ble høstbeitet og oftest vårbeitet. Men vårbeitingen ble etter hvert sett på som skadelig for høyproduksjonen. Ellers ble slåtteengene og uteslåttene beskyttet mot beiting gjennom innhegning eller gjeting. Gjødselen som lå igjen etter beitingen på slåtteenga, ble gjerne slått utover (Norderhaug *et al.* 1999).

3.3.3. Slåtte- og beitemyr

Fuktige gras- og urtedominerte vegetasjonstyper har vært mye brukt til slått og noe til beite. Tradisjonelle slåttemyrer var til dels artsrike, særlig i forhold til beitepåvirkete typer, der tråkk av husdyr førte til tråkkskader og reduksjon i artsmangfoldet. Gjengroing etter opphør av tradisjonell drift fører til økt artsmangfold de første årene, men tap av artsmangfold for høyproduktive typer etter noen tiår. Torv til brensel og strø har vært tatt ut av torvmyrer over hele landet, med størst omfang i kystområdene, der det var mangel på skog (Framstad & Lid 1998). I mellomboreal og nordboreal region (høyereliggende og nordlige strøk) er fra 20-40 % av landarealet myr, og her har myrslått stedvis hatt svært stor betydning (Norderhaug *et al.* 1999).

Slåttemyrene stod for det meste av høyproduksjonen i flere områder, men etter siste verdenskrig har slåtten avtatt sterkt, bare noen holdt på til slutten av 1950-tallet. Bruken av myr som beite til kyr holdt seg lenger, men det har og avtatt sterkt de siste tiårene. Beitingen foregikk først og fremst på fastmarksmyr og i myrkanten. Og det var særlig storfe som fikk beite på myr. De spiser starr og andre grovvokste arter og kan beite på nokså våte arealer. Myrgrøftingen ble alminnelig på slutten av 1800-tallet og grøfteintensiteten har variert opp gjennom årene (Norderhaug *et al.* 1999).

Slåttemyrene ble slått med ljå med ett eller flere års mellomrom avhengig av produktiviteten. Dersom det var nødvendig ble slåttearealene ryddet for kratt og lyng og ujevnheter slettet ut. Høyet ble tørket, og satt i stakk eller oppbevart i løer til vinterkjøringen (Norderhaug *et al.* 1999).

3.3.4. Åpen beitemark

Beitemark er arealer som brukes til beiting, men ikke blir slått. Beitemark brukes ofte som et samlebegrep for mange forskjellige vegetasjonstyper og kulturmarker, fra tilsådd, gjødslet kulturbeite til gammelt, tradisjonelt drevet beite. Beitemarka kan være helt åpen, buskrik eller tresatt. Gamle artsrike beitemarker finner vi i dag i ytterkanten av innmarka, men også på løkker og åpne arealer i utmarka (Norderhaug *et al.* 1999).

Noen definisjoner:

"Beitemark er arealer som brukes til beiting, men ikke blir slått. Begrepet er vidt og omfatter arealer som har vært brukt til beiting i lang tid, men også om arealer som tidligere har vært slåtteeng, og arealer som har vært fulldyrket (dvs. i rotasjon med åker), men som senere er beitet en tid." (Norderhaug *et al.* 1999).

"Naturbeite eller udyrket beitemark er arealer som blir beitet, men ikke slått, pløyd eller bare lett gjødslet. Naturbeitet er vanligvis artsrikt og har mange fellestrekk med natureng (udyrtet slåttemark, gammel eng). Generelt er beitemark mer preget av gras og mer steinrik enn slåttemark. Innslag av arter som sjelden beites er også karakteristisk. Der finnes også planter som tåter tråkk, og nitrofile arter som etablere seg i gjødselflekker." (Norderhaug *et al.* 1999).

"Kulturbeite omfatter til dels fulldyrket, godt drevet kultureng som tidligere har vært i åkerrotasjon, dels overflatedyrket mark som kan være dårligere drenert. De fleste kulturbeiter er kraftig gjødslet og har derfor innslag av nitrofile arter og er sjelden artsrike. Kultureng blir beitet, men ikke slått og beitetolerante arter dominerer. Viktige grasarter er engkvein, gulaks og rødsvingel. Sammenlignet med tilsvarende slåtteeng har beitemarka ofte en ujevn overflate og ujevn (klumpvis) fordeling av artene i plantedekket." (Framstad & Lid 1998, Norderhaug *et al.* 1999).

"Overflatedyrket beitemark er ryddet for stor stein, men er ikke pløyd og drenert. Også overflatedyrket beitemark blir gjerne middels til sterkt gjødslet. Beitetolerant gras, som engkvein, rødsvingel eller sølvbunke dominerer, med innslag av lave urter som blåkoll (*Prunella vulgaris*), tepperot (*Potentilla erecta*) og marikåpe (*Alchemilla spp.*)." (Norderhaug et al. 1999)

Det er glidende overgang mellom artsrikt naturbeite og overflatedyrket, permanent kulturbeite. Forskjellene avhenger av hvor sterkt kulturbeitet blir gjødslet. På næringsfattig mark, særlig i høyereliggende strøk (i nordboreal og lavalpin sone), er det vanlig med finnskjeggdominert (*Nardus stricta*) beitevegetasjon. I alle landsdeler er sølvbunkeeng vanlig, likeledes beiteutforminger av engkvein-, rødsvingel- og gulakseng (frisk fattigeng). Sterk beiting på næringsfattig mark kan føre til finnskjegg- og sauesvingeleng (*Festuca ovina*) (Norderhaug et al. 1999).

Mange av dagens artsrike beitemarker er tidligere slåttemark (natureng, gammel eng) som fortsatt bærer preg av slått. Hvis beitet ikke er for hardt, kan slike beiter beholde dette preget lenge. Vi kan derfor finne overgangsformer mellom beitepåvirkede og slåttepåvirkede vegetasjonstyper med arter som ballblom (*Tróllius europæus*) i øst og nord, og jordnøtt (*Conopodium majus*) i vest (Norderhaug et al. 1999).

Vegetasjonen varierer mellom ulike naturbeiter og innenfor et enkelt naturbeite på grunn av ulik jorddybde og fuktighet. I tillegg vil beitedyra bruke ulike deler av beitemarka, samt at ulike husdyr beiter forskjellig og utnytter næringen i beitet ulikt. Beitetrykket påvirker artsmangfoldet, som er størst ved midlere beitetrykk og sterkt avtagende ved svært hardt beite. Bare et fåtall arter som groblad (*Planatago major*), tunrapp (*Poa annua*), smårapp (*Poa subcaerulea*), tungras (*Polygonum aviculare*), følblom (*Leontodon autumnalis*), blåkoll og løvetann (*Taraxacum sp*) klarer å overleve stor tråkk- og beitepåkjenning (Norderhaug et al. 1999).

Beitemarkene har nok eksistert fra den tida husdyrholdet kom til Norge for ca 4000 år siden. Det gjør naturbeitene til en av våre eldste kulturmarkstyper. Plantene som vokser her har særtilpassede livsstrategier for å tåle beite. De beste markene ble utnyttet til åker og slåtteeng, mens de mest steinete og næringsfattige arealene ble brukt til beite. Da kunstgjødsel kom på slutten av 1800-tallet og fôrproduksjonen ble konsentrert på innmark, ble den gamle slåttemarka ofte lagt ut til beite, og naturbeitet fikk gro igjen (Norderhaug et al. 1999). I lavlandet Østafjells var det vanlig å slippe dyra ut på åpne naturbeiter, i havnehager eller på skogsbeite om våren og la dem beite der resten av sommeren. I fjellbygdene og i Vest-Norge var det vanlig å la dyra beite en periode på innmarka om våren før de ble sluppet i utmarka og siden på fjellbeite. Å la dyra beite på innmarksarealene etter slått og skuronna har vært vanlig over hele landet. Og ofte var noen dyr, for eksempel kalver, vær og hester på hjemmebeite nær garden hele sommeren (Norderhaug et al. 1999).

Langvarig beiting på ugjødslede marker fører på sikt til utarming. Finnskjeggdominans og liten vekst og grasproduksjon på mark som opprinnelig har vært næringsrik er tegn på det.

På sauebeiter blir det ofte markerte, småkrokete og smale stier mellom hvile- og beiteplasser. Ellers blir det gjerne stier langs gjerder, rundt steiner og andre steder der dyra ferdes ofte. I seterområder med krøtter, lager de også stier. Hester trækker og løper mer og lager lett erosjonssår i vegetasjonen. Åpne jordflekker gjør at det utvikler seg pionersamfunn med tunrapp, tungras og tunbalderbrå (*Chamomilla suaveolens*). I gamle, fuktige beiter ser vi ofte markerte tuer med sølvbunke på beiter med sau eller storfe. Ved vanlig beiteslipp har sølvbunken allerede blitt hard og uegnet som beite, dermed blir tuene stående og dyretråkk mellom tuene gjør dem enda mer utpreget. Hest beiter en del sølvbunke og trækker mer slik at det danner seg mindre tuer på hestebeiter (Norderhaug *et al.* 1999).

3.3.5. Beiteskog

I det førindustrielle samfunnet spilte skogen en stor rolle som beiteareal. Dyra ble gjett eller de streift fritt for å finne det beste beitet. Gjetingen var nødvendig på grunn av rovdyr, men også for å styre beitingen og beskytte uteslåtter. Det var også lettere å få dyra hjem til melking når de ble gjett. Om natta ble dyra samlet i kveer eller i fjøs, som beskyttelse mot rovdyra (Norderhaug *et al.* 1999).

Noen steder beitet dyra i skogen vår og høst, andre steder hele sommeren og all slags skog ble brukt. Beitingen gjorde feltsjiktet lavere og jevnere og reduserte busksjiktet. Skogen ble åpen og gjennomsiktig med enkelte kratt av einer og nyperose (*Rosa sp.*). Husdyra beitet lauvoppslaget og lauvtreandelen var mindre enn normalt. Husdyra beitet gjerne i flokk og fulgte stier og veier, slik at beitetrykket var hardest inntil stiene, på åpninger og gradvis mindre utover. Dette ga mange forskjellige plantesamfunn og mangfoldet målt i antall karplanter kunne bli svært høyt. De beitepåvirkede plantesamfunnene i beiteskogen er stort sett de samme som i beitemark, men beiteskogen har ofte mer næringsfattige utforminger. Vanlige arter er rødsvingel, gulaks, blåkoll, hvitveis (*anemone nemorosa*) og gullris (*Solidago virgaurea*). Men finnskjeggdominerte plantesamfunn er vanlige ved næringsfattige forhold. I setersonen nedenfor skoggrensen og på tørre sandmoer i kontinentale strøk i Sørøst-Norge forekommer det en spesiell beitebetinget vegetasjon. Dette er et åpent, svært lavproduktivt plantesamfunn med sauesvingel, kattefot (*Antennaria dioica*), melbær (*Arctostaphylos uva-ursi*) og i tillegg mogop (*Pulsatilla vernalis*) som juveler blant gråstein. Beiting og tråkk er her en forutsetning for at mogop skal forynge seg, men individene blir gamle og kan overleve lenge, også etter at beitingen har opphørt og skogen på nytt har lukket seg (Norderhaug *et al.* 1999).

Størst betydning hadde skogen som beiteressurs fram til bergverksindustrien utviklet seg på 1500- og 1600-tallet. Utnyttingen til tømmerproduksjon fikk etter hvert også voksende betydning og skogsbeitingen ble kritisert fordi den skadet skogforyngelsen og mange steder opphørte skogsbeitingen. Fram til andre verdenskrig var skogsbeitingen vanlig, og i fjellbygdene går det fremdeles sau og ungdyr i skogen. Disse områdene har kanskje vært kontinuerlig utnyttet til beiting i flere tusen år. Når det ble slutt på skogsbeitingen med husdyr, ble det bedre forhold for hjorteviltet. Sammen med en bedre regulering av avskytingen og færre rovdyr har dette gitt muligheter for den økningen i hjorteviltstammene vi har opplevd etter den andre verdenskrig (Norderhaug *et al.* 1999).

Når det blir beitet i skog og det oppstår slitasje og tråkk går skogartene gjerne fort ut og gir plass til beitetolerante arter. Engkvein er en av de første beiteartene som kommer inn. En del lavvokste skogplanter får bedre forhold i beitet skog, der høystauder og store bregner blir holdt nede av beitedyra. Beitingen påvirker også strukturen i skogen, den blir mer parklignende. Åpninger har "grasmatter", mens de egentlige skogplantene overlever i mer sluttet skog. Beiteresistente buskarter preger også skogbildet. Karakteristisk for frisk beiteskog er forekomst av gråor (*Alnus incana*), på tørr mark einer og på tørr og rik mark forskjellige nyperosearter. Det blir et uryddig system av stier på kryss og tvers av ferdsselsveiene. Husdyra beiter mest i urterik skog og mest i åpninger og på de grasmattene som utvikler seg etter hvert. I fjellet har bjørkeskog og vierkratt med urter og gode grasmyrer den samme beiteverdi som urterik skog. Selje (*Salix caprea*), vier (*Salix spp.*) og rogn (*Sorbus aucuparia*) tåler lite beiting og kan utryddes. Vanlig bjørk (*Betula pubescens*) har større innhold av bitre smaksstoffer og klarer seg bedre enn hengebjørk (*Betula pendula*). Osp (*Populus tremula*) blir sterkt beitet av flere husdyr, men brer seg lett med rotskudd i perioder med lite beiting. Langvarig beiting i høyereliggende områder har mange steder redusert lauvskoginnslaget sterkt. Det har ført til at skoggrensen har senket seg, noen steder helt ned til barskogen (Norderhaug et al. 1999).

3.3.6. Setervollen

Setervollen er et ryddet eller overflatedyrket areal ved seterhusene. Tidligere ble det ofte skilt mellom beitevoll og slåttemark. Arealene fikk tilført husdyrgjødsel og vegetasjonen hadde et stort innslag av lokale, ville planter (Framstad & Lid 1998). Det utviklet seg tråkksamfunn rundt seterhusene der det var mye tråkk og bar jord. Brennesle vokste spesielt rundt fjøs og nytteplanter som rabarbra (*Rheum rhaponticum*) vokste også ved seterhusene. Vanligvis var selve setervollen tettvokst og grasdominert, men kunne ha et rikt innslag av urter. Der det hadde vært langvarig beite, dominerte finnskjegg vollen. Ulike soleiearter (*Ranunculaceae*) som er giftige, kan lyse gult på vollen. Utenfor setervollen utviklet det seg en mosaikk av ulike plantesamfunn, med en blanding av fjellarter og mer kulturbetingede engarter. Her var vanligvis beitet svakere, men likevel preget det vegetasjonen til dels langt utenfor setervollen. Rundt setervollen er det ofte einer og dvergbjørk (*Betula nana*) sammen med de samme grasartene som preger vollen, men også blåbærlyng og krekling (*Empetrum nigrum*) vokser her. Der det er fuktig vokser det vierkratt. Gradvis går denne vegetasjonen over i fjellbjørkeskog. Setervollen lå ofte i tilknytning til høgstaudeskog og den giftige tyrihjelen (*Aconitum septentrionale*) blir stående igjen når det blir beitet. Slått i disse områdene utviklet seg gjerne til arts- og urterik engvegetasjon som ballblomeng, med innslag av hvitbladtistel (*Cirsium helenioides*) og skogstorkenebb (*Geranium sylvaticum*), men også med innslag av mange lave fjellplanter. Hogst i kombinasjon med slått og beiting kunne gi skogen preg av lauveng eller hagemark. Rundt setervollen førte ofte intensiv hogst til at trær og buskvegetasjonen ble helt fjernet. Det ble også mange stier og opptråkkede arealer der dyra pleide å holde til. I dag er noen setervoller oppdyrket, mens de aller fleste er i forfall og under gjengroing (Norderhaug et al. 1999)

3.3.7. Høstingsskog

Høstingsskog er lauvskog som ble utnyttet gjennom flerbruk, og der tresjiktet ble høstet. Trærne stod tettere enn i en lauveng eller hagemark, fordi feltsjiktproduksjonen ikke hadde så stor betydning. Særlig på Vestlandet er styvingstrær kjennetegn på høstingsskogen. I Hedmark var bjørk mest brukt til lauvfôr, men også rogn, selje og vier ble benyttet. I tillegg foregikk noe risping av vier. Lauvet ble tørket i lauvhesjer og lagret i lauvhjell. "Snelskogene" har fått navnet etter lauvkniven som ble kalt snidel da "snide" er et gammelt ord for å skjære eller snitte. Snelskogen kjennetegnes av et stort innslag av flerstammete trær i tette grupper som ble høstet ved basis, og var utbredt i områder der det var mangel på styvingstrær. Friskfuktig snelskog er dominert av gråor, med spor etter stubbelauving til fôr. Frodig, nordboreal snelskog med dominans av fjellbjørk er en annen gruppe høstingsskog som også har høstingsspor etter stubbelauving til fôr (Norderhaug *et al.* 1999).

3.3.8. Lauveng

Lauveng er slåttemark med spredte lauvtrær og vanligvis karakterisert av flerbruk. En kombinasjon av slått og lauveng (styving eller stubbelauving) formet lauvengene, og denne kombinasjonen gjør kulturmarkstypen mer dynamisk og bærekraftig enn de fleste andre. Lauveng kan skilles fra hagemark og høstingsskog med at feltsjiktet er jevnere og frodigere, og at den har en mer åpen struktur med stor lystilgang til markvegetasjonen. Ofte ble marka også ryddet for stein, og de kunne være inngjerdet som en del av innmarka. I dette området kan mellom-nordboreal lauveng ha eksistert. Den har dominans av vanlig bjørk som kunne bli stubbelauvet etter en bestemt syklus, omlag hvert femte år. I tillegg kan det særlig i utmarka ha vært slåttemark med spredte lauvtrær av forskjellige slag som ble høstet ved hogst. Den mellom-nordboreale lauvenga som forekommer opp mot fjellet i Sør-Norge og i lavlandet i Nord-Norge, har sin opprinnelse i høgstaudebjørkeskog. Det frodige feltsjiktet domineres av urter, bregner og gras, og ble slått på sensommeren. Høyet ble hesjet eller tørket på bakken. Lauvenga var lite eller ikke gjødslet og det var vanlig med husdyrbeiting tidlig vår og sein høst. Det ble jevnlig tatt ut ved og fôr, stubbelauving, for å kontrollere tresjiktet. Hogsten ble gjort etter slåtten og lauvkvistene ble buntet sammen i kjerv og resten brukt til ved (Norderhaug *et al.* 1999).

3.4. Beitedyr

3.4.1. Generelt om beiting

Husdyrbeiting har vært en naturlig del av økosystemet i flere tusen år, og på generelt grunnlag ser beiting ut til å øke det biologiske mangfoldet. Husdyrbeitinga er med på å opprettholde levestedene for mange arter og er pr. i dag det viktigste verktøyet for å ivareta kulturbetinget mangfold blant naturlig viltvoksende planter i Norge. Mange arter er avhengig av beiting, og en ganske høy andel av disse er i tilbakegang som følge av gjengroing. Dagens beitepress klarer imidlertid ikke å hindre gjengroing på stor skala i Norge, og viktige

arealer bør kartlegges og prioriteres. Framtidens utfordringer ligger i å finne skjøtelsesmetoder som både ivaretar beitekvalitetene og det biologiske mangfoldet i ulike miljøer og vegetasjonstyper. Beitedyra vedlikeholder store deler av det lysåpne kulturlandskapet (Bryn 2004).

Forholdet mellom beitedyr og vegetasjonen er et dynamisk samspill. Sendes beitedyr ut i frodige enger, vil vegetasjonens artssammensetning endres over tid. Noen planter blir redusert i antall, mens andre drar fordel av beitingen og øker i antall. Uten beiting vil slik vegetasjon gro igjen, og det aller meste av de åpne engene vil forsvinne. Det totale antallet arter av karplanter (grasvekster, urter og bregner) øker vanligvis ved moderat beiting. Ulike beitevaner hos husdyra fører til at beitemarkene blir seende forskjellig ut, avhengig hvilke husdyrslag som har gått der. Dessuten er beitetrykket viktig. Ved hard beiting får husdyra mindre mulighet til å velge beiteplanter. De tar alt som er tilgjengelig, og det medfører en mer ensartet virkning på vegetasjonen (Nedkvitne *et al.* 1995).

3.4.2. Sambeiting

"Betegnelsen sambeiting benyttes om et beiteopplegg der to eller flere dyreslag beiter samtidig på et felles område. Betegnelsen blir også tidvis benyttet om beiteopplegg der ulike dyreslag beiter på samme beiteområde til ulike tider innen samme år. Hvis det veksles mellom dyreslag de ulike år, kalles dette gjerne vekselsbeiting i stedet for sambeiting." (Høberg *et al.* 2002).

Tidligere var sambeiting av flere husdyrslag vanlig og i fjellbygdene var beiting av sau, geit og storfe utbredt. Sambeiting med ulike dyreslag har flere fordeler sammenlignet med enebeiting med bare ett dyreslag. Det gir høyere tilvekst på dyrene, mer effektiv utnyttelse av beitearealet og bedre skjøtsel av beitearealet. Sambeiting hindrer samtidig gjengroing og forringelse av beitet slik at beitekvaliteten kan opprettholdes, kanskje bedres.

Sambeiting og vekselsbeiting bidrar til mindre parasittproblem for dyra enn ensidig utnyttning av beitemarka. Beitedyrene vraker beiteplantene som vokser inntil sin egen avføring. Dette er naturens metode for vern mot mage-/tarmparasitter. Parasittene er ofte artsspesifikke, og den samme parasitten går f.eks. ikke på både sau og storfe. Beitedyrene spiser derfor det næringsrike graset rundt avføringen til andre dyrearter, og utnyttelsen av beiteområdet øker (Nedkvitne *et al.* 1995, Norderhaug *et al.* 1999).

Fordelene ved sambeiting øker jo mer variert beiteområdet er. Dette skyldes at ulike beitedyr utnytter arealet forskjellig, på grunn av ulike preferanser med hensyn til plantevalg, valg av terreng og valg av vegetasjon. Stort arts mangfold, varierende topografi, samt mange vegetasjonstyper representert i beiteområdet, vil derfor øke effekten av sambeiting (Høberg *et al.* 2002).

Storfe beiter mindre selektivt og foretrekker gras og urter framfor busker og treoppslag. Fordi de beiter jevnt er avbeitingen relativt skånsom mot vegetasjonen. Kalver beiter ofte for dårlig, mens ungdyr beiter bra. Ofte blir det markert tuedanning i storfebeite som forsterkes av tråkk

på grunn av storfeets tyngde. Lette dyr av kjøttrasene (Hereford, Aaberdeen angus og Highland cattle) er godmodige og lite krevende og egner seg godt i skjøtselssammenheng. Hvis beitingen opphører, kan storfebeiter raskt gro igjen (Norderhaug *et al.* 1999). Storfe beiter lite på sølvbunke og etter hvert kan denne arten bli dominerende i beitet. I sambeite eller vekselsbeite med hest vil sølvbunketuene bli beita ned. I sambeite mellom sau og storfe vil vegetasjonen rundt kurukene sannsynligvis bli beita ned av sauene.

Sau er mer selektiv i beitevalget enn storfe, og det er i første rekke lukt, smak og syn de går etter. I tillegg til gras og urter beiter sau gjerne lauv og treoppslag etter rydding. Nedkvitne *et al.* (1995) grupperer beiteplantene som sauene foretrekker i denne rekkefølgen: Urter > gras > starr og andre halvgras > lyng, busker og trær. Ved lavt beitebelegg kan sau beite svært selektivt og la storvokste gras stå igjen. Igjen er det stor forskjell på de ulike rasene.

Førtilgangen og beitepresset må følges opp og skjønn må utvises gjennom hele beitesesongen. Antall dyr må tilpasses temperatur, nedbør og produksjonsforholdene fra år til år.

3.4.3. Oversikt over ulike beitemønster mellom dyreslag.

Kapittel 3.4.3. er hentet fra Høberg *et al.* 2002.

Storfe

- Storfe har i likhet med sau og geit, ei hard muskelpute i overkjeven i stedet for tenner.
- De tar store munnfuller med gras, river av graset i ulik høyde og tar ofte med røtter
- De er mindre selektive enn sau og geit og beiter vanligvis ikke så snaut
- Storfe lukter seg fram til plantene og tar ca. 70 % av beitet som gras, 15 % som urter og resten som lauv
- De beiter gjerne på fuktig mark langs vassdrag
- Storfe lager lett sår og rifter i vegetasjonsdekket og de lager markerte stier og tråkk
- Særlig or og bartre blir stående igjen ubeita.
- Uten beite vil storfebeitet gro raskt igjen
- Beitemåter ellers vil variere med raser og om det er kalv, kviger eller kyr

Sau

- Sauen har kløyvd, smal og lett bevegelig overleppe som gjør den i stand til å beite mer selektivt enn storfe.
- Den beiter plantene helt tett ned mot rothalsen, og beiter snauere enn storfe.
- Sauer en lett og tar seg greit fram i terrenget.
- Sauen beiter 50 % som gras, 30 % som urter/bladvekster og resten som lauv
- Etter rydding spiser den buskoppslag og holder beitet fritt for lauvkratt
- Ved mye gras kan sau beite svært mye selektivt og sette igjen store mengder gras og urter. Den velger ut fra lukt, smak og syn. Den spiser ikke sølvbunke
- Sauen liker fastmarksbeite og går helst i samme terreng år etter år.

Geit

- Geita beiter i flokker og kan utnytte vanskelig tilgjengelig beitemark
- De plukker litt her og litt der, men kan beite svært snaut.
- Geita beiter selektivt som sauene, og tar opp 30 % som gras, 10 % som urter/bladrike planter og 60 % som lauv og knopper av tre og busker. Geita holder lauv og kratt nede
- Ofte krever de bedre gjerdehold enn sau, men dette er avhengig av rase og hvor mye mat de har i beitet
- Geita trives på tørr og fast mark

Hest

- Hesten er ikke drøvtygger, men kan likevel fordøye hardt og trevelrikt fôr
- Hesten har sterke tenner i både over- og underkjeve, og plantene kuttes godt nede.
- Hesten biter av graset og kan også spise gras som andre husdyrslag ikke klarer å nyttiggjøre.
- Den er flink til å spise forvokst beitegrøde som står igjen etter storfe, og den tar sølvbunke og tistler
- Den kan forårsake store skader på busker og tre ved å gnage på ungtrær og stammer
- Hesten har egenskaper som gjør den spesielt godt egnet til å pusse beiter sammen med sau og storfe

3.5. Gamle ferdselsveier

"Den lange, lange sti over myrene og ind i skogene hvem har trukket op den? Manden, mennesket, den første som var her. Det var ingen sti før ham. Siden fulgte et og andet dyr de svake spor over moer og myrer og gjorde dem tydeligere, og siden igjen begynte en og anden lap å snuse stien op og gå den når han skulde fra fjæld til fjæld og se til sin ren. Slik blev stien til gennem den store almenning som ingen eiet, det herreløse land." Knut Hamsun, *Markens grøde* (Møyner 1994).

"Ferdseier er kommunikasjon. Veiene er spor som kan fortelle om tidligere tiders samferdsel og de åpner for opplevelsesmuligheter og forståelse av våre forfedres leveste, seder og skikker." (Møyner 1994). Til alle tider har folk hatt behov for å bevege seg i landskapet både av sosiale og praktiske grunner.

3.5.1. Fra dyretråkk til motorisert ferdsel

Det er usikkert hvor langt tilbake i tid veiene går, men det er grunn til å tro at veistrukturen slik den er kartfestet på tidlig 1800-tallet går langt tilbake, trolig til forhistorisk tid. Ved etablering av jordbruket i yngre steinalder, ble antagelig faste veifar også etablert. Og forholdsvis raskt må det ha vokst frem et nett av stier og enkle veifar mellom boplassene og til bruken av ressurser i utmarka. I tidligere tider da ferdsel på land gikk til fots, har man sikkert til en viss grad fulgt allerede eksisterende dyretråkk gjennom skogen når man var på jakt eller sanking. Hesten ble husdyr i bronsealderen og de eldste rideveiene går trolig tilbake

til denne tidsperioden, og hest og kløv blir vanlig. Transporthjelpemiddelet i seterbruket i eldre tider var kløv (Jacobsen & Follum 1997, Risbøl 2003).

Oppbygde kjøreveier ble etablert fra 1600-tallet og framover. Det ble mer vanlig med hest og vogn eller slede. For å gjøre veien fremkommelig ble det i ulendt terreng ofte bygd forstøtningsmurer, veien ble gruset, det ble anlagt veigrøfter og stikkrenner ble murt for å lede vannet bort. Bruer i stein og tre ble også laget. På gårder og i utmark ble det etablert en rekke veier. Etter at tømmertransporten skjøt fart utover 16-1700-tallet ble det etablert en rekke hestveier i skogen. Rundt malmverk og andre industriforetak ble det også anlagt transportveier. Mange av disse veiene går gjennom skog- og utmarksområder. De eldste kjøreveiene ble bygd etter prinsippet at den rette linje er den korteste avstanden mellom to punkter. Rundt 1850 legges byggeteknikken om, og man begynner å bygge veier rundt åser i stedet for rett over (Jacobsen & Follum 1997, Risbøl 2003).

På begynnelsen av 1900 tallet kom bilen og motoriserte kjøretøy satte premissene for veistandarden og utformingen av veien. Mange veier ble lagt om eller forbedret kraftig. I etterkrigstiden har motorisert ferdsel i høy grad tatt over. Denne utviklingen har gradvis endret gamle ferdselsmønstre. Tidligere tiders ferdsel følger de tørre og lett fremkommelige partier i landskapet. Man tok gjerne en omvei for å unngå våtmark eller spesielt bratte partier, mens man i dag har helt andre muligheter for å legge vei hvor man ønsker det uten samme hensyn til naturgitte hindringer (Risbøl 2003).

3.5.2. Ulike veier og veifar

Man kan dele veiene opp i ride-, kjøre- og transportveier, og stier og tråkk som er dannet ved gangtrafikk. Mange veier har navn etter den funksjonen veien hadde.

Rideveier og kavlebruer

Rideveiene er slitasjespor i terrenget, og karakteristisk for dem er at det ikke er foretatt oppbygninger langs veien som forstøtningsmurer eller annet. Unntaket er i myrområder der det ble bygd bruer av tre, kavlebruer, for å lette fremkommeligheten. Slike bruer er stokker og halvkløvninger som ble lagt på myroverflaten som et veifundament. De eldste kavlebruene i Norge stammer fra vikingtid og middelalder, 900-1500 e.Kr. Også kvistveier og stein ble brukt for å lette ferdselen (Jacobsen & Follum 1997, Risbøl 2003).

Hulvei

Hulvei er en rideveg som i hellende terreng har fått en spesiell form. Formen har oppstått ved århundrers slitasje av folk og buskap. Ofte er veien lagt om, slik at hulveiene kan bestå av flere parallelle spor. På fastere mark kan slitasjen være så liten at veiene er vanskeligere å registrere (Møyner 1994).

Sommer og vinter traseer

Mange av rideveiene og de tidlige kjøreveiene hadde ulike traseer sommer og vinter. Og de historiske kartene viser både sommer- og vinterveier. Mens sommerveiene i stor grad følger de tørre, lett fremkommelige partiene i landskapet, går vinterveiene ofte over myrkjølene,

vann og vassdrag. Vinterstid, når myrene er islagte, bød de på lettere og flatere terreng og det ble lettere med tyngre transport på frossenmark (Risbøl 2003).

Ferdselsveier tilknyttet garden

Til drifta på garden knyttet det seg ferdselsårer med ulike funksjoner. Begrepene er her mange; driftsvei, gardsvei, gutu, vintervei, driftevei, setervei, brauta osv. Mange av de gamle veiene i Sørøst-Norge har også blitt brukt til drift av dyr, drifteveier. Det er også eksempler på slike veier i tilknytning til gruver, steinbrudd, kullmiler og tjæremiler. En rekke seterveier og stølsveier (sætrgotu) går fra garden til setra hvor de skulle være i sommerhalvåret. Enkelte gardar hadde også høst- eller vintersetrer i tillegg, som hadde egne veier og stier. Veiene inn til utmarksressursene fra gården ble i middelalderen kalt heimrast. Og veiene ble naturligvis brukt til flere formål. De historiske kartene viser et tett nettverk av veier som forbinder setrene med hverandre. Her kunne man drive dyrene, og man kunne dra på besøk på nabosetra (Møyner 1994, Risbøl 2003).

Slep og led

Slep er en primitiv kjøreinretning hvor lasten legges på to stokker som trekkes av hesten. Stokkene lager spor etter seg på marka og de var vanlige i hele Europa. En led er i utgangspunktet betegnelsen på en vannvei. Ordet kan også være knyttet til vinterveier som ikke har gitt synlige spor i terrenget. Betegnelsen kan også være knyttet til andre forhold som til kopparleden mellom Sverige og Røros. Pilgrimsleder er de veiene som pilgrimene beferdet (Møyner 1994). En av de disse gikk gjennom Glåmadal- og Rendalsfjøret og var mye i bruk i katolske middelalder, da folk valfartet til Nidarosdomen i Trondheim (Risbøl 2003).

Samiske ferdselsveier

Når det gjelder samiske ferdselsveier og flyttveier kan vi skille mellom stier i naturen og godt markerte og opparbeidede veier bygd for hest og vogn. Stiene ble brukt av reindriftssamene på deres vandringer mellom sommer- og vinterboplassene. Små varder kan være lagd for å vise vei over fjelloverganger i dårlig vær. Mens kjerreveiene må antas å ha vært mer vanlig i samiske bygder med en mer fast bosetting med en økonomi bygd rundt jordbruk og fiske (Jacobsen & Follum 1997).

Veimerker

Folk som ferdes langs veiene navnga spesielle naturformasjoner og steder av spesiell betydning. Dette har vært praktisk for å vite hvor langt man var kommet, men også for å ha referansepunkter som folk med lokalkjennskap kjente til (Risbøl 2003). Helt fra 1500-tallet kjenner vi skriftelige kilder om varder som veimerker langs ferdselsveiene i Norden, men det går sikkert langt tilbake i forhistorisk tid. Og man kjenner til bruk av veivarder allerede i middelalderen. En varde betyr i denne sammenhengen en oppmurt veiviser langs en vei eller sti i snufjellet og veien kan da ha betegnelsen "vardeveg". I fjellområdene finnes det mange varder. Grøfter står også fram som en form for markering av veitraseen. Langs vinterveier ble som regel trestenger satt opp. Steingjerder markerer ofte overgangen mellom vei og dyrket mark og stein oppkastet langs veien er også spor. Milsteiner og andre merkesteiner langs veien kan fortelle om trasè og avstander til og fra viktige knutepunkt. Varp kalles det når stein kastes sammen i en haug på veikanten, eller hvis det dreier seg om kvist kalles det kast eller kasterøys. Det gjemmer seg gammel tro bak skikken og den som ville ha lykke på

ferda over farlige fjell, måtte ikke glemme å kaste på varpet eller kastet (Møyner 1994, Jacobsen & Follum 1997).

Vad og bruer

Før det ble bygd bruer måtte folk finne steder der en kunne vade over elver, bekker og vann. Ordet "vad" finnes i mange stedsnavn som på denne måten indikerer hvor veien har gått. Helt fram til siste halvdel av 1700-tallet var brubygging et håndverk som mest bygget på tradisjon og erfaring. Trebruer var mest vanlig, og treverk var lett tilgjengelig byggemateriale. Dessverre er de fleste borte i dag. Steinbruer ble også bygd. Samt klopp som er en liten bru bygd av stokker lagt parallelt med veiens lengderetning over en elv, bekk eller myrete veistykke. Bruer og brukar kan være med på å tid- og stedfeste en veitrasè. Steinbrudd og grustak der det er tatt ut masse til veianlegget er også kulturminner som forteller sin del av historien (Møyner 1994).

Veien i landskapet

Ferdsel og kommunikasjon er en spennende del av vår historie som det er viktig å ta vare på. Som andre kulturminner setter veier sitt preg på landskapet. Veier er dessuten lik nervetråder som knytter mennesker, landskap og kulturminner sammen, samtidig som de har en egen historie å fortelle (Risbøl 2003).

"Et hvert landskap har sætrekk som preger vegen. Tilsvarende er vegen et viktig karaktertrekk i landskapsbildet. Gamle veger tegner vare linjer i landskapet, fremhever utydelige terrengformer, forsterker dramatikk og gjør avstandene fattbare i åpne landskapsrom. Mønsteret av gamle veglinjer forklarer også historiske sammenhenger i kulturlandskapet. Tidligere eiendomsforhold, bosettingsmønstre og bruksformer vil ofte tre klart frem gjennom nettet av veger og vegfar." (Møyner 1994).

Det omkringliggende landskapet har stor betydning for opplevelsen når en ferdes på mange av de gamle veiene. Og vegetasjonen er en betydningsfull del. Langs de gamle veiene kan man finne rester av opprinnelig kulturmark med slåtteng og beitemark. Gjengrodde stier og kantvegetasjon kan inneholde rester av sjeldne plantesamfunn og være viktige leveområder og trekkveier for dyr. Belter med sammenhengende vegetasjon kan være sterke visuelle linjer som binder sammen og gir harmoni i et oppstykket landskapsbilde. Kulturminner langs veien kan fortelle om ferdselen og om livet på og i tilknytning til veien og er med på å gjøre opplevelsen av å ferdes på veien større og rikere (Møyner 1994).

4. Materiale og metode

I dette kapittelet viser jeg hvordan jeg har gått fram for å kartlegge seterdrifta i Spekedalen. Arbeidet med oppgaven har vært tverrfaglig og ulike metodiske tilnærmeresmåter har derfor blitt brukt. Metodene som har blitt benyttet i oppgaven er litteraturstudier, bruk og tolkning av kart og bilder, intervjuer, ulike feltregistreringer, samt befaringer. Litteraturstudier har dannet en bakgrunn for det senere arbeidet, i tillegg til at litteraturstudier også har blitt gjort parallelt med fotografering og intervjuer. Kart- og bildearbeid har blitt gjort for å få en oversikt over studieområdets naturgrunnlag, seterlandskapets utseende, arealbruk og endringer gjennom tidene. Intervjuene ga både opplysninger som ikke fantes i skrevne kilder, og utfyllende opplysninger til litteraturkildene. Feltregistreringene ga grunnlag for kartfesting av slåtter, joter og lokkeveier, samt seter- og utmarksbebyggelsen. Feltregistreringene har hovedsakelig blitt gjennomført i perioden 2002-2004 og disse har foregått til fots, på ski, med scooter, båt og bil.

Når det gjelder bruk av himmelretninger i denne oppgaven, kan de nok virke noe misvisende for folk som er lokalkjente i området. Jeg har stort sett benyttet de faktiske himmelretningene, hvor dalen går i nordvest- sørøstlig retning, mens man lokalt sier nordover dalen og sørover dalen. Enkelte steder har jeg vært nødt til å benytte de lokale benevningene og retningsanvisningene for å kunne gi korrekt stedsbeskrivelse. Når jeg refererer til liene er disse konsekvent omtalt som østlia og vestlia, selv om disse riktignok ligger henholdsvis mer nordvest, nordøst, sørvest og sørøst.

Seterhistorien omhandler mange historiske personer, og her kan det lett oppstå noe forvirring. På 1700-tallet, 1800-tallet og delvis på begynnelsen av 1900-tallet, var det vanlig at folk tok navnet på garden, i tillegg til farsnavnet, som etternavn. Dermed kunne folk skifte navn opptil flere ganger avhengig av hvor man bodde. I tillegg var det en periode vanlig å bruke navnet Undset (Unset), altså navnet på grenda, som etternavn.

Det er relativt mange sitat i oppgaven. Kortere sitat under 4 linjer er skilt ut med anførselstegn i teksten. Lengre sitat over 4 linjer er skilt ut med linjeskift, innrykk, anførselstegn og skriftstørrelse 9. Øvrig tekst er skrevet i Arial med skriftstørrelse 11.

4.1. Intervju

Lokalbefolkningen er kilden til kunnskap om den lokale landskapsutviklingen, mens fagfolk kan bidra med generell kunnskap om kulturlandskapets tilstand og utvikling. Den muntlige samtalen har som mål å få ny innsikt og kunnskap. Sammen med de andre kildene kan dette øke forståelsen av landskapet.

Sigvald og Gudlaug Nystuen (mine besteforeldre) er de eldste informantene jeg har brukt. De er født i 1912 og 1918, har levd med de førindustrielle driftsformene og har erfaringer som gjør at de kan berette detaljert fra denne tida. Dette er kunnskap knyttet til grenda, garden og seterlivet. I tillegg kan de berette om hva deres forfedre har fortalt om tidligere tider, da

spesielt fra midten av 1800-tallet og framover. Slike kilder kan tilføre et landskap kulturhistorisk informasjon som i bevaringssammenheng kan heve et områdes totale kulturhistoriske verdi betydelig.

Intervjuene har foregått gjennom flere år, men med størst intensitet de siste 2 årene. Temaer har kommet tilfeldig opp rundt kaffebordet, og informantene har fortalt om opplevelser, erfaringer og sitert andre, eller det har vært lagt til rette for en fortrolig og levende samtale med informanten om bestemte tema. Ofte har det vært spesielle opplysninger jeg har vært ute etter, og en kjapp telefon eller små samtaler på verandaen har oppklart det. I tillegg har jeg sammen med mine besteforeldre deltatt i gjøremål på garden og setra opp gjennom årene, hvor jeg har festet informasjon til papiret i ettertid. Jeg har tidligere benyttet båndopptaker under intervju med informantene, og i etterkant tatt notater fra båndene. Det har vist seg meget nyttig å være på stedet med de som sitter med kunnskapen og erfaringene. Svarene blir da mer presise og misforståelser unngås lettere.

Jeg har brukt Sigvald Nystuen som min hovedinformant. Han har svært god hukommelse tross sine snart 93 år. Han er født på garden, og har bodd der så og si hele sitt liv. Når Sigvald Nystuen videreforteller historier som Nils Millehaugen, hans bestefar, har fortalt ham, begynner det å gi dimensjoner. Det har vært en fryd å kunne øse av hans kunnskaper og minner. Men det har også vært mange diskusjoner om hvorvidt dette er nyttig arbeid sett fra hans ståsted. Det er kanskje ikke lett å forstå at hans erindringer om strev og slit har betydning i dagens overflodssamfunn. Men kanskje nettopp derfor er jeg så hungrig på hans beretninger og livskunnskap. I tillegg har bestemor bidratt med sine seteropplevelser både på Klettsetra og i Spekedalen.

Sigbjørn Nystuen (min far) har også bidratt med mye nyttig informasjon underveis, og stilt viktige spørsmål. Han opplevde seterlivet som guttunge da han var med sin mor de siste 7-8 årene det ble setret i Spekedalen, og har dermed en del å berette. I tillegg har han supplert mine registreringer med egne observasjoner, noe som har vært meget nyttig.

Dessverre har jeg ikke hatt samme mulighet til å hente informasjon fra garden Løvhaug, da Gjevald Skancke døde for noen år siden. Derfor blir det mest informasjon om seterlivet og bruken av området på første del av 1900-tallet med utgangspunkt i Nystu, men dette har nok mye felles med Løvhaug sin historie. Jacob Erik Skancke har bidratt med nyttig informasjon om blant annet husvære hos Løvhaug og bruk av området til sauebeite siden sauedrifta startet opp i 1963 og fram til i dag.

4.2. Skriftlige kilder

Å forstå det gamle jordbrukslandskapet krever innsikt om de driftsmåter og prosesser som former jordbrukslandskapet. Litteratursøk har foregått i BIBSYS og skriftlige kilder har blitt anvendt for å utdype før-forståelsen for området.

Bygdebøkene for Rendalen har vært viktige lokale kilder. Jacob Breda Bull (1916, 1919, 1940) har nedtegnet mye og verdifull historie om Rendalen og folket som har bodd der. I

tillegg har Lintoft (1989) vært til god hjelp. Også Egil Grindflek (1996) har samlet en del historie om Unsetgrenda som har vært nyttig supplerende litteratur til intervjuene og Bull sine skildringer. Ellers har jeg benyttet diverse faglitteratur innen emnet. Spesielt vil jeg nevne Lars Reinton som i ulike bøker skildrer det norske seterbruket og seterstellet.

Takket være at mengder med gamle papirer, skjøter, saksdokumenter og domsavsigelser, grensetvister og andre dokumenter som har blitt tatt vare på, sitter jeg igjen med mye spennende dokumentasjon på tidligere tiders bruk av Spekedalen. Statsarkivet på Hamar har bidratt med oversettelser av gamle tinglyste skjøter, da min evne til å lese gotisk er heller dårlig. Ved bruk av ulike skriftlige kilder har jeg hatt muligheten til å sjekke troverdigheten.

4.3. Feltregistreringer

4.3.1. Kartlegging av seter- og utmarksbebyggelsen

Alle eksisterende bygninger har blitt fotografert og beskrevet. SEFRAK-registrerte bygninger fra tidligere utfylte skjemaer ble evaluert (SEFRAK 1975), samt at intervju og gamle bilder har blitt benyttet. Tufter etter tidligere husvære har også blitt registrert, fotografert og forsøkt beskrevet.

4.3.2. Kartlegging av utmarksslåtter, joter, lokkeveier, ferdselsveier og setervollen

Utmarksslåtter og joter, lokkeveier og ferdselsveier har blitt befart, fotografert og kartfestet i felt, i tillegg til at historisk bruk har blitt registrert ved intervju. Setervollen har blitt kartlagt med tanke på gjerding, setertrøer, bugarden og selve landskapet rundt setervollen før og nå. På utmarksslåttene og jotene har jeg beskrevet dagens bruk og tilstand, kulturmarkstype, landskapsendringer, tidligere bruk og kulturspor. Jeg har i en viss utstrekning benyttet GPS, men i hovedsak har jeg med god lokalkunnskap kunnet kartfeste elementene direkte.

4.4. Fotografier

I kulturhistoriske arbeider har det lenge vært akseptert at fotografiet har stor verdi:

"Kameraet blir mer og mer tatt i bruk i den vitenskaplige forsknings tjeneste, og for dem som vil studere kulturhistorie, er fotografiet en uvurderlig støtte. En mengde gamle hus og gjenstander må gå til grunne og gi plass for det som tilfredsstiller de moderne menneskers krav. Alt gammelt kan ikke samles i museer, men det kan registreres og fotograferes og skaffe studiemateriale for dem som vil utforske og sette seg inn i eldre tiders tilstander. Fotografiapparatet og fotografiet er også et fortrinnsvis hjelpemiddel for den som skal bringe kunnskapen videre om vår gamle kultur." (Visted & Stigum 1951).

Jeg har i denne oppgaven benyttet bilder fra tidlig på 1900-tallet og fram til i dag, for å finne ut mer om bruken av området og bygningene. Fotoalbum på garden Nystu har blitt delt ut blant bestefars søsken og spredd utover landet. I Bodø fant jeg for eksempel, blant flere

flotte bilder, et fantastisk bilde som viser setervollen til Nystu. På dette bildet ses mange av husene som i dag er borte. I tillegg har Sigbjørn Nystuen vært flink til å fotografere før og etter restaurering og ulike endringer i bygningsmassen. Sjøl har jeg tatt mengder med bilder for å dokumentere for all ettertid elementer og spor etter tidligere bruk av området. Når det gjelder landskapsendringer, er det først og fremst de siste 50 årene vi har fotografier tilgjengelig og hvor flere husker hvordan landskapet har endret seg. Bildene er viktige for bakgrunnsforståelsen av det landskapsbildet man også skal forsøke å formidle med ord.

4.5. Kart

For å få mest mulig korrekt informasjon har jeg brukt kart sammen med informantene for å få nedtegnet stedsunik informasjon som forteller om ulike arealbruk, spesielle plasser, stedsnavn, lokkeveier, slåtter, gamle veier osv. I kartleggingen av setervollen har jeg fått god hjelp av Sigvald Nystuen hvor vi sammen har kartfestet husvære og gjerder som er borte i dag. Kartet er et godt arbeidsredskap og presentasjonsmedie i forbindelse med feltregistreringer, historikk og beskrivelse av området. Det eksisterer ikke økonomisk kartverk eller vegetasjonskart for studieområdet. Dette har gitt noen begrensninger, men ikke verre enn at jeg har brukt det utgangspunktet som finnes. Berggrunnskart 1:250 000 (Nilsen & Wolff 1989) og 1:50 000 (Nystuen 1978) og kvartærgeologiske kart 1:250 000 (Universitetet i Oslo u.å.) har blitt brukt i forbindelse med beskrivelse av naturgrunnlaget. I tillegg har jeg brukt noen eldre kart med tanke på gamle ferdselsårer, stedsnavn og bruken av området tilbake i tid.

4.5.1. Nasjonalt referansesystem for landskap

Norsk institutt for jord- og skogkartlegging (NIJOS) har i samarbeid med professor Magne Bruun tilpasset en metode for landskapskartlegging utviklet i USA ("Visual Management System"), til norske forhold i forbindelse med etableringen av nasjonale referansesystem for landskap. Den norske metoden kalles romlig landskapskartlegging. Prinsippet i metoden er en hierarkisk inndeling, klassifisering og karakterisering av landskap med sikte på en kvalitativ bedømmelse på ulike geografiske nivå. NIJOS har utarbeidet en landskapsinndeling bygd på et hierarkisk system på tre nivå; landskapsregioner, underregioner og landskapsområder. Forenklet kan en si at regioner representerer nasjonalt nivå, underregioner representerer fylkesnivå, mens landskapsområder representerer kommunenivå. I tillegg foretas det inndeling av landskapstyper. Dette inngår ikke i det hierarkiske systemet. Hensikten med landskapstypene er å gi en forenklet presentasjon av landskapsområder med like karaktertrekk og eventuelt like krav til forvaltningsmessige tiltak, altså en tematisering av landskapsområdene etter like karaktertrekk (Horn 1994, Puschmann 2001, Puschmann & Skar 2003).

Målet med landskapskartlegging er å lage et grunnlag for vurdering av landskap som ressurs til bruk i planlegging, forvaltning og utvikling av naturbasert næringsvirksomhet.

Landskapskartleggingen skal fokusere på natur- og kulturbetingede kvaliteter samt kritiske faktorer av betydning for landskapsutviklingen. Landskapskartleggingen er et verktøy som

skal gi en bedre forståelse av landskapet som ressurs (hva har vi, hvor mye har vi, hvor sjeldent og sårbart er dette, hvordan skal dette forvaltes) (Horn 1994).

For å finne landskapsregionene i studieområdet, ble kartet "Landskapsregioner i Norge, med underregioninndeling i målestokk 1:2 mill." brukt (Elgersma 1996). Til kartet medfølger en rapport som beskriver regionene (Elgersma & Asheim 1998). Den samme inndelingen finnes også som fylkeskart. Underregionen fant jeg ved hjelp av kartet "Landskapsregioner i Hedmark med underregioninndeling - målestokk 1:400 000" (Elgersma *et al.* 1999). Videre beskrivelse av underregionen Rendalen Østfjell er gjengitt i rapporten "Konsekvensutredning - Regionfelt Østlandet. Tema landskap" (Horn & Elgersma 1996). Videre er landskapstypene i Hedmark inndelt på kart i målestokk 1:400 000 (Elgersma 1999) samt at Elgersma (1998) har utarbeidet en beskrivelse av hver landskapstype.

5. Resultater

5.1. Spor etter den gamle fangstkulturen

I Sølendalen er det gjort flere viktige oldfunn fra de siste 2000 år. Pollenanalyser indikerer menneskenes tilstedeværelse allerede i steinalderen. Muligens var det fast bosetting i Sølendalen i jernalderen (Mobæk 1984).

5.1.1. Massefangstområdet ved Elgpiggen

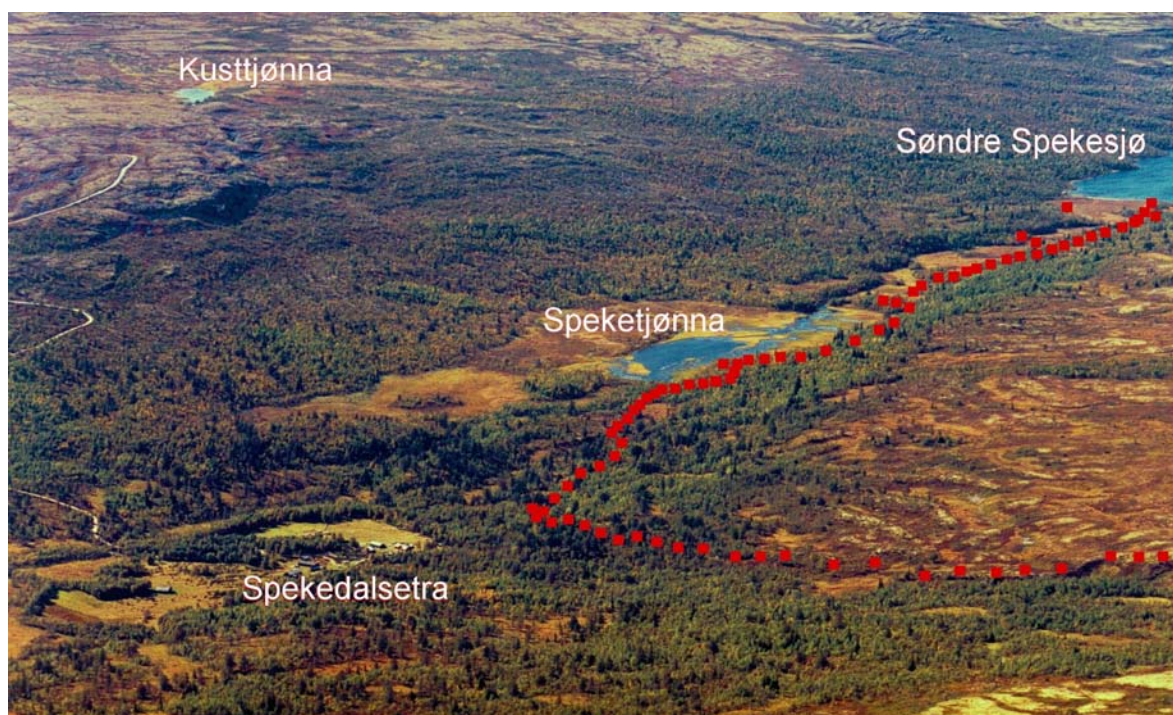
I området rundt Elgpiggen finnes det flere imponerende fangstanlegg (kart 2). Bakover i skriftlige kilder er fjellet blitt omtalt med ulike navn som Elgshø, Elghøpiggen, Elgshøgda og Elgspiggen. Stavelsen "elg-" har alltid vært sentral og antagelig med god grunn. Funnene tyder også på omfattende villreinfangst i Rendalen, og om store mengder villrein som har hatt sine trekk gjennom området en gang i fortiden (Mathisen upubl. 2002).

Kart 2: Utsnitt fra kartblad Holøydal 1: 50 000 over Elgpiggen - området med fangstanlegg inntegnet. De røde firkantene symboliserer fangstgroprekke og viser deres beliggenhet i området (Mathisen 2004).

Det store og massive fangstanlegget ved Storlegda (kart 2 -2A) består av ei sammenhengende hovedrekke med flere utløpere og teller i alt 404 fangstgroper med det som nå er avdekket. Hovedrekkas lengde er 9615 m og med utløperne blir fangstanleggets

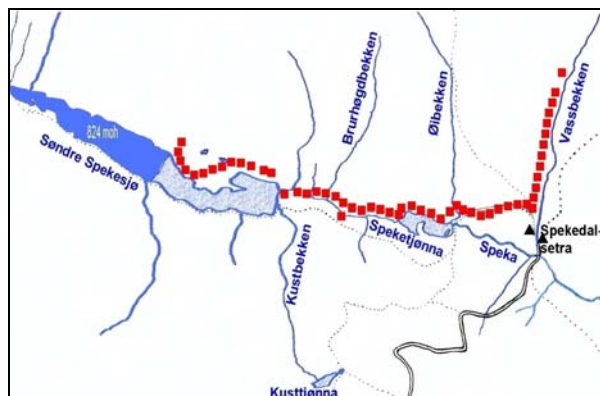
total lengde 13 647 m. I tillegg er det foreløpig avdekket og registrert ei 290 m lang rekke med 6 fangstgroper noen hundre meter unna hovedrekka. Det er altså pr. i dag funnet et nesten 14 km langt fangstanlegg her. Hovedrekka ligger langsetter Orvdalen, tvers over øverste del av Sølendalen ved Storlegda og svinger videre oppover Spekedalen. Det er et mangfoldig anlegg med fangstgroper av jordgroptypen, steinsatte groper og steinmurte groper for fangst av både rein og elg. Fangstanlegget har store tilstandsvariasjoner som tolkes som flere godt synlige bruksfaser. Høsten 1999 ble det foretatt en C 14-datering av stolperester fra stengsel funnet mellom to fangstgroper i Orvdalen. Trevirket i restene av stolpen ble datert til 1200-tallet. Andre momenter som gjør dette fangstanlegget ekstra spennende finnes litt lenger sør i Sølendalen. Der ligger en fangstmannsgrav ved Skjellåvollen fra eldre jernalder som er C 14-datert til år 80 f.Kr. Det ligger også 7 gravhauger fra merovingertiden (6-700-tallet) ved Vesle Sølensjøen. Feltarbeidet som foregikk i 2003 avdekket også noen ruiner av flere byggverk i stein ved den delen av fangstanlegget som går oppover Gråhøgdsiden mot Spekedalen, noe som kan ha vært kjøttlager. Tidligere er det kjent 167 fangstgroper i dette fangstanlegget som ble avdekket av Halvor Paus i 1960-årene (Mathisen 2004).

Bilde 1: Fangstanlegg 2A i Spekedalen (Mathisen 2004).

Fangstanlegget ved Spekedalssetra - Søndre Spekesjøen (bilde 1, kart 2 - 2 B), ligger ca. 3 km lenger nordvest i dalen, og tilhører det samme fangstområdet ved Elgpiggen. Det er nå avdekket og registrert 118 fangstgroper (bilde 2) i dette fangstanlegget, som består av ei hovedrekke med en liten utløper som stenger dalbunnen. Fangstanleggets totale lengde er 5034 m. Det er også registrert 3 godt strategisk plasserte enkeltgroper nær hovedrekka, men disse er foreløpig ikke tolket som utløpere. Av disse 118 fangstgropene var 57 kjent fra før, avdekket og beskrevet av Halvor Paus på 1960-tallet. Fangstgroprekka begynner i snaufjellet og går langs Vassbekken ned til Spekedalssetra ved foten av Elgpiggen. Her svinger rekka nesten vinkelrett nordvestover langsetter kanten av Tjønna og videre til Søndre Spekesjøen (Bilde 1). Her fortsetter den langsetter sjøen til den slutter brått omtrent halvveis på sjøen.

Fangstanlegget stopper akkurat der isen legger seg først om høsten, litt nordvest for midtøra (kart 3).

Kart 3: Fangstanlegg 2A i Spekedalen. En ser tydelig at rekka med fangstgroper begynner der isen legger seg først om høsten. (Mathisen 2004).

Bilde 2: Ei av fangstgropene i fangstanlegg 2A i Spekedalen. Foto: Hilde ystuen 2003.

Det er også avdekket et system med fangstgroper i Nordre Spekedalen, som tilhører det samme fangstområdet ved Elgpiggen. Her er det avdekket 49 fangstgroper. Dersom også to andre separate anlegg ved Nordre Skjellåa (kart 2 – 4B) og Joten tas med, er det i dag avdekket 598 fangstgroper i og omkring Spekedalen (Mathisen 2004).

For mer inngående teori om tidligere fangstkultur anbefales boka "Kulturminner og skogbruk" (Jacobsen & Follum 1997).

5.2. Fra slåtter til seterdrift

5.2.1. De første setrene, hjemsetrene

Rendalen har i følge Bull (1940) gjennom hele vikingtiden og middelalderen latt seg nøye med sine hjemmesetrer. Han mente at hjemmesetrene var direkte avlegger av de gamle slåttene, noe som framgår av at de har navnet vold og ikke seter. Til disse setrene i skogen kunne man flytte opp allerede før Jonsok og oppholde seg til over Mikkelsmess, altså nær 4 måneder. Dette ga stor besparelse av vinterføret, i det slåtter og hjemmemarker i dalen ble urørt. Det var viktig å utnytte fjellbeitene godt, da det meste av besetningens produksjon foregikk her. Etter hvert hadde mange av gardene på Unset to setrer, vårseter (og kanskje høst) og sommerseter. Grindflek (1996) antyder at Gammelsetra ble brukt til vårseter da den hadde tidlig vårbeite. Etter en tid ble det flyttet til Klettsetra, og om høsten tilbake til Gammelsetra. I slutten av september ble det flyttet hjem igjen. Noen mener at alle som hadde seter på Klettsetra også hadde seter på Gammelsetra, men i følge matrikkelen av 1665 skal gardene på denne tiden ha hatt følgende setrer og slåtter:

"Søndre Unset: Før 41 storfe og 6 hester. Sommerbeite i Klætseteren. Handdalens engslåt 1 lass høi 1 skill. **Nordre Unset:** Før 46 storfe og 6 hester. I Sølendalen 1 lass høi 1 skill. Sommerbeite i Klætseteren og Søndre sæter (Gammelsetra og Søvolden). **Romundstad:** Før 21 storfe og 4 hester. 1 engslåt ved Finstad. Sommerbeite ved Kverningsæter (Søvolden?)." (Grindflek 1996).

I følge en kveglister fra 1657 var det på Unsetgardene samlet 16 hester, 94 kyr, 49 geiter, 63 sauer, 8 griser (Grindflek 1996).

Som en ser av den første matrikkelen i 1665 var det allerede på det tidspunktet mange kyr og hester på Unset, og alle tre setrene (hjemsetrene) (vedlegg I) var med i denne matrikkelen. Vinterfôret ble i gammel tid hentet fra skogen. Alle steder det var litt gress, ble det slått. Etter hvert ble elveslettene ryddet, og det ble engstykker langs Unsetåa. Oppover fra "Lussibakken" i Unsetbrenna går det en vei oppover til setrene, og kanskje er det ikke helt usannsynlig at området nede ved Unsetåa ble brukt til mellomstasjon før de flyttet på setra. I Unsetbrenna var det en brann i 1866, og det er naturlig at det da ble mye gressoppslag en periode (Grindflek 1996).

5.2.2. Nekkjølen og Sølendalen, fra utmarksslåtter til sommersetrer

Bull (1940) har en formening om at etter hvert som befolkningen steg og buskapen økte, og slåttene på kjølen og i høyfjellet ble attraktive som seterplasser, flyttet de buskapen inn dit på sommeren og bygget fjøs og bu på vollen.

På veien over fjellet fra Unsetgrenda til Spekedalen ligger Nekkjølen som var et gammelt slåtteland (vedlegg I). Dette området er spesielt frodig, og det er mange spor etter utmarksslåtter. Mange av gardene på Unset hadde slått der, og det stod både buer og løer i området. Ut fra matrikkelforslaget i 1866 hadde Utistu, Nystu, Grindflek, Løvhaug, Lillestu og Rugsveen store slåtter i Nekkjølen (Grindflek 1996). Navn som Dalaslåttan, Slåttbekken, Utistukletten, Rugsvebekken og Velstubecken sier sin historie om denne virksomheten. Etter hvert kom fjellsetrene på nord og østsiden; Gammeljoten, Nyjoten, Nekkjølen, Nekkjølbuen og Neksjølia (Mathisen upubl. 2001).

Også inne i Sølendalen, på Storlegda (vedlegg I), Skjellåvollen og Meiåvollen var det slåtter og husvære før det ble setrer der. Elvål fikk først fjellseter i Sølendalen i 1698, ved Møyåen på Unsetslåtter. Omkring 1700 ble Skjellåvollen seter, og litt senere Storlegda. Spekedalen ble fjellseter for Nordberge i 1710. Flere gamle setertvister leverer også bevis for slåttenes omdannelse til setervoller. I 1748 hadde Nordistu Undset, Løvhaug, Bakken og Nystu sak sammen mot Nils Pedersen Sundmoen (Sundmør), som hadde bygget på Storlegda. Ole Simensen Myhre fra Finstad var vitne i saken og kunne bekreftet at Storlegda hadde vært slått tilhørende Unset før den ble seter. Esten Mortensen Kværnes som var født på Nordre Undset, og som selv hadde slått utmarksslåtten i Orvdalen for sin far, bevitnet at også Orvdalen (som ligger ca. 3 km nord for Storlegda) var slått under Unset. Fogden Jens Juel skal ha foretatt et inngrep i unsettingenes eldre rettigheter da han ved en bygselseddel av 6. september 1746 tilbygsetet tolgingen Nils Pedersen Sundmoen fra Holøien seterrett ved "Unsetseteren" Storlegda i Sølendalen. Under rettsaken i 1752 ble det ved erklæringer fra myndighetene og ved fogden Christian Juels korrespondanse av 1734 bevist at kongens allmenning der allerede i årene rundt 1680 var solgt fra Kronen. Domsresultatet ble da også det at Nils Pedersen Sundmoen ble dømt til å rive ned seteren innen 15 dager, flytte fra stedet og betale 150 rigsdaler i omkostninger (Bull 1940). Bull (1940) skriver også at Tolleiv Olsen Utistu Undset (f.1671-d.1751) skal ha ryddet Storlegda, hvor også Kristen Bergersen

Velstu Elvvaal i 1721 hadde fast bygsel på "Undsets Forbøn". Og i følge Mathisen (upubl. 2001) skal det opprinnelig ha vært 7 setrer på Storlegda, deriblant Løvhaug og Nystu.

I følge en bygselseddel av 1717 (Solør og Østerdalen sorenskriverembete 1728) skal Ole Eriksen Nordre Undset sammen med Tollef Jonsen Søndre Undset og Nils Rugsveen allerede i 1717 hatt bygsel på Storlegda:

"at deres i Almindingen bœxlede Setterhawn, Sølendahlen kaldest er i dene same field-dahl, noyed her Synden for, og paa de steder Haagen Olsen har anmeldet, dog har de holdet det saaledes, at Klow og Kløw, Havn og Havn har gaaed lidt om hver andre, Jtem de og fremdehles vil hawe sig forbeholden paa same maade som tilforn. Haagen Olsen Berger swared at holder sig det om Melte dehle efterretlig, og tilsteder ingen lengere omgang med Creatureerne i Marken, uden det kunde skee ved varmt veyerl. at Creatureerne løb noyed over sit ordinerte sted, da hand i saadant tilfelde vil hawe og holde goed grande og Naboe skik, som for. og Rett vere kand."

Etter at det ble setring inne i Sølendalen, ble nok en del av de gamle myr- og skogslåttene borte på grunn av beiting. Nå ble det gjerdet inn trær ved setrene, og en fikk bruke husdyrgjødningen der. Etter hvert ble avlingene ved setrene gode. Da de gamle myrslåttene ble brukt, het det seg at de bare ble slått annet hvert år, mens det på setertrøene ble god grasvekst hvert år på grunn av gjødselslønning. Slønning foregikk ved at gjødsla ble spredd utover grasvollen, ved bjørkesloer festet i en "skjæker". En stod på sloene og kjørte så en fikk gjødsla finfordelt utover slåttelandet (Grindflek 1996).

Sporene er mange etter de gamle utmarksslåttene, med blant annet navn på myrene. Myrene var nok de siste som ble slått om høsten, og starr på bløte myrer ble etter sigende ofte slått etter at det var blitt is. I utmarka var det ikke alltid løer, men da ble høyet satt i stakker. I senere tid ble disse utmarksslåttene mye brukt av plassene som hadde dyr, men lite jord. Mange ble brukt helt fram til 1930-årene (Grindflek 1996).

Det var ikke bare høyet som ble høstet sommerstid, men også ris og lauv. Lauvkjervene ble også fraktet inn i løer, eller satt i staker. Lauvhogst og risping foregikk sist på august og først på september. Ut fra matrikkel fra 1866 hadde Søndre Unset 26 lass ris, Nordre Unset 52 lass ris, Romundstad 10 lass ris og Rugsveen 13 lass ris. Hele ettersommeren og høsten ble brukt til å skaffe fôr til dyrene. Det siste som foregikk var mosetaking. Vinteren ble brukt til å få høy og lauv hjem til fjøset fra enger, uteslåtter og setrer. Var kjøreveien vanskelig var det vanlig å bruke slolass. En lærte ikke første dagen å få med seg bra med høy på en slae med bjørkesloer. Det trengtes 6 langsloer (bjørk med riset på) og noen kortere, samt to rep over slaen. Etter at en hadde fått presset lasten sammen med repene, ble det et lavt, fint lass, og en fikk med seg mye høy på et vinterlass som var riktig lesset (Grindflek 1996).

5.3. Seterdrift i Spekedalen på 1700-tallet

5.3.1. Bygsling og bosetting på 1700-tallet.

Spekedalen skal i følge Bull (1940) opprinnelig ha vært en fjellgard ved Søndre Spekesjøen, grunnlagt av en mann med navn Haagen Olsen Velstu Nordberge (Berger) (f.1676-d.1762). Han skal ha fått bygsel på Spekedalen første gang i 1710, som den gang ble beskrevet som ville fjellet. I følge skylddelingsforretning over "Spickedahls Setteren" av 2. august 1728 (Solør og Østerdalen sorenskriverembete 1728) skal Haagen Olsen Berger ha fått bygsel på et sted i allmenningen kalt "Spickedalen, til sæter og hamn, den 26. juni 1717, tinglyst 23. oktober 1717 og overført på papir 23. januar 1719."

I 1725 reiste Haagen Olsen Berger's sønn, Ola Haagensen (f. ca 1705-d.1778), til København for å skaffe seg odel på garden. På dette tidspunktet fratok Fogden Christian Juel Haagen Olsen Berger bygselen og overdro den til Lensmannen Jacob Larsen Swante på Sør Høye. Men i 1727 måtte Lensmannen flytte ut da det ble anlagt rettsak mot han (Bull 1940).

Eiendommen Spekedalen, ble ved en skylddelingsforretning av 2. august 1728 taksert til 3 kalveskinns skyld. Spekedalen var tenkt som seter og hamn og ble kalt "Spickedahls Setteren." I skylddelingsforretningen vises det til en tidligere bygselseddel av 1717, hvor eiendommen er beskrevet: "Spickedalen een halv miil sør og nord efter dahlen til Nørdre Spickesjøen fra det sted hand sig sætter huuse haver opbygt, tillige med 2de kiern kaldes Spickedalskiernene". Haagen Olsen Berger forklarte under forretningen at strekningen hadde:

"sin begundelse synden fra Elsfeldz tangen og der twert ofwer for liggende Graa høy field tangen, i Nord til Spicke Siøen, og paa begge sider af Siøen til det sted een tange udskyder og Siøen er smahlest, samt staaende en Fiskeboed og Nøster hoes, som hører indbyggerne af Tyldahlens annex til, tillige med Fiskeried i bemelte Siøe, hwor paa Haagen Olsen dem ingen fornermesle vil tilføye, mindre hindre eller Veigre dem Beedt for deres Hester, naar de ligger Ved bemelte Specke Siøen paa Fiske fangst om Sommeren, wil heller icke nægte dem at tage Myr-Malm, tillige med blandt ham self, om nogen maatte findes paa disse steder. Paa begge sider af dahlen stecker Setter haufnen sig oppaa Field Lien, og i Elsfeldz becke dahlen." (Solør og Østerdalen sorenskriverembete 1728, Nord-Østerdal sorenskriverembete 1929).

Spekedalen var først seter for garden Nordberge, parsellene Velstu og Jordet. Haagen Olsen Berger's sønn, Ola Haagensen bodde på Velstu og hans søster, Ingeborg, bodde på Jordet. Ingeborg Haagensdatter skal i følge Bull (1940) være født i 1719 i Spekedalen. Hun var i 1738 gift første gang med Ola Pedersen Præstgard Hornset (f.1713-d.1741). Sammen fikk de sønnen Haagen (f.1740- d.1782). Andre ekteskapet inngikk hun i 1744 med Erik Embretsen Gammelstu Hangard (f.1713- d.1764 i Spekedalen). Jordet la ned sin seter på Klettvolden og flyttet til Kalberget da Spekedalen ble fast bebyggelse. Dette skjedde i 1760 da Jordet gikk over til Ola og Ingeborg sin yngre bror Thore Haagensen. Ingeborg Haagensdatter flyttet da, etter sin fars død i 1762 sammen med sin andre ektemann Erik Embretsen Gammelstu Hangard til Spekedalen. Erik var visstnok den første virkelige brukeren der (Bull 1940).

I følge bygselseddel av 24. august 1785 (Østerdalen fogderi 1785) påpekes derimot at Erik Embretsen Gammelstu Hangard den 5. februar 1745 skal ha blitt "tilboxlet een Hans Kongelige Maiestets tilhørende og i allmenningen til Reendalens Præstegield beliggende Plads Spekkedalen kaldet, skyldlagt for 3 Kalveskinn". Bull (1940) skriver at Erik Embretsen Gammelstu Hangard bygslet Søndre Spekesjøen med elven Søndre Speka for 20 år fra 1747-48. Erik Embretsen Gammelstu Hangard døde i 1764 og enken Ingeborg Haagensdatter avstod i 1785 sin havende rett på Spekedalen til sin sønn Ole Eriksen (f.1748- d.1785) og en mann med navn Ole Halsteensen (født ca 1714), imot at hun ble forsynt med føde, klær og andre fornødenheter til hennes død og deretter en anstendig begravelse (Østerdalen fogderi 1785). Ole Eriksen giftet seg i 1776 med Cathrine Christensdatter. Ole Halsteensen var gift med Berit Ottersdatter Gammelstu Berkset (f.1745)(Bull 1940). Han skrev seg for Ole Halsteensen Spichedalen, O:H:S (Østerdalen sorenskriverembete 1786).

I følge bygselseddel av 24. august 1785 ble Ole Eriksen tilbygslet plassen Spekedalen på 2 ½ kalveskinn, men dør samme året. Ole Halstensen tilbygsles samtidig det øvrige ½ skinn (Østerdalen fogderi 1785). I følge kontrakt tinglyst 4. september 1786 kan Ole Halsteensen foruten sine iboende hus bruke følgende:

"1. Den Deel i stor- Myhren, som han forhen haver brugt. 2: Alle de smaae Enge-Nabber, paa begge Sider af Speche-Aaen. 3: Berge Joten i Graa-Høygde. 4: Den Deel af stor-Odden, som ligger søndenfor Speche-Aaen. 5: Halve Deelen af Land- Joten, norden Spichen. 6: Sønst-Engen paa Al-Fieldet, liggende østen for Gaarden. 7: Midt-Joten og Nørst-Joten, midt for Speche-Søens søndre Side. 8: De der norden for beliggende smaae Enger. 9: Bur-Tomten, nordenfor Søen og 10: Et lidet Eng, kaldet Liled-Enget, nordenfor Sør-Enden og 11: Biørn-Joten, beliggende paa søndre Siide af Spiche-Aaen." (Østerdalen sorenskriverembete 1786).

Haagen Olsen, Ingeborg Haagensdatter`s sønn fra første ekteskap, har antagelig brukt Spekedalen ved siden av sin halvbror Ole Eriksen. Barna deres er født der i omtrent samme tidsrommet. Haagen Olsen (f.1740- d. ca. 1782) var gift med Berit Pedersdatter Fonnaaseje som var legslem i Løvhaugen i årene 1756-1831 (Bull 1940). Bull (1940) skriver at Cathrine Christensdatter (enken etter Ole Eriksen) i 1787 skal ha overdratt bygselen på 2 1/2 skinn til sin manns halvbrors enke, Berit Pedersdatter Fonnaaseje. Til enken Berit Pedersdatters 2 1/2 skinn skal følgende ha hørt til: 1) Plassen Vangen, 2) en trø sør for "Elghøibækken", 3) Koj-Jota, 4) Kjønnmyre, 5) Endebortjordet, 6) en del av Stormyra og 7)Vechlodden på Spekas vestside. Men i bygselsseddel av 2. august 1791 står det at Cathrine Christensdatter, enken etter Ole Eriksen, avstod sin bygselsrett på 2 1/2 kalveskinds skyld i "Gaarden Spekkedalen No 50 i Reendalens Præstegield" 2 august 1791 til Lars Gjermundsen Undset da hun ikke lenger var i stand til å ta hånd om plassen. Dette med vilkår om at han lar enken etter Halsteen Eriksen, som er på plassen, får "nyde hvad hende er tilstaaet ved oprettede contract" og holder garden vedlike. Skulle denne plassen bli utnevnt til Officerbolig var leilendingen, Lars Gjermundsen Undset, pliktig til å fravike med det samme mot å få tilbake bygselspengene (Østerdalen fogderi 1791).

Den 7. juli 1794 overdrar enken etter Ole Halsteensen, Berit Ottersdatter (Olsdatter) det 1/2 skinns skyld i plassen "Spekkedalen No 50 i Rendalens Præstegield" til Lars Gjermundsen Undset på vilkår av at han med all flid sørger for å forbedre jorden og holde fornødne husbygninger i forsvarlig stand, ikke hogger sagtømmer uten tillatelse og betale kongelige

skatter til rett tid, samt fravike hvis plassen blir utnevnt til Officerbolig (Østerdalen fogderi 1794).

I følge Bull (1940) skal Lars Gjermundsen i 1793 ha dratt til København for å skaffe seg odel på alle tre skinn på Spekedalen, og betalt med 50 Rigsdaler 18. april i 1793. Men dette stemmer altså ikke. Et sagn sier at også Ingeborg Olsdatter (Imbør) i 1793, etter råd fra fogden på Hedemarken, skal ha reist til kongen i København for å skaffe seg papir på Spekedalen. Sagnet sier så at Lars Gjermundsen Undset hører dette, og drar i samme ærend. Ingeborg blir heftet underveis, og da hun kommer til København har Lars Gjermundsen Undset kommet henne i forkjøpet (Mathisen upubl. 2001).

Tyllidalen kongeallmenning utskiftet i 1797 den sørvestre del av allmenningen som Tyllidalens bønder mente å ha bruksrett i. I året 1798, 18. juli, holdes "det alminnelige Sommer Sage og Skatte Ting for Tøndset, Tolgen og Qvichne Sogne paa Lænsmands Gaarden Røsten i Tøndset." En rekke av Tyllidalens oppsittere erklærte på egne og øvrige Tyllidalens gardbrukeres vegne på tinget i 1798:

"at Brydalen og den deel af Spekedalens almindig, hvorudi de fra gammel tid har havt brug, indbefattes under følgende grændser, nemlig i syd til Reendalens modstøtende strækninger og i nord til gaarden Stor Røstens raadele. Paa østre kant og ad Spekedalen til en bæk kaldet Trætte bækken, og for det øvrige det heele Spekefield, som begrændses af Spekedalen dog ikke længere ned mot bemelte dal end just der hvor det nøgne field ender og skoven tager sin begyndelse." (Østerdalen sorenskriveri 1798).

Flere møtte opp og ville kjøpe områder innenfor Tyllidalen allmenning. Lars Gjermundsen Undset møtte og foreviste de to bygselsedlene fra 2. august 1791 og 7. juli 1794, begge tinglyste, hvor han hadde overdratt på bygsel en plass kalt "Spekkedalen" skyldsatt for 3 kalveskinn. "Denne plass," sa Lars Gjermundsen:

"hvis tilmaalte grænser indeholder en strækning af 1/2 miil i syd og 1/2 miil i nord, er beliggende langt opp i fieldet omtrent 2 miile fra bøgde. Den har hverken i Fortiden eller nu været brugt til andet end Sætter og Havnegang, da den er, som meldt, beliggende i Fieldet; dog skal der for nogen Tid siden have boet en Mand ved Navn Ole Halstensen og før han en Enke Ingeborg Haagensdatter, som begge bleve iheelfrosne og befandtes døde på Fieldet ved Pladsen. For denne Plads tilbyder Leilændingen Lars Gjermundsen Undset sig at betale til Hans Majestæts Kassa 50 Rigsdaler, naar samme overladt ham til Ejendom." (Østerdalen sorenskriveri 1798).

Tyllidalens almuesmenn erklærte at de ikke hadde noe å innvende mot å innvilge Lars Gjermundsen Undset kjøp av plassen Spekedalen, da de ikke erkjente seg noen bruksrett der (Østerdalen sorenskriveri 1798).

5.3.2. Spekedalen blir sommerseter for Nystu og Løvhaug

Folketellingen fra 1801 viser at det fortsatt var 6 fastboende i Spekedalen, og da hadde dalen vært befolket store deler av de siste hundre årene (tabell 4).

Tabell 4: Folketelling 1801. "1801 Reendahlen, Amt: Hedemarkens, Prestegjeld: Reendahlens, Sokn/gate: Reendahlens, Gard/hus: Spekedahlen" (Mathisen upubl. 2001).

Førenamn	Etternamn	Husstandsstilling	Alder	Sivilstand	Yrke	Kjønn
Inguld	Jonsen	Mand	44	Første egteskab	Huusmand med jord	M
Ingeborg	Oldsd	Kone	40	Første egteskab		K
Inguld	Inguldsen	Deres børn	5	Ugift		M
Ole	Inguldsen	Deres børn	2			M
Berith	Pedersd	Husmoder	50	Enke efter 1.egteskab	Føderaad med jord	K
Kari	Haagensd	Hendes daatter	20	Ugift		K

Berit Pedersdatter var enke etter Haagen Olsen. Ingeborg Olsdatter kan være datter av Ole Halstensen. Det stemmer hvis hun ble født i 1760-årene, da var hennes mor Berit Ottersdatter ca. 20 år og hennes far Ole ca. 45 år. Hun kan være Imbør som gikk til København i 1793. Kari Haagensdatter Spekedalen (f.1777-d.1853), datter av Haagen Olsen og Berit Pedersdatter, ble i 1813 gift med Brynjulf Jonsen "Pladsen" Lilleelvdalen (f.1779-d.1859).

Ved kongelig resolusjon av 23. februar 1803 ble det truffet bestemmelser om salg av Tylldalens allmenning i samsvar med de bud som forelå. Kongeskjøte til Lars Gjermundsen Undset på plassen Spekedalen, matrikelnr. 50 i Rendalen prestegjeld av skyld 3 skinn, ble utstedt 17. juni 1803 og tinglyst 16. juli 1803 (vedlegg II). Det heter i skjøtet at det blir kjøperens egen sak å avgjøre de tvistigheter som måtte oppstå om "rådelelina" (grensen) for den overdratte strekning. Noen grenseskildringer er ikke inntatt i skjøtet (Herredsgrensesak 1942). Lars Gjermundsen Undset ble da overdrager av:

"all den Herlighed og Rettighed, som dertil ligge bør, og hidtil fulgt haver, være sig Landskyld, 3 die Aars Tage Flotning, samt Ager og Eng, Qværne og Qværne-Vand, Skov og Mark, Fæegang og Fiskevand, Sætter og Sætterboeliger, Veide og Veidestæder, samt alt andet dertil liggende, inden og udegierdes intet i nogen Maade undtagen."(Østerdalen sorenskriverembete 1803).

Lars Gjermundsen overdro halvparten av Spekedalen til sin svigersønn Nils Eriksen Nordre Undset (Nystu gard). Nils Eriksen kjøpte 1 ½ kalveskinns skyld for 99 rigsdaler, tinglyst 13. februar 1804 (vedlegg III). Nils Eriksen (f.1760-d.1841) var gift med Goro Larsdatter Løvhaug Undset (f.1771-d.1812), datter av Lars Gjermundsen Undset. Lars Gjermundsen Undset hadde voldtrøen på nordre side av bekken, mens Nils Eriksen fikk voldtrøen på søndre side av bekken (Østerdalen sorenskriverembete 1804). Eiendommen Spekedalen tilhørte nå gardene Løvhaug og Nystu og ble skyldlagt ved matrikelrevisjonen i 1864 sammen med og underliggende disse eiendommer. Begge oppfører: "slaatter paa Tollefsvolden i Spekedalen, god havnegang i Spekedalen og andel i skoven i Spekedalen"; det heter videre at "plassen Tollefsvolden m.m. er indbefattet med sæteren Spekedalen, likesom der oppføres fiske i Spekesjøen." (Herredsgrensesak 1942).

Etter at flere av gardene på Unset fikk seter på Storlegda, Skjellåvollen og Spekedalen, ble Klettsetra og Søvollen brukt som vårseter. Snø gjorde det ufremkommelig over fjellet så tidlig (Grindflek 1996). Nystu og Løvhaug hadde fra begynnelsen av 1700-tallet sommerseter på Storlegda. Løvhaug hadde antagelig sommerseter i Spekedalen fra Lars Gjermundsen

Undset bygslet Spekedalen første gang i 1791. Nystu hadde sommerseter i Spekedalen fra 1804 da Nils Eriksen fikk skjøte. Og det gikk mange år som de hadde seter på begge steder, før de solgte setrene på Storlegda. Løvhaug solgte sin seterrett på Storlegda i 1824, og denne retten tilhører i dag Bygdekompaniet (Bull 1940). Nystu hadde den såkalte Ny-Fonnåsvollen, som ble delt og solgt i flere omganger. En del ble solgt i 1860 til Asphaugen (senere til Heiberg), en del til Rugsveen i 1886 og Ny-Fonnåsvollen ble bygd i 1882 (Kirsten Sætre, pers. medd. 2004). Begge gardene har vårseter på Klettsetra, men det er usikkert når det ble slutt på bruken av disse.

5.4. Grensene blir til

5.4.1. Naboeene i Nordre Spekedalen og samiske spor

På 1700-tallet var det stor aktivitet i Nordre Spekedalen. Området lå under Tyllidalen allmenning som ble solgt til "Tyldalens almue" i 1804. Men det salget skal ha omfattet et atskillig mindre område enn det som ble kartlagt av Grundt i 1786 og beskrevet i kommisjonsdommen av 1790. Dommen om Tyllidalens allmenning ble avsagt 25. august 1790 og avgjørelsen gikk ut på at en rekke strekninger i Østerdalen, blant dem Rendalens og Tyllidalens allmenninger, var kongelige allmenninger. Men grensa mellom Tyllidalen allmenningen og Rendalen allmenning kommer uklart fram av Grundts kart. Forut for allmenningssalget var det mange som fikk bygselsedler av fogden på ulike deler, deriblant Nordre Spekedalen, til seter og skogbruk (Herredsgrensesak 1942).

Ved kongelig resolusjon av 23. februar 1803 ble det truffet bestemmelse om salg av Tyllidalens allmenning og kongeskjøtet til Tyllidalens allmue er datert 8. juni 1804. I skjøtet er det inntatt den samme beskrivelse av grensene for den solgte strekning som ble gitt på tinget i 1798. Flere fikk i dette tidsrommet kongeskjøter, deriblant kongeskjøte av 27. februar 1805 som ble utstedt til Lars Larsen Tolgengård og Gunhild Olsdatter Bjøntegård i området fra Nordre Spekesjøen og Speka mot Klettbekken. I allmenningssalgets tid lå det også to setrer tilhørende en finn innenfor traktene mellom Nordre Spekesjøen og Rausjøåas utløp i Speka. Disse setrene hadde tidligere tilhørt garder i Tyllidalen (Herredsgrensesak 1942). Disse to setrene var Tollefsvolden og Ålbyggsetra (vedlegg I).

Ved skjøte på Nordre Spekedalen av 17. februar 1795, tinglyst 16. juli 1795, som lå under den kongelige allmenning under "Tyllidalen Annex", solgte John Eriksen Olsberg av Tyllidalen eiendommen (Ålbyggsetra) til "finnemann" Jonas Andersen for 12 Rigsdaler:

"sine havende sæterhuse ved nordre Spikkesjøen og havnerettighet ved sæteren der sammen steds som tilforn har været brugt av mig nemlig paa søndre kant henimot og ved Spikkesjøerne til nordre Gravkjernet; paa vestre kant indtil høieste fjeld mellom Brydalen og Spikkedalen, paa nordre kant nord til Røisjøaaen og langs med aaen til Storbækken, samt efter denne bæk paa den søndre kant til fjeldet og paa østre kant til fjelds saa godt som findes for godt at gjædes." (Herredsgrensesak 1942).

Ved skjøte av 19. juli 1794, tinglyst 18. februar 1805, solgte Tollef Johnsen Øverby fra Tyllidalen en seter (Tollefsvollen) i den samme trakt til Jonas Andersen. I en grenseoverenskomst av 17. juli 1794 mellom Jonas Andersen og Lars Gjermundsen Undset er Tollefsvolden betegnet som "liggende ude i kongealmindingen" og i kontrakten er det fastsatt: "at tvert over Spekkedalen fra Østen til Vesten op paa fjeldet paa begge sider af dalen, lige efter nordre Spikke-søens sønderste ende, skal linie til høieste fjeld være raadele som med stenrøser til mærke og efterrettelighed paa begge sider skal forsynes" (Herredsgrensesak 1942). Ved skjøte av 4. juli 1805 overdro Jonas Andersen disse to setrene til sin sønn Anders Jonassen:

"Den mig ved skiøde fra Tollev Jonsen Øverby overdragne brugsrydnings og bygningsret medvidere til enn plads Spekkedalen kaldet, saavel som havning dertil, i sønden mod gaarden Spekkedalens raadele til nordre Spekke-søens sønderste ende, i øst til fields, i nord til RosiøenAaen og Storbækken og i vest til høyeste Spekkefjeldet, ligeledes rydning, bygning, gierder samt brugsret paa en til pladsen oprettet sættervold." (Herredsgrensesak 1942).

Ålbyggplassen som lå straks øst for der hvor Rausjøåa faller i Speka (på nordøstsiden) og Åbyggsetra som lå sør for samløpet av Rausjøåa og Speka i vestlia (sørvestsiden), ble begge skyldsatt til matrikkelens forbedring og innført i matrikkelen for Tynset ved forretning av 14. juni 1865. Anders Andersen Lillevang fra Brydalen hadde kjøpt Ålbyggsetra i 1840 av eierne av Bjøntegård og setra skal tidligere ha tilhørt en finn. Ålbyggsetra bestod av en setervoll med tilhørende hamnstrekning på sørvestsiden av Svartspeka. Ålbyggseter er også kjent under navnet Høstsetra eller Høstlia. I sør skulle grensa gå fra sørenden av Nordre Spekesjøen til det vestre fjell (Herredsgrensesak 1942).

Ålbyggplassen kjøpte Anders Lillevang i ca. 1860 av Haagen Eriksen Haarseth. "Sæterhavning kaldet Aalbyggpladsen med paastaaende husbygninger, beliggende i Spekedalen" hørte til garden Søndre Haarseth. Erik Haagensen Haarset (Haagen Eriksen's far) kjøpte fra Lars Larsen Tolgensgård, tinglyst 6. september 1805 "eiende strækning af Tyldalens almindig og Spekkedalen" (Herredsgrensesak 1942).

I 1876 lot Erik Skancke og Nils Nystuen som eiere av gardene Løvhaug og Nystu, innkalle Anders Andersen Lillevang som eier av Ålbyggplassen og Ålbyggsetra til forlikskommisjonen. De mente at han ved sin hamning fra disse setrene hadde overskredet grensa mot klagernes eiendom i Spekedalen. Den 7. februar 1877 ble det i forlikskommisjonen inngått forlik mellom partene. I dette forliket heter det blant annet:

"Raadelet mellem Spikedals Sæterrettighed paa den ene Side og Aalbyggplads og Sæter Havnerettighed paa den anden Side i nordre Spekedalen utgaar paa østre Side af nordre Spekesjøen ved en liten Tuestræx søndefor Svartspekas Udløb ved en Tange i Sjøen og herfra tvers til Lien østover til Fjeldtangen, der grænser mellem Vehundfløiet og Hedingen til Storbækken. Raadelet paa vestre Side af samme Sjø skal være den nordre Bækken, der falder i Sjøen omtrent tversover for Tollefsvolden og følger denne Grænse op til Fjeldbaandet." (Herredsgrensesak 1942).

Videre skulle fiskeriet i Nordre Spekesjøen utelukkende tilhøre Nils Nystuen og Erik Skancke. Den grense som partene var blitt enige om ble oppgått den 1. juli 1877. I skildringen av grenseoppgangen heter det at grensa er "paa Marken antydnet med tydelige opsatte Stenvarder fra Spekesjøen til Fjelds". Noe annet som også er interessant her er at

gardene Nystu og Løvhaug også hevder at de hadde rettighetene rundt Tollefsvolden i tillegg til at det må ha vært stor slåtteaktivitet i områdene sør for Nordre Spekesjøen:

"Som Eiere af den vore Gaarde Løvhaug og Nystuen i Undset tilliggende gamle Sæter Tollefsvolden ved nordre Spekesjøen i Spekedalen, ere vi havneberettigede fra nordre Gravtjernet ved den søndre Ende af nævnte Sjø nedigjennem Dalen indtil Røsjøaaen paa begge Sider af Speka fra denne til Fjælds. Inden denne Strækning, som udgjør den vor Sæter tilliggende Havnegang, er Anders Andersen Lillevang af Tønsæt som Eier af Aalbyggpladsen og den denne tilliggende Aalbygsæter medhavneberettiget, i det han dog mangler Adgang til at havne længere mod Syd endtil den søndre Ende af nordre Spekesjøen. I de sidste Aar har Anders Lillevang imidlertid optraadt, som om han skulde være eneberettiget til Havnestrækningen. Han har saaledes uden videre bygget ny Sæter paa østre Side af Speka, hvorfra han havner en større Del af Sommeren, medens han tidligere udelukkende havnede fra den gamle Aalbygsæter, som ligger paa vestre Side af Elven. Som følge af dette Sæteranlæg kommer hans Havning til nu hovedsagelig at foregaa paa andre Steder, end hvor den tidligere hovedsagelig fandt Sted, idet han navnlig havner længere mod Syd og derved ødelægger ikke blot vor almindelige Havnegang, men ogsaa vore Slaatter." (Herredsgrensesak 1942).

I tillegg nevnes det at Anders Lillevang skal ha solgt seter- og havnerettigheter til andre (Herredsgrensesak 1942).

I følge Mobæk ([1984] skal det ved den vestre enden av Nordre Spekesjøen være registrert to tufter like i vannkanten, muligens naust, men det ene har et ildsted. Lenger ned i dalen skal det ligge en fraflytte plass, Ålbyggplassen. Her skal det være tufter, rydningsrøyser, steingjerder og tydelige spor etter dyrking. Og tradisjonen sier at de som bodde her var finner

I 1881 fredlyste eierne av en rekke gardar i Øvre Rendal, deriblant Løvhaug og Nystu, sine eiendommer mot ulovlig "vildfangst, jakt, fiskeri, havning og aavirke" (Herredsgrensesak 1942).

I 1891 ble Ålbyggplass og Ålbyggsetra solgt til Grosserer Frith. Ingier. Det lå to setrer på østsiden kalt Ingierseter og Nordre Spekedalsseter. Hvilken av disse som var Anders Andersen Lillevangs nye seter er usikkert. Ingierseter ble etter hvert bygd ut og omgjort til hytte i perioden Frith. Ingier eide eiendommen. Nordre Spekedalsseter var imidlertid i bruk som seter inntil relativt nylig, først av Olaf Østli etter avtale med fru Petra Johansen fra Atlungstad gård i Stange. Hun kjøpte eiendommen i 1929 av Ingeniør G. Hartmann. Etter den tid har Inga og Odd Østli sluppet sau på beiteretten. I dag tilhører seteren Johan Petter Johansen (Atlungstad).

I 1912 ble disse eiendommene, sammen med jaktrett som var utskilt fra Nedre Rausjødalen, solgt av Ingiers enke og arvinger til Ingeniør G. Hartmann. Han la i 1918 sak mot Jacob Skancke og Seming Nystuen som eierne av Løvhaug og Nystu med påstand om at de innstevnte skulle kjennes uberettiget til hamnegang, jakt, fiske og en hvilken som helst annen rådighet nordenfor en rettlinje fra Elgpiggens topp til toppen av Finstadkletten (Herredsgrensesak 1942).

Den 16. juli 1925 ble det avsagt dom i saken mellom Ingeniør Hartmann og Jacob Skancke/Seming Nystuen:

"De indst. Jacob Skancke og Seming Nystuen kjennes i forhold til cit. Ingeniør Hartmann uberettiget til havnegang, jakt, fiske- dog ikke til fiske i Nordre Spekesjø- og en hvilken som helst annen rådighet i Spekedalen nordvestenfor det i det tinglæste forlik av 1877 bestemte grænser, nemlig vestenfor Spekedalen den nordre bæk, som falder i nordre Spekesjø omtrent tvers ovenfor Tollefsvolden op til fjellbaandet, og østenfor Spekedalen fra en liten tue straks søndenfor Svarspekas udløb ved en tange i sjøen, og herfra tvers til lien østenfor til fjeldtangen mellem Vehundfløiet og heldningen til Storbækken, idet linjen paa dette stykke følger de under befaringen i 1918 og 1920 fundne varder (og likesaa nordvestenfor en linje fra høieste Brurhøga til høieste Svardalshøgda).....I Storbækfatet danner på samme måte grænsen en linje efter de under befaringen i 1920 fundne varder, og forlængelsen av denne linje til Svardalshøgda knæ søndenfor Skredbækken. Fra den sydligste av de i nærheten av Brurhøgda fundne varder trækkes grænselinjen til den ovenfor nævnte forlikslinjes endepunkt..... På sydvestsiden av Spekedalen trækkes grænselinjen fra forlikslinjes øverste endepunkt lodret på en retlinje fra nordre Spekesjøes søndre ende til Firkanthøgda og følger derefter denne linje til Firkanthøgda topp.....Forsaavidt de nævnte linjer efter forliket av 1877 fra Spekedalen ikke fører helt til fjelds, dannes grænsen høiere op paa begge sider av linjer som fra forlikslinjernes endepunkter gaar lodret paa en linje fra Firkanthøgda top over nordre Spekesjøes søndre ende til Brurhøgda nordligste top (1271 m.o.h) og derefter følger den linjen til disse topper." (Nord-Østerdal sorenskriverembete 1925).

Bilde 3: En av grensesteinene mellom Nordre Spekesjøen og Brurhøgda. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Dommen bygger på forliket av 1877 og var bindende for Hartmann. Ved en overenskomst av desember 1925 ble dommen vedtatt fra begge sider. Hartmann fikk tillatelse til å jakte i Vehundfløyet og Storbekkfatet sør for den i dommen fastsatte og tidligere oppvarde grenselinje (bilde 3), for et tidsrom av 10 år fra og med 1926 for en sum av 1000 kr. Han fikk også rett til å fiske i Nordre Spekesjøen til husbehov i jakttiden (Nord-Østerdal sorenskriverembete 1925, Herredsgrensesak 1942).

Samiske spor

Fram til 1870 skal det i følge Mobæk (1984) ha vært tamreinbeite i Spekedalen og nordre del av dalen skal ha vært vinteroppholdssted. Mobæk (1994) nevner også at det skal ha vært en samle plass for rein, kalt Finntrøan, sør for Nordre Spekesjøen. Men Sigvald Nystuen (pers. medd.) mener at Finntrøa var øverst i bjørka ovenfor Nordre Spekesjøen, omtrent rett ovenfor den store haugen og myrene, nesten i fjellbandet. Det går en sti fra Vehundlegda nedenfor "den store stein", som svinger oppover igjen ovenfor Nordre Spekesjøen mot bjørkerøsta. Det antas å være en rekke kulturminner fra samisk reindriftnæring i dalen.

Rendalen ligger helt i yttergrensen av området i Norge hvor det er funnet samiske bosettingsspor i følge kartet (Jacobsen & Follum 1997). I dette området er det sørsamene som har holdt til. De ble lokalt kalt finner. Fjellsetrene og deres rettigheter ble gjenstand for den mest nidkjære årvåkenhet fra eiernes side. Grensene for havnegangene ble rettslig avmerket og prosess på prosess vitner om hvor stor betydning bøndenes tillagde havnerettigheter hadde og at de ikke ble overskredet; "horn ved horn og klov ved klov."

Tamreinflommer holdt i tidligere tid til i Rendalens nordlige fjelldistrikt, og besøkte ofte seterhavnene ved Spekedalen, Joten og Sældalen. Når denne innvandringen fant sted er uvisst, men det er neppe i tvil om at reinen beitet like fra fjellsetrenes grunnleggelse, om ikke tidligere, og at dette har vært til atskillig til skade for buskapen ved at beiten ble forringet og ved sykdom (skindbiter og involdsrester o.l.) fra de forlatte finneleirene (Bull 1916).

Gamle stedsnavn som Finnroa øst for Joten, Finnteltan nord for Skjellåvolden, og Finnroa og Finnrobekkene sør for Nordre Spekesjøen, er navn som taler for samisk aktivitet. I følge Bull (1916) skal såkalte Finntrøer eller Finstøler ha vært ryddede plasser i bjørkeskogen, innhegnet av finnene som reinstrøer, hvor reinen ble drevet inn om kvelden til melking. Disse var på grunn av den etterlatte gjødselen fruktbare og ble brukt som slåtter. Slike "finnflekker" skal det finnes mange av i bjørkeskogen i området øst for Finstad og like til Storlegda.

I Nordre Spekedalen sies det at Fjellfinnene gjennom lange tider har hatt fast tilhold om vintrene, da de med sine flokker søkte ned fra høyfjellsviddene. I følge Bull (1916) skal finnene på 1700-tallet ha hatt livlig samkvem med folk på Finstad og Unset på sine vinterferder sørover for å selge sul og skinn. Om disse finnebesøk skal Kari Olsdatter Utistu Undset (f.1794) ha fortalt at finnene i hennes barndom ofte var fremme fra Spekedalen og Sældalen om vinteren. De bandt sine reiner ved "Solstolpen" på Utistu (Bull 1916).

Mot midten av 1800-tallet ble finnene fortrent ut av Rendalen og tilbake til Rørosviddene, hvor de kom fra. De gjorde rundt 1890-årene et nytt inntrykk som etter få år ble oppgitt etter klage fra rendølene (Bull 1916).

5.4.2. Grensen mellom Tynset kommune og Øvre Rendal kommune

Fra Firkanthøgda går Høyfjellskommisjonens linje helt i samsvar med den Lassens har foreslått til høydepunktet 1098 sørvest for Brurhøgda og derfra til fjelltoppen 1160, hvor kommisjonen og Lassens forutsatte at Tolga kommune motstøter. At 1160 bør fastsettes som sammenstøtningspunkt mellom de tre kommuner Øvre Rendal, Tolga og Tynset var også Høyfjellskommisjonens oppfatning i 1944 (Herredsgrensesak 1942).

I brev fra Norges geografiske oppmåling i 1970, blir Sigvald Nystuen's grensebeskrivelser samme år referert (Skaar 1970). Han hever der at fra Firkanthøgda skal grensa gå etter en rett linje mot utløpsosen av Nordre Spekesjøen inntil et punkt nede i lia der grensa bryter i rett vinkel og går mot nordvest slik at den treffer en liten haug, visstnok med varde, ved Nordre Finnrobekken. Herfra følger grensa bekken ned til Nordre Spekesjøen og følger så denne mot nordvest til et punkt nær nordenden av sjøen der den snur over i øst -nordøstlig retning og følger merker opp gjennom lia så langt disse rekker, dvs. snaut 1500 m (Skaar 1970).

Tidligere høyfjellsdommer Edvard Lassen utarbeidet i juli 1959 forslag til grense mellom Tynset og Øvre Rendal:

"..og fortsetter videre i omtrent samme retning til Firkanthøgda (1237). Fra Firkanthøgda går grensen i nordlig retning til, og senere etter, den i forliket av 7. februar 1877 nevnte bekk som faller ut i Nordre

Spekesjøen overfor høydetallet 844 på østsiden av sjøen, følger så sjøen nordvestover til den første av vardene som ble satt opp under oppmerkingen 1. juli 1877 av forannevnte forliksgrense, hvorfra grensen går i øst-nordøstlig retning etter varderekken fra 1877 til det øverste merkede punkt i varderekken - en 2-3 meter høy stein i skogbandet med en varde på toppen. Fra sistnevnte punkt går grensen i litt mer nordlig retning til høydepunkt 1160 nordvest for Brurhøgda, hvor Tolga kommune motstøter." (Skaar 1970).

I dag går grensen mellom kommunene Rendalen og Tynset etter ovennevnte grensebeskrivelser.

5.4.3. Grensen i Storbekkkfatet.

Storbekkkfatet ligger som et fat mellom Svartdalshøgda og Brurhøgda. Landskapet er goldt, men frodigere områder finnes i tilknytning til Storbekken, som begynner her. Tyllidalen gamle fiskevei til Femunden går gjennom området. Grensene i Storbekkkfatet har gjennom tidene nok vært temmelig uklare og unøyaktige. Det har ikke manglet på stridigheter etter hvert som grensene ble påkrevd oppgått. Mange ulike grenser har blitt praktisert. Storbekkkfatet har vært brukt som beite for ku, sau og hest, slåtter, fiske og jaktområde. Både Heggrådalen, Rausjødalen, Nordre Spekedalen og Søndre Spekedalen kan vise til bruk her opp gjennom tidene (Herredsgrensesak 1942).

Høifjellskommisjonens kjennelser av 13. juli 1934.

I den tidligere nevnte fredlysningen som en rekke oppsittere i Øvre Rendal foretok i 1881, deriblant eierne av Løvhaug og Nystu, er det i grensene for de fredlyste strekninger beskrevet at Storbekkkfatet øst for Rausjødalen havnegrense faller innenfor disse strekninger. Det er nemlig i fredlysningsdokumentet nevnt at nordgrensen for de fredlyste eiendommer går over over Elgpiggen og Svartdalshøgda til dette fjellets nordre fot og videre etter Rausjødalens havnegrenser vestover mot Brurhøgdas nordlige fot.

I saken mellom Hartmann og Søndre Spekedalen gikk retten ut fra at grenseforliket av 1877 mellom Anders Lillevang og eierne av Søndre Spekedalen ikke omfattet Storbekkkfatet. Retten antok imidlertid under henvisning til skyldsetningsforretningen av 1865 over setrene i Nedre Rausjødalen at en del av Storbekkkfatet hørte med til Rausjødalsseterens område. Grensen for bruksutøvelse fra begge sider ble trukket etter en vardelinje i Brurhøgdas nordskråning og i forlengelse av denne linje til Svartdalshøgdas kne sør for Skredbekken. Rettens formann stemte for en linje fra høyeste Brurhøgda til høyeste Svartdalshøgda (Høifjellskommisjonen 1934).

Auden Olsen Undset var gjetergutt på Løvhaugen i 1884, tjenestegutt der fra 1889 til 1894 og senere regelmessig på løsarbeid og slåttearbeid på garden. Han hadde hørt av Sevi Nystuen og Erik Skancke at grensen skulle gå fra en tange i Nordre Spekesjøen, etter en oppvardet linje over Brurhøgda i dens nordhelling og til foten av Svartdalshøgda, i nordvestkanten av denne hvor siste varde stod. Etter denne vardelinje var Rausjødalen motstøtende. Fra Svartdalshøgda ble grensen oppgitt å gå til Elgpiggen, men noen oppmerket linje var det ikke mellom disse to punkter som han viste om. Vardelinjen ga

inntrykk av å være meget gammel etter vardenes utseende å bedømme. Denne grenselinjen ble også nevnt av Peder Skancke som var dreng i Løvhaugen.

Storbekkkfatet ble brukt til hestehavn årlig, og tildels også til sauehavn. I følge Audun Olsen Undset skal ikke melkefeet i Søndre Spekedalen ha trukket så langt opp i fjellet som Storbekkkfatet. De trakk oppetter Vassbekken, Øybekken og opp i Vehundfløyet og Brurhøgda, men kom aldri så langt som til Tyllidalen gamle fiskevei i Storbekkkfatet. Derimot ble hestene ført opp i Storbekkkfatet og sluppet der, fordi de ikke ville ha dem i havnen for melkefeet (Høifjellskommisjonen 1934).

Grensegangssak Rausjødalen meieriseter i Tolga-Os herred. Avsluttet 2. november 1974.

Grensen ble da fastsatt fra høyeste Brurhøgda (1282 m.o.h) til høyde 1281 nord på Brurhøgda og vinkler videre til kors på fjell på høyeste Brennhøgda 1163 m.o.h. På det gamle rektangulærkartet er det den midterste Brurhøgda som er høyest. På nyere kart er det den sydligste toppen som er høyest (Nord-Østerdal domssokn 1974b).

Eiendomssgrense vedrørende Heggrådalen og Spekedalen ble fastsatt 12.juli 1977.

Det foreligger ingen opplysninger om at spekedølene skal ha hatt slått i Storbekkkfatet. Med hensyn til jakt har Søndre Spekedalen leid bort jakta i Storbekkkfatet fra 1925-1946. Senere har eierne jaktet her. Fiske synes også å ha vært drevet av alle som har ferdes der. Den 12. juli 1977 ble grensen som ble fastsatt av jordskifteretten i 1974 (Nord-Østerdal domssokn 1974a) og stadfestet av lagmannsretten i 1976 (Eidsivating Lagmannsrett 1976), oppgått og avmerket under ledelse av jordskiftedommer Anders Svenkerud. Dagens grense mellom Heggrådalen og Søndre Spekedalen går fra Elgpiggen i nordnordvestlig retning til punkt 1220, herifra i vestlig retning til triangelpunkt 1282 og videre i vestnordvestlig retning til punkt 1281 i grensen mot Raudsjødalen. Grensen er rettlinjet mellom de beskrevne punkter. Det finnes fullstendig beskrivelse av alle grensemerker (Nord-Østerdal domssokn 1978)

5.4.4. Grensen mot Storlegda

I årene 1868-69 ble det foretatt en offentlig utskiftning av Storlegda seterskog, tinglyst 2. desember 1869. Denne sameieskogen angis i forretningen å ligge i nordre del av Sølendalen og søndre del av Spekedalen og i Orvdalen. Under denne forretningen ble Nils Nilsen som eier av Nystu og Jacob Haarset som eier av Løvhaugen enige med de andre "lodeierne" (lotteierne) på Storlegda om at "grænsen mellom deres eiendomme Spekedalsskoven og den her under utskiftning havendes skog skulde gaa tvers over Spekedalen 10 alen søndefor ladetomten paa den saakaldte Slaatten i Østre Spekelien" (Nord-Østerdal sorenskriverembete 1929).

Samtidig ble det overlatt til utskiftningsretten å oppgå og merke grensen. I forretningen heter det videre: "Disse her vedtagne grænses for Skjælaasæterskoven paa søndre og Spekedalsskoven paa nordre side er kun bindende forsaavidt skov angaar", hvor havneretten skulle være uberørt. Grensen ble merket med III (bilde 4) i blinkene fra

steinvarde på østre side av Spekedalen under Elgpiggangen til varden på vestre side av Spekedalen under Gråhøgdtangen (Nord-Østerdal sorenskriverembete 1929).

Bilde 4 Blink i furu på "linna" mot Storlegda i østlia. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Havneretten ble senere utskiftet 23. juli 1906. Forlik ble inngått mellom fullmaktshaverne for Storlegda, P. Halvorsen og P. Lombnes og de daværende eierne av Spekedalsseteren, Erik Skancke og Sevi Nystuen. Forliket tilsa at "skogrådelen" (grensa i skogen) tvers over Spekedalen danner havnegrensen mellom disse setrene på begge sider av Speka og opp i skoggrensen. Videre heter det (Nord-Østerdal sorenskriverembete 1929): "Derfra fortsetter grenselinjen paa søndre side op til første Graahøydtappen og derfra i ret linje

op til høieste Graahøyden og paa nordre side til veien mellem Storlægden og Spekedalen og derfra i ret linje til høieste Elgspiggen."

5.4.5. Grensen mot Nekkjølen

Utskiftningsrettens kjennelse vedrørende sameie mellom Nekkjølen, Gjetsetra og Nysetrene ble kunngjort 2.oktober 1939 (Nord-Østerdal sorenskriverembete 1940a). Sakens endelige avslutning ved overutskiftningsforretningen i 1940 (Nord-Østerdal sorenskriverembete 1940b) endret ikke for Nystu og Løvhaugs del grensekjennelsen fra året før.

Utskiftningsretten fastsatte i 1939 følgende grenser av betydning for Løvhaug og Nystu`s eiendommer i Spekedalen og Nekkjølen (bilde 5):

"..mellom partene fastsatte grense som fra varde på høyeste Firkanthøgda går i retning østsørøst til opplagt røyse på en stor stein mellom Risjota og Dalaslåttan og videre i retning sørøst til varde på nordøstre Utistukletten (høydepunkt 1108 på rektangelkartet). Mot sørøst og østsørøst begrenses frk.ne. Haarseths slåtter på Nekkjølen under gnr. 46, bnr. 10,11 og 17 av Jacob Skancke og Sæming Nystuens slåtter under gnr. 41, bnr. 1 og gnr. 46, bnr. 2 etter en av utskiftningsretten fastsatte grense fra den før nevnte varde på nord østre Utistukletten (1108) går i retning sørvest til røys på sørvestre Utistukletten og videre i samme retning til gammel røys på en haug sørøst for søstrene Haarseths hytte (høydepunkt 985 på rektangulærkartet) videre i retning sør -sørøst til røys ved sørvestre kant av veien til Nekkjølen og Gjetsetra og endelig i samme retning til Østre Slåttbekkens utløp i Neka (ca 250 m vest for seterveien) hvorfra Neka danner sørgrensen til vestgrensen for Nekkjølslåttene." (Nord-Østerdal sorenskriverembete 1940a).

Bilde 5: Grenserøys mellom Søndre Spekedalen og Nekkjølen, i området mellom Risjota og Dalaslåttan. Foto: Hilde Nystuen 2000.

Løvhaug og Nystuen sine slåtter ligger på begge sider av Spekedalsveien og grenser mot Spekedalen i området mellom Utistukletten og til Gråhøgda. Det har heller ikke vært noen grensesak i dette området. Grensen går på det høyeste fra Utistukletten til Gråhøgdas topp.

5.5. Gamle ferdselsveier

Østover fra Unset, innover fjellene går det flere ferdselsårer. De har gjennom tidene utviklet seg fra å være tråkk, stier og kløvveier til å bli kjøreveier. Mange har blitt lagt om gjennom årenes løp, men noen gamle ferdselsårer er fortsatt synlige og i bruk. I dag går den nesten tre mil lange veien til Spekedalen fra Unset og opp lia forbi Gammelsetra (vedlegg I). Etter hvert åpner fjellet seg og utsynet blir vidt. Veien går igjennom Nekmyrene naturreservat, et område med rikt fugleliv og elva Neka som slynger seg sakte nedover. Nekkjølen ble tidligere brukt som utmarksslåtter for Unsetingene, før det ble setring der. Veien går videre over Gråhøgdtangen med milelang utsikt (kart 4). Etter hvert kommer de to Spekedalssetrene til syne i dalbunnen, og man opplever de nærmest i fugleperspektiv, ensomt beliggende ved foten av Elgpiggen.

5.5.1. Kløvveier

Gamle Storlegdveien er en gammel ferdselsvei, en kløvvei som fører blant annet til Spekedalen. Den startet på Nordre Unset og går om Kvilstenberget til Gammelsetra. Her er et veiskille hvor en vei går til Klettsetra og videre til "Helges-Spekedalen". Den andre veien er den gamle Storlegdveien. Denne veien går sør for Bredalen og Bredalsbua. Like nord for butufta tar det av en vei som går til Nekkjølen. Storlegdveien går videre nordøstover nord for Uglåkroken, og her inne kommer det på en vei vestfra Klettsetra. Denne veien kom etter at setrene på Gammelsetra ble flyttet til Klettsetra, og kalles Gråfjellveien og (gikk til Storlegda forbi Kaputtbekken og Neksjøhøgda, øverst på Storfløyet). Storlegdveien går videre like sør for myrene. Veien passerer over Gråfjellet forbi Loppaugen, i vestre kant av Neksjøhøgda, øst for Neksjøen. Inne i kløfta mellom Neksjøhøgda og Gråhøgda tar det av en vei til Neksjølia. Storlegdveien går videre østover, krysser Nordre Skjellåa der det går en vei ned til Skjellåvolden. Videre går veien i nordøstlig retning til Storlegda. Denne veistrekningen er delvis oppvartet og var nok svært viktig for unsetingenes ferdsel innover fjellet for slåtter, veiding og ikke minst fiske. Det går da også vei videre østover fra både Skjellåvolden og Storlegda. Denne veien går sør for Glofökkampen og til Joten i Sømådalen. Derfra går den videre til Buvika ved Femunden, hvor Unsetingene hadde fiskerett, buer og nøstre. Nederst på Storfløyet deler veien seg. Den ene veien går til Storlegda over gamle Sølnebrua, mens

den andre svinger nordvestover til Spekedalen (kart 4) (Grindflek 1996, Sigvald Nystuen pers. medd. 2004).

Det er også et gammelt veifar som går fra Neksjølia til Spekedalen (kart 4). Det har nok vært en kløvvei, da de fraktet ("kløvjet") mjølk til Neksjølia tre ganger i uka. Kløvveien gikk oppunder Gråhøgda og krysset "sju daler" (dalsøkk) til Neksjølia. Fra Kusten går det en kløvvei ned lia, som krysser nyveien flere ganger. Her gikk de med kua, som en snarvei, etter at kjøreveien om Kusttjønna kom (Sigvald Nystuen pers. medd.2004).

5.5.2. Kjerrevei/kjørevei

En annen vei til Spekedalen er den som snirkler seg over Gråhøgdtangen fra Nekkjølen, på kryss og tvers av dagens kjørevei. Denne gamle kjerreveien (kart 4, bilde 6, 7, 8 & 9) er godt synlig, og ble bygd i den tida de begynte å kjøre med kjerre og noe med vogn. Veien snirklet seg fram mellom steiner, myrer og bløte partier, og var langt fra "snorende bein" (rett). Sjarmerende ligger den der som et minne om tidlige tiders ferd over fjellet. Denne veileda vitner om god viten om værforholdene. For eksempel blir den tidligere bar enn den nye veien, hvor det ofte ligger igjen snøfonner som stenger ferdselen på vårparten. Storstengrubba er et parti på Gråhøgdtangen hvor veien gikk forbi. Først skal veien ha gått over ei myr her, men ble siden lagt rundt. Den ligger ved en stor sten som gir navnet storstengrubba. Den gamle kjerreveien er også gjort om flere ganger, spesielt ned lia. Veien går i grove trekk ned forbi Kusttjønna, gjennom Kojejota og forbi Tjønna hvor den krysset Speka over ei bru like nedenfor Nystunøsteret. Om vinteren kjørte de over Kojemyra. Videre kommer den gamle kjerreveien inn på dagens vei mellom Tjønna og setervollen (bilde 7) ved Storbekken (den andre bekken når du kommer til fra setervollen på vei til Tjønna).

Bilde 6: Den gamle kjøreveien ned lia mot Tjønna. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Bilde 7: Den gamle kjøreveien mellom Tjønna og vollen (Tjønneveien). Foto: Hilde Nystuen 2003.

Den gamle kjerreveien kom fra Unset via Nekkjølen til Spekedalen. Løvhaug og Nystu hadde buer, stall og lør i Nekkjølen i forbindelse med gamle slåtter, og dette var første stopp på vei til Spekedalen. Der kvilte folk og fe. Nystu's bu, stall og løe stod ca. 300 m fra veien på vestsiden, før den ble flyttet inntil Nyveien i 1921. Like ved lå en Nystuslått, ved ei myr og en bekk. Her ble det søkt ly for uvær på ferden med høylæss fra Spekedalen. Løvhaug hadde si kvilbu der "Tabu" (Møystadhytta) står i dag. Stall og løe stod på samme plass som i dag (Sigvald Nystuen pers. medd. 2003).

Bilde 8: Den gamle kjøreveien til Spekedalen. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Bilde 9: Den gamle kjøreveien over Kusten. Foto: Hilde Nystuen 2003.

5.5.3. Nyveien

I 1912 begynte arbeidet med ny vei fra Gammelsetra til veiskillet til Neksjølia (vedlegg I). Dette tok 2-3 år da alt arbeidet foregikk for hånd. I årene 1923-25 ble veien arbeidet fra veiskillet i Nekkjølen og til Nystu- og Løvhaugbuene. Haagen Haagensen var med på dette, da han i disse årene gjette et hestefølge i Nekkjølen og Joten. Veien videre til Spekedalen ble til litt etter litt, men fikk forgang etter Heibergdommen i 1929, da erstatningspengene ble brukt til veibygging. Veien ble ferdig i 1934 (kart 4, bilde 10). Grusen fant de så nær veien som mulig, og det ble brukt hest og kjerre til å frakte grus. De som arbeidet på veien var Melkior og Magnus Eggen, Toralf Bekkevold, Bernhardt Tollefsen, Leif Knudsen og muligens Sigurd Solvang. Navnene deres står inngravert på en steinblokk på Kusten (bilde 11). De fikk 75 øre pr. m over Gråhøgdtangen. Fra Kusten og ned lia fikk de 2,50 pr. m, da det var mye mer stein der. Fikk de 5 kroner om dagen var de fornøyde. Det stod ei kvilbu på Kusten den tida det ble arbeidet med veien. Den stod mellom veien og en dal på nordsiden av veien. Bua var midlertidig oppsatt på noen steiner, og det er vanskelig å finne hustufta. Etter veibygginga ble bua flyttet og står i dag på setervollen til Løvhaug, kalt Gjetarbua. Det ble gruset i mange år etter at veien var ferdig planert i 1934. Tida fra folk og fe flyttet til seters og fram til slåttene begynte ble viet til dette arbeidet. Høsten 1934 kom den første bilen kjørende til Spekedalen, det var Gudolf Nystuen med en Ford 8 sylinder (Sigvald Nystuen pers.medd. 2003).

Bilde 10: Nyveien mot Kusten. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Bilde 11: Stein med navnene til de som arbeidet med nyveien. Foto: Hilde Nystuen 2003.

5.5.4. Merkesteinen og varder

**Bilde 12: Merkestein "neme gløppa".
Foto: Hilde Nystuen 2003.**

Langs dagens vei til Spekedalen står det en litt rødlig stein "neme gløppa" (bilde 12). Gløpphaugen ligger på høyre sida. Dette skal være et merke på at man er halvveis til Spekedalen (Sigvald Nystuen pers. medd. 2003).

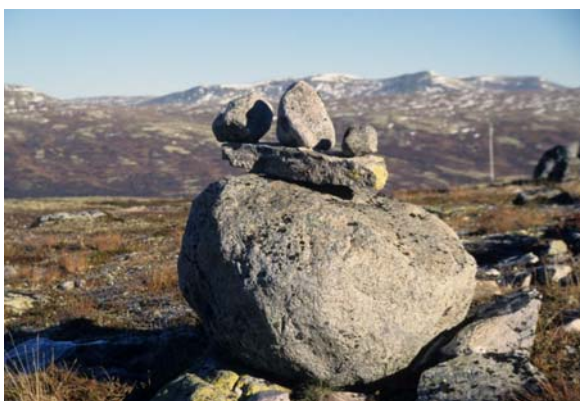
Langs turiststien over til Heggrådalen - Øversjødalen står det en stor stein. Denne steinen skal ha fått navnet Gammel-Imbørsten etter Ingeborg Olsdatter, som etter sigende ble funnet ihjelfrossen ved denne steinen en vinter på begynnelsen av 1800-tallet (Mathisen upubl. 2001). Det er mange varder langs de gamle veiene og stiene. Spesielt på Kusten og Gråhøgdtangen er det mange steinvarder langs de gamle veifarene (bilde 14 & 15). I tillegg er det satt opp varder som grensemerker, spesielt i snaufjellet. Hele grensa mot Nordre Spekedalen i østlia består av steinvarder. Det samme gjør knekkpunktene i snaufjellet, samt at fjelltoppene har store, flotte varder (bilde 13).

Bilde 13: Mona Myrland har besteget Elgpiggen 1604 m.o.h. Foto: Nina Søndmør 2002.

**Bilde 14: Varde på Kusten. Foto:
Hilde Nystuen 2003.**

**Bilde 15: Varde på Kusten. Foto:
Hilde Nystuen 2003.**

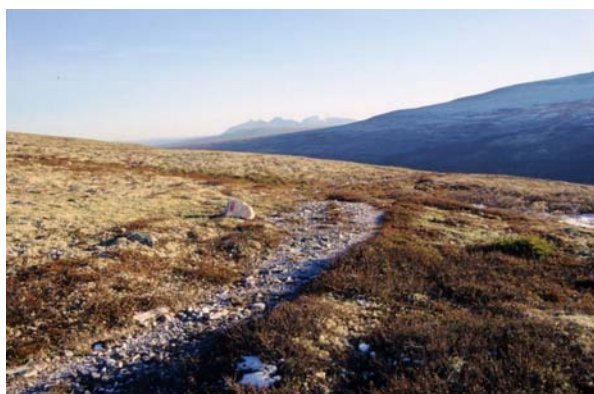
5.5.5. Stier og dyretråkk

I Spekedalen er det mange stier og dyretråkk. Noen av de mest brukte stiene er:

1. Storlegdveien. Rødmerket turiststi som går fra Spekedalssetra til Storlegda i østlia under Elgpiggen (kart 4).
2. Tjønneveien kalles veien som går fra setra og til Tjønna, den gamle hemveien.
3. Sjøveien er stien videre fra Tjønna til Søndre Spekesjøen (bilde 16).
4. Sti langs med sjølandet ved Søndre Spekesjøen.
5. Øversjødalsveien. Rødmerket turiststien fra Spekedalssetra til Heggrådalen og Øversjødalen. Denne kommer inn på turistveien som kommer i Storbekkefatet fra Rausjødalen (kart 4, bilde 17).
6. Gamle Spekedalsveien er den som går sørover i vestlia.
7. Storbekkefatveien tar av like nord for Løvhaughusene og følger sørsiden av Øybekken oppover.
8. Sti til Vassbekkebørtet tar av like nord for Løvhaug og går på nordsiden av Vassbekken oppover.
9. Tyllidalens gamle fiskevei kommer fra Tyllidalen via Nordre Spekedalen-Brurhøgda og Storbekkefatet på sin vei til Femunden (kart 4).
10. Øvre Øybekkevatnet. Denne stien tar av like før man kommer til Tjønna og krysser Øybekken. Stien går via V-furua til Sjøbekkekrøsta.
11. Stiene mellom sjøene på begge sider av Speka.
12. Sti til Tjønna i vestlia fra Hemveien.
13. Sti langs Vehundlegdbekken på begge sider.
14. Sti forbi den store stein, dyretråkk, som går i retning Finntrøa.
15. Sti langs Søndre Finnrobekken, på sørsiden av bekken.

Bilde 16: Sjøveien mellom Tjønna og Søndre Spekesjøen. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Bilde 17: Turiststien fra Spekedalssetra til Øversjødalen. Foto: Hilde Nystuen 2003.

5.6. Slåtter og joter i Spekedalen

5.6.1. Gamle slåtter og joter i Spekedalen

Hvorvidt det var slåtter i Spekedalen før det ble anlagt seterdrift der, har jeg ikke funnet dokumentasjon på, annet enn antagelser. Men det må ha vært stor beite og slåtteaktivitet der på 1700-tallet, da det blant annet var fast bosetting og setring. I kontrakt tinglyst 4. september 1786 (Østerdalen sorenskriverembete 1786) blir det nevnt flere navn på slåtter og joter som ble brukt på den tida. Bull (1940) nevner også noen plasser som han mener enken Cathrine Christensdatter overdrar i 1787 til Berit Pedersdatter Fonnaaseje (se kapittel 5.3.1.).

Ved matrikkelrevisjonen i 1864 oppfører både Løvhaug og Nystu "slaatter paa Tollefsvolden i Spekedalen, god havnegang i Spekedalen og andel i skoven i Spekedalen" (Herredsgrensesak 1942).

5.6.1. Oversikt over slåtter og joter vi kjenner navn og beliggenhet på i dag

Slåttene som i dag er kjent i Spekedalen ble sist brukt på slutten av 1800-tallet og litt inn på 1900-tallet (vedlegg IV). Seming Nystuen brukte slåttene i Vehundlegda og det var nok de slåttene som ble sist brukt. "Høyet stod i stakk og hesjer og det ble kjørt løshøy i sveilass på slae, tråkket sammen med svei over (bjørkestenger) tett framme og bak, tau tvert over og rep til slutt. Høy ble hentet fra Vehundlegda føre jul, og kjørt med hest og slede sørover sjøen til vollen. Neste dag kjørte de fram til bygds" (Sigvald Nystuen pers. medd. 2003). De slåttene vi kjenner til i Spekedalen i dag, er nokså synlige og blir delvis holdt åpne ved beiting av sau.

Ei jot er ei "graslent" bjørkerøst. Og i Spekedalen er det flere joter vi vet navnet på i dag. Jotene ble brukt til beite i den tida Sigvald Nystuen (pers. medd. 2003) kan huske, det vil si på 1900-tallet. Oversikten over slåtter og joter som følger er basert på nedtegnet gammel kunnskap (Sigvald Nystuen pers. medd. 2003) og egne feltregistreringer (vedlegg IV).

1. Kojejota

Bilde 18: Kojejota. Foto: Mona Myrland 2002.

Type kulturmark

Naturbeite, kanskje natureng en gang tilbake i tid. I dag delvis åpen beitemark, naturbeite med innslag av bjørk, beiteskog (bilde 18 & 19).

Beskrivelse av slåttene og dagens bruk

Kojejota ligger ovenfor Kojemyra, myra sør for Tjønnymyra. Den gamle kjøreveien kommer ned gjennom Kojejota. I dag beiter sau i jota. Det er innslag av tyrihjel og jota er frodig.

Bilde 19: Hilde Nystuen og Tapio i Kojejota.
Foto: Mona Myrland 2002.

Tidligere bruk

En av lokkeveiene gikk til Kojejota og den ble benyttet til beite på 1900-tallet. Det er ikke utenkelig at det har vært slått her i tidligere tider. Navnet "Kojejota" kan tyde på at det har stått ei koje her og kanskje en slått.

Kulturspor/bygninger

Den gamle kjøreveien kommer ned gjennom jota.

2. Røskjota

Bilde 20: Røskjota i høstdrakt. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Type kulturmark

Beiteskog. Tidligere kanskje lauveng eller høstingsskog (bilde 20).

Beskrivelse av jota og dagens bruk

Dette er den første jota du kommer til sør for Hemveien i vestlia. Den går helt ned til Speka. Jota er ei graslent bjørkerøst.

Tidligere bruk

En av lokkeveiene førte kua hit, og jota ble brukt som beite på 1900-tallet. Navnet på

jota kan tilsa at denne jota har vært brukt til høsting av ris og lauv.

Kulturspor

Den gamle Storlegdveien i vestlia går gjennom Røskjota. Det kommer også en sti litt lenger ned.

3. Hemjota

Type kulturmark

Beiteskog.

Beskrivelse av jota og dagens bruk

Jota er ei graslent bjørkerøst. I dag beiter sauene her. Hemjota går fra skoggrensa og rett nedover mot Speka. Den krysser Hemveien lenger nede i lia. Ei frodig jot.

Tidligere bruk

En av lokkeveiene gikk til Hemjota, og jota ble brukt som beite. Om det tidligere har vært slått her er usikkert.

Kulturspor

Nyveien krysser Hemjota nede i lia. Den gamle kløvveien gikk gjennom Hemjota siste biten ned til Speka.

4. Storstenjota

Type kulturmark

Beiteskog.

Beskrivelse av jota og dagens bruk

Dette er ei lang jot i vestlia, som går helt ned til Speka fra Granhaugen. Jota er ei graslent bjørkerøst.

Tidligere bruk

En av lokkeveiene gikk til Storstenjota hvor kua beitet.

Kulturspor

Den gamle Storlegdveien i vestlia går gjennom jota.

5. Risjota

Type kulturmark

Beiteskog. Tidligere kanskje lauveng eller høstingsskog.

Beskrivelse av jota og dagens bruk

Risjota går på nordvestsida av Kusttjønna og oppover mot snaufjellet. Fjellbjørk i blanding med vier og einer dominerer, men innimellom er markvegetasjonen grasbevokst. Sau beiter i området.

Tidligere bruk

Navnet på jota kan tyde på at det ble høstet ris/lauv her.

6. Smårishællen

Type kulturmark

Beiteskog/beitemyr. Tidligere kanskje lauveng eller høstingsskog.

Beskrivelse og dagens bruk

Smårishællen går opp mot Elgpiggen. Her veksler det mellom myr og graslent bjørkerøst.

Tidligere bruk

En av lokkeveiene gikk til Smårishællen. Men navnet kan tyde på at det også her ble høstet ris/lauv tilbake i tid.

7. Brattslåttan

Bilde 21: Brattslåttan en høstdag. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Type kulturmark

Natureng (slåttemyr) (bilde 21).

Beskrivelse av slåttan og dagens bruk

Denne slåttan ligger ovenfor Løvhaugnøsteret og Sjøbua ved Søndre Spekesjøen. Bekken som kommer ned sørøst for Løvhaugnøsteret kommer gjennom slåttan. Slåttan er som navnet sier bratt og godt synlig fra andre siden av dalen, som en grønn lunge i det karrige landskapet rundt. Øvre delen av slåttan flater ut. Nedre

del av slåttan er mer fuktig og myrlendt. I dag blir ikke slåttan brukt til annet enn at noe kan sau beite der.

Tidligere bruk

Dette har vært en utmarksslått lenge. Det ble antagelig slutt på slåttan her da kua begynte å beite seg nordover og driftsforholdene endret seg på begynnelsen av 1900-tallet.

Kulturspor

Det ser ut til å komme en hestvei/sti fra denne slåttan som skrår ned og sørøstover til den kommer innpå sjøveien omtrent ved en liten bekk som krysser stien mellom sjøen og Tjønna. Ljørbua ligger rett nedenfor slåttan. Det skal også være spor etter steinrøyser i tilknytning til slåttan.

8. Slått i Vehundlegda

Type kulturmark

Antagelig slåttemyr og natureng. I dag beiteskog, naturbeite og beitemyr.

Beskrivelse av slåttan og dagens bruk

Slåttan(e)/grasjoten(e) er beskrevet å ligge sør for selve Vehundlegdbekken, nedunder steinramlene, og mellom selve Vehundlegdbekken og en bekk som kommer ned fra Brurhøgda litt lenger sør (lokalt navn Oasen). I Vehundlegda ligger det grasmyrer innimellom bjørkerøstene, og frodige lommer ligger innimellom stein og mer karrig landskap. I dag beiter det sau her.

Tidligere bruk

Dette skal ha vært den siste slåttan som var i bruk.

Kulturspor

Sigvald Nystuen (pers. medd.) kan huske det stod igjen ei gammel hesje på ei grasslette der under elgjakta rundt 1950.

9. Slått ved Halvtakløa

Bilde 22: Slått ved Halvtakløa. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Type kulturmark

Tidligere natureng. I dag naturbeite (bilde 22).

Beskrivelse av slåtten og dagens bruk

Denne slåtten ligger like ved veien til Søndre Spekesjøen, nordvest for Tjønna. Den er veldig tydelig i landskapet.

Tidligere bruk

Dette er en gammel utmarksslått.

Kulturspor

I sørøstkant av slåtten står ei løe, kalt Halvtakløa. Denne er nå falleferdig, men fortsatt et flott minne om det gamle slåttelivet i Spekedalen.

10. Slått ved "linna" mot Storlegda

Bilde 23: Slått på "linna" mot Storlegda. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Type kulturmark

Tidligere natureng (bilde 23).

Beskrivelse av slåtten og dagens bruk

Denne slåtten ligger i østlia like ved eiendomsgrensa mot Storlegda. En gammel kvilplass, som blant annet blir brukt under elgjakta, ligger rett nordvest for slåtten. Det renner en bekk gjennom slåtten og det vokser hegg (*Prunus padus*) og selje der. I dag er slåtten preget av gjengroing.

Tidligere bruk

Tidligere brukt som utmarksslått.

Kulturspor

Det skal ha stått ei løe ved denne slåtten. I 1929 skal det ha vært igjen et kvarv av løa. Linna (grensa) skal gå 10-11 alen fra løeknuten, og vi kan i dag se linna gå helt i sørkant av slåtten.

11. Setervollen/setertrøa

Bilde 24: Nystutrøa preget av gjengroing. Foto: Ukjent. Anon 1994.

Type kulturmark

Setertrøene var tidligere overflatedyrket eng. I siste fase av seterdrifta delvis kultureng. I dag kan setertrøene mer karakteriseres som overflatedyrket beitemark. Utenfor trøa og skigarden var setervollen preget av beite (beitevoll). Kulturmarkstypen naturbeite preger også setervollen i dag (bilde 24).

Beskrivelse av vollen og dagens bruk

I dag blir ikke setertrøene slått, men beitet av sau tidlig om sommeren og om høsten. Også

noe hest beiter der i dag i forbindelse med Spekedalsprosjektet. Begge setertrøene bærer preg av gjengroing. Det ble ryddet noe einer sommeren 2000. Ellers dominerer finnskjegg setertrøene.

Tidligere bruk

Setertrøene var inngjerdet slik at buskapen ikke fikk beitet der før etter slåttene. Da ble gjerne setertrøene beitet litt før de dro hjem. Kua ville gjerne hjem på sensommeren og derfor fikk den beite inne på setertrøene for å holde seg der. Setertrøene var viktige i førsammenheng, og låve og løer ble fylt med høy. Høyet ble hentet før jul. Noe av setertrøene ble pløyd, og myrene sør for låven ble grøftet. Det er også grøftet på Løvhaugtrøa. Møkk ble spredt på setertrøene. Steinrøysene vitner om stein som er ryddet vekk. Det ble også sådd med høyfrø i siste fase av seterdrifta. Sist gang setertrøa hos Nystu ble pløyd opp var på 1950-tallet. Løvhaugtrøa var dyrket helt ned til Speka i sin tid, men i dag står det store bjørker nærmest elva. Det har ikke vært gjødslet på setertrøene i vesentlig grad siden seterdrifta opphørte.

Kulturspor

På Nystutrøa er låven et karakteristisk element i landskapet. Løvhaug sine løer er også et minne om stor slåtteaktivitet i sin tid. Den gamle skigarden kan det også finnes rester etter langs med dagens gjerde rundt trøene.

5.7. Seter- og utmarksbebyggelsen i Spekedalen

En viktig kulturpåvirkningsfaktor i seterlandskapet er bygningsmassen. Bygningene i seterlandskapet er et like avgjørende element i landskapsbildet som arealbruken. Setervollen i Spekedalen er delt i to; Nystu sørøst for Vassbekken og Løvhaug nordvest for Vassbekken. Tidligere var seterhus og trø inngjerdet på begge setrene, slik at krøtter og småfe ikke beitet på trøa som skulle slå. Hos Nystu gikk det et plankegjerde fra løa til pargasbua og vedskålen. Det var ei grind ved løa for å komme inn til fjøset (bilde 68). Derfra gikk gjerdet til matbua på seterhuset. Her var det også ei grind. Steinmuren begynte ved matbua og gikk videre nordvestover og det skal ha vært ei grind i nordenden på muren. Gamle bilder viser at det var plankegjerde et stykke til, før det ble avløst av skigard (bilde 26,45 & 69). Hos Løvhaug var det også gjerde mellom seterhuset og fjøset, slik at krøttera gikk rett ut på beite, og setertrøa fikk være i fred.

Bilde 25: Gudlaug Nystuen med sauene sine ova bugarden. Salthella i forgrunnen.
Foto: Ukjent. Bildet er utlånt av Gudlaug og Sigvald Nystuen.

Skigarden var fra gammelt av satt opp av "kløyvd ramvø frå tørhæla søi lia". Den skulle helst være "benkløvd". Seming Nystuen lagde noe staur av "tørrhælar" som han kantet i 2"x2" til å reparere skigarden med. Vier ble brukt til svei. Skigarden ble sett over om våren (Sigvald Nystuen pers. medd. 2003). Setertrøene er også inngjerdet i dag, men skigarden er erstattet med nettinggjerde (nasjonalgjerde) overalt, kun rester etter den gamle skigarden er å se. Begge setervollene hadde også en inngjerdet en "nøtgard" der sauen gikk om natta. Nystu hadde sin mellom seterhuset og veslbua. Noe av steinskigarden står fortsatt. Løvhaug hadde ei lita trø bak sauefjøset, mellom bekken og salttrøa.

Til sammen har Spekedalssetra bestått av mange gamle bygninger og mange står fortsatt den dag i dag. Ellers finnes det også mange bygningsspor i utmarka i Spekedalen; løer ved gamle slåtter, nøster, koietufter og skogshusvære.

Hovedkilden til kapittel 5.7 med underkapitler er Sigvald Nystuen. I tillegg har Sigbjørn Nystuen og Jacob Erik Skancke supplert mine egne feltregistreringer. Alle husvære er koordinatfestet i WGS84 (M711) og posisjonene finnes i vedlegg V.

5.7.1. Seter- og utmarksbebyggelse hos Nystu

1. Seterhuset

Bilde 26: Nystusetra. Her har seterhuset både torvtak og bordtak. I bakgrunnen står stallen, bua og saga. Foto: Ukjent. Bildet er utlånt av Stein Broen.

Bilde 27: Seterlivets glade dager. Foto: Ukjent. Bildet er utlånt av Gudlaug og Sigvald Nystuen.

Bilde 28: Nystusetra med Elgpiggen i bakgrunnen. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Seterhuset er 18 m langt og 6 m bredt (bilde 26, 27 & 28). Det står plassert i retning nord-sør. Seterhuset består i dag av bakstue, setre, skjule og matbu. Setre eller sætre som det kalles på dialekt, er nok den eldste delen av seterhuset. Dette var det rommet som man oppholdt seg mest i, og med at ystekjelen stod på ringen der. I dag er det både peis og ovn (bilde 29). Her stod langbordet hvor alle måltider ble inntatt. Et framskap var fast inventar før kjøkkenbenken ble satt inn. I dag står det også ei seng i dette rommet. I skjulet stod separatoren og her ble koppen vasket når det ikke skjedde ute. Hoveddøra til seterhuset går inn i skjulet, og derfra går det dører videre inn i setre og matbua på hver sin side. Hoveddøra til seterhuset og døra mellom skjule og setre kommer trolig fra barfrøstua på

Tomtekallhaugen på Unset. Der har de stått mellom stue og forstue og mellom stue og kåve. Matbua ligger i nordenden av huset, og her ble budråtten lagret. Matbua har jordgulv, en liten glugg og en liten jordkjeller. I ei stor kasse ble gammelosten oppbevart og i jordkjelleren ble tjukkmjolk og rømme oppbevart i tredyller med lokk fram til fjellkjøringen før jul. Ellers ble ost, smør, mjølk og andre matvarer lagret på hyllene her. Det kan se ut som matbua er et eget rom som er satt inntil setre via skjule. Over døra inn til matbua står initialene til Nils Eriksen og Goro Larsdatter (NES GLD) og årstallet 1803.

Seterhuset er klart for restaurering. Setre og skjulet begynner å bærer preg av tidens tann og ser ut til å ha vært flyttet på og lappet sammen. Matbua har sunket ned i jorda og stokkene råtner nedenfra. Bakstua er i bedre forfatning. Den er satt inntil setre på et senere tidspunkt. Bakstua ble brukt som soverom, og det står 3 senger der i dag. Utgangsdøra i bakstua har Seming Nystuen satt på i forbindelse med utleie til turister, slik at de som leide husvære kunne ha egen inngang. Dette har blitt gjort en gang før 1950. I dag er det brede gulvplanker i bakstua, setre og skjulet. Disse ble skåret på saga i Spekedalen først på 1900.

Bilde 29: Peis med ovn i setre. Foto Harald Næss 2004.

Opprinnelig hadde seterhuset torvtak (bilde 26). Seming Nystuen la bordtak på seterhuset med bord han hadde skåret på saga ved Kverninga, på første halvdel av 1900 tallet. Bordene ble lagt med overlapp. Sigvald Nystuen la papptak på seterhuset i 1957.

2. Veslbua/Slåttbua

Bilde 30: Veslbua, den gamle Slåttbua på Nystuvollen. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Opprinnelig stod denne bua ved siden av stallen, rett ovenfor salthylla (bilde 25), og ble kalt Slåttbua (bilde 26). Bua ble restaurert i 1937 av Seming Nystuen og flyttet inn i bugarden (bilde 30). Stokkene ble skiftet ut. I den gamle Slåttbua lå drenger og mannfolk om sommeren under slåtten og om våren da det var arbeid med veden. Den gamle Slåttbua lignet Veslbua, med unntak av at den hadde et lite vindu over døra og et vindu sørover. Det var benker rundt veggene, og benken i tverrenden var bredest. I det ene hjørnet var

det peis som i dag. I dag er det 4 senger i veslbua. Kjøkkendelen i reisverk ble bygd på i 1963. Veslbua ble restaurert i 1997 med nytt gulv og villmarkspanel utvendig på kjøkkendelen. Slåttbua hadde jordtak opprinnelig, men Seming Nystuen la bordtak i forbindelse med restaureringen. I dag har bua bølgeblakktak. Veslbua er 6,25 m lang og 3,60 m bred, og den står plassert øst- vest. Tømmerdelen måler 3,60 m x 3,60 m. Tuftene etter Slåttbua synes fortsatt godt på grunn av hard beiting av sau om sommeren.

3. Sauefjøsset (Søfjøsset)

Bilde 31: May Romenstad på besøk i Spekedalen. Her foran sauefjøsset på 1960-tallet. Foto: Ukjent. Bilde er utlånt av Gudlaug og Sigvald Nystuen.

Bilde 32: Sauefjøsset hos Nystu i forfall. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Sauefjøsset ligger rett ved siden av kufjøsset, plassert øst-vest (bilde 31). Det ble lite brukt i Sigvald Nystuen sin oppvekst. Og enda tidligere ble sauen gjett sammen med kua. Sigvald Nystuen hadde sauen inn der noen ganger, og han tror fjøsset også har vært brukt til kalver da det var satt inn båser (Sigvald Nystuen pers. medd.). Sauefjøsset er 5,60 m x 5,60 m, og det hadde jordtak. I dag er sauefjøsset delvis sammenrast (bilde 32).

4. Kufjøsset

Bilde 33: Nystu sitt kufjøs på to tømmerlengder står fortsatt bra. Utedoen står på hjørnet. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Kufjøsset er bygd i to tømmerlengder (bilde 33). Det er 13,75 m langt og 6,25 m bredt, og er plassert øst-vest. Til sammen er det plass til 26 krøtter. På en stakk over båsene står initialene til Nils Eriksen, NES 1805. I følge Nils Nystu (pers. medd.) ble tømmeret til fjøsset hentet sør for Grønripa. De måtte helt dit for å få tak i langt nok tømmer. Fjøsset hadde nok også torvtak opprinnelig, men Seming Nystuen la bordtak på fjøsset en gang i først på 1900-tallet. Senere kom det bølgeblakktak på fjøsset. Petter Mathisen, Sigvald Nystuen og Sigbjørn Nystuen var med på dette arbeidet.

5. Utedo

Nystu har sin utedo på enden av kufjøsset. Den er satt opp i reisverk og har plass til to (bilde 33).

6. Løe

Bilde 34: Nystuløe. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Løa som står like ved fjøset (bilde 34), stod tidligere utpå trøa, nordvest for låven. Seming Nystuen flyttet den inntil fjøset så det skulle bli lettere å føre med høy høst og vår. Løa måler 3,50 m x 3,50 m. Løa hadde spontak tidligere, men i dag har den bølgeblikktak.

7. Pargasbua

Bilde 35: Pargasbua og vedskålen hos Nystu. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Pargasbua er ei lita tømret bu som har blitt brukt som oppbevaringsbu for ulike redskap (bilde 35). Tidligere pekte døra i retning Løvhaugsetra, og var plassert utenfor gjerdet rundt bugarden. Døra ble senere flyttet, slik at man slapp å gå gjennom grinda for å komme inn i pargasbua. Bua er 3,50 m x 3,50 m. Sigvald Nystuen har lagt bølgeblikktak på pargasbua og vedskålen.

8. Vedskålen

Vedskålen ligger vegg i vegg med pargasbua. Den er 4,50 m x 3,70 m (bilde 35). I 2002 restaurerte Sigbjørn Nystuen vedskålen og fornyet den med villmarkspanel på tverrenden sørøstover. På framsiden ble det satt opp fleksibel vegg på begge sider av inngangen, slik at vedpaller nå kan kjøres rett inn. På vedskålen var det flistak, kløyvd av "ramved" - "kløyvd flis" tå hæla, måtte være tå rette trer, det kunne ittje være kvøst, minnj måtte være benkløvd." (Sigvald Nystuen pers. medd.)

9. Låven

Midt ute på trøa ligger låven (bilde 36 & 37). Den er satt opp først på 1900-tallet (1908-1910) av Esten Mortensen (Velstu). Antagelig stod det ei løe der tidligere. Det er brukt planker som var sagt på saga i Spekedalen. Den har to låvebruer, slik at man kunne kjøre inn høylasse med hest fra den ene siden og ut igjen i den andre enden. Taket var av spon og noe kløyvd flis som enda ikke har råtnet. Låven måler 8,20 m x 11,25 m. Nystu oppbevarte redskap til våronn og vinne på låvebrua. Etter hvert som det kom høypresse, ble høyet presset inne på låven. I dag er låven i ferd med å forfalle helt.

Bilde 36: Låven "søpå trøa" er et kjent og kjær, men forfallent element i seterlandskapet. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Bilde 37: Sigvald Nystuen på vei sørover myrene på leting etter molte. Foto: Hilde Nystuen 2003.

10. Nøster Tjønna

Bilde 38: Nystunøsteret ved Tjønna. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Nøsteret ved Tjønna er fra 1918, satt opp av Seming Nystuen og Nils Eriksen av materialer som er saget på saga i Spekedalen (bilde 38). Tidligere hadde Nystu båt sammen med Løvhaug i Tjønna. Den gamle trebåten som Nystu brukte i Tjønna før det kom plastbåt, står nå under tak i kufjøset.

11. Sjøbua

Bilde 39: Sjøbua ved Søndre Spekesjøen. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Sjøbua er opprinnelig ei lita tømmerstue som stod på Nysveen. Den var oppsatt der omkring 1940. Karenus Berg tømret den (far til Magne Sagsveen) med tømmer fra Nysveen på Unset. Den skulle bli eldhus/bryggerhus. Sigbjørn Nystuen er født i den stua i 1945. I 1996 ble den tatt ned, flyttet og laftet opp igjen ved Søndre Spekesjøen, og den stod ferdig i 1998 (bilde 39). Det ble bygd på et rom til som brukes som kjøkken og gang, kledd i villmarkspanel. Ellers er det 4 sengeplasser i tømmerdelen. Bua er 7,30 m x 4,90 m. Tømmerdelen måler ca 4,80 m x 4,80 m.

12. Nøster Nystu Søndre Spekesjøen

Bilde 40: Nøster ved Søndre Spekesjøen. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Opprinnelig stod Nystu sitt nøster sammen med Løvhaug sitt, da dette er en gunstig plassering i forhold til isleggingen av sjøen om høsten, og mulighetene for å drive høstfiske lengre utover. Nystu's nøster stod da litt sørøst for Løvhaug og med døra vendt på skrå nordvestover mot sjøen. Da Nystu reduserte fisket i Femunden først på 1900-tallet, ble båten som var brukt i Femunden fraktet på slep over fjellet fra Buvika til Søndre Spekesjøen. Dette var en toroingsbåt bygd av en kjent båtbygger fra Unset (nr.8/1828

og nr.16/1839)(Bull 1940). På det tidspunktet flyttet de nøsteret til sørøstenden av sjøen og måtte bygge på en del for å få plass til Femundsbåten (bilde 40). Den gamle tømmerdelen er fra 1809, trolig oppsatt av Nils Eriksen, da hans initialer og kjennetegnete fuglefot er skåret inn i veggen. "NES 1809- S.P.U 96- S.S.N. 1896" står det over døra. Påbygget er satt opp med skårne materialer fra saga i Spekedalen. Tømmerdelen måler 3,65 m x 5,60 m. Den påbygde delen måler 3,65 m x 4,90 m. Det er mye leire i grunnen og døra begynner å bli vanskelig å få opp.

5.7.2. Tufter på setervollen og i utmark hos Nystu

13. Gamle Slåttbua

Se under veslbua (bilde 26).

14. Stallen

Bilde 41: Sigbjørn Nystuen har ei trivelig stund sammen med sauen i Spekedalen på 1950-tallet. Foto: Ukjent. Bildet er utlånt av Liv og Sigbjørn Nystuen.

Bilde 42: Tuftene etter Nystustallen. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Stallen stod utenfor skigarden/bugarden ved siden av Slåttbua (bilde 26, 41 & 46). Stallen var fra 1804 med plass til 4 hester, men som oftest var det bare 3 der. På nordvestsiden og vegg i vegg med stallen, stod det ei lita løe, hvor det ble oppbevart høy til vinterkjøringen. Dit ble det båret høy fra trøa. Denne løa var på 1,5 m x 1,5 m. Selve stallen målte 5,5 m x 6 m. Stallen og sannsynligvis løa også, hadde torvtak. Tuftene etter stallen og løa vises fortsatt godt på grunn av sauebeitinga.

15. Saga

Først på 1900-tallet satte Seming Nystuen opp ei sirkelsag ved Vassbekken (bilde 26). Der ble det skåret materialer/plank og spon til tak. Ved ble også kappet på saga, men kløyvd med øks og kjørt ned til vedskålen med hest. I dag er saga nedfalls, men en del rester vises fortsatt (bilde 43).

Bilde 43: I dag er det bare rester som minner oss om at saga var i drift på begynnelsen av 1900-tallet. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Bilde 44: Tuftene etter Nystu sitt nøster ved Nordre Spekesjøen. Foto: Hilde Nystuen 2003.

16. Nøster ved Nordre Spekesjøen

Nystu's nøster ved Nordre Spekesjøen stod i sørøstre enden av Nordre Spekesjøen, like ved utløpet til Søndre Finnrobekken. Det var laftet i gran. I dag er det kun restene etter et kvarv som er igjen (bilde 44).

17. Grishus

Tidligere var det ei grisetrø litt nedpå trøa, nord for et søkk der. Den brann opp våren 1963, da det ble brent fynne på trøa. Dette var det året sauedrifta startet opp. Grisehuset var bare ei bordkasse som Sigvald Nystuen var med og satte opp

5.7.3. Seter- og utmarksbebyggelsen hos Løvhaug

18. Seterhuset

Bilde 45: Løvhaugsetra, Slåttbua, komhuset, stallen og løa. Vollen er åpen og preget av hardt beite.
Foto: Ukjent. Bildet er utlån av Stein Broen.

Bilde 46: Seterhuset til Løvhaug nyrestaurert.
Foto: Hilde Nystuen 2003.

Bilde 47: Tor Erik, Dagny, Jacob Erik og Gjevald Skancke. **Foto:** Mona Skancke Lierhagen.

Seterhuset hos Løvhaug har en spennende inndeling. I tillegg til bakstue, setre (bilde 47), skjule og matbu, har det også et lite rom som blir kalt "kævvæn" eller kåven. Huset har hovedretning nord-sør, med matbu og kåven som går nordvestover fra setre (bilde 45 & 46). I rommet sør for setre står årstallene 1951-1743 på peisen og 1951-1750 på pipa (bilde 48). Torstein Sjøren murte pipa i 1951. Seterhuset har to piper. Seterhuset er 16,5 m langt og 5,10 m bredt. Matbua og kåven er 7,80 m x 4,80 m. Tidligere var det spon og flistak, mens det i dag er bølgeblikktak. Seterhuset ble nyrestaurert i perioden 1998-2000 og kledd utvendig med villmarkspanel. Den gamle rominndelingen er for det meste bevart, bortsett fra matbua, som i dag tjener som gjeterbolig om sommeren.

Bilde 48: Inskripsjon på pipa i setre hos Løvhaug. T.S. 1750. Foto: Tor Arne Lierhagen 2003.

19. Slåttbua

Bilde 49: Slåttbua omringet av regnbuen. Foto: Halgrim Breie 2001.

Slåttbua står rett på vestsiden av Vassbekken (bilde 45 & 49). Her lå karene under slåtten. Det stod også en stall og ei løe ved siden av bua. Slåttbua har blitt restaurert de senere årene (1997). Taket består i dag av bølgeblikk, men tidligere hadde Slåttbua torvtak (bilde). Bua er 3,70 m x 3,65 m og den har to sengeplasser og peis.

20. Loftstadbua

Bilde 50: Loftstadbua på Løvhaugtrøa. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Loftstadbua er ei yngre bu fra 1940-åra, satt opp av Jacob Skancke, på 4,10 m x 4,10 m (bilde 50). Den har tre sengeplasser. Og navnet har bua fått fra rypejegerne som har overnattet der i utallige år i rypejakta; Knut og Anne Lise Loftstad. Loftstadbua har i dag bølgeblikktak.

21. Gjeterbua

Bilde 51: Gjeterbua hos Løvhaug. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Gjeterbua skal ha stått på sørsiden av veien på Kusten, som hvilbu da de bygde veien. Det verserer ulike forklaringer på hvor den opprinnelig kom fra før det; men mest sannsynlig har den vært komhus i Løvhaugen tidligere. Bua er 3,25 m x 3,15 m og har 2 senger. I dag har Gjeterbua bølgeblikktak (bilde 51).

22. Kufjøs

Bilde 52: Kufjøsset hos Løvhaug. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Kufjøsset er bygd i to tømmerlengder og er 12,50 m langt og 6,40 m bredt (bilde 52). Først er det 5 båser på hver side, så en delingsvegg og deretter 6 båser til. Til sammen er det plass til 22 krøtter i kufjøsset. Tidligere har det vært torvtak. Båsskillene (bølker) har ingen tømmerstokk over slik som hos Nystu. De er nyere og det har ikke vært ku der etterpå. Magne Sagsveen var med å la bølgeblikk på fjøsset sammen med Gjevald Skancke. Jacob Skancke kjøpte blikk og la på flere av Løvhaughusene i sin tid.

23. Kalvefjøs

Kalvefjøsset er et mindre fjøs på 4,50 m x 3,60 m, og her holdt kalvene til (bilde 52 & 53).

24. Sauefjøs

Bilde 53: Sauefjøsset og kalvefjøsset hos Løvhaug. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Sauefjøsset står ved salttrøa og hadde opprinnelig to dører (bilde 53). Den ene gikk i retning Slåttbua, hvor det var det ei lita trø som sauen gikk om natta gammelt av (nøtgard). Den andre døra vender vestover. Over døra innvendig står det initialene "OOS 1886" skåret inn. Fjøsset er 3,80 m x 5,50 m, og har nok tidligere hatt torvtak. I dag har det bølgeblikktak og sauefjøsset brukes som vedskåle.

25. Grishus

Bilde 54: Grisehus hos Løvhaug. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Grisehuset er ei tømmerkasse på 1,35 m x 1,80 m med torvtak (bilde 54). Det står bak og på sørsiden av der vognskjulet en gang stod. Grisehuset har torvtak.

26. Lita løe på trøa

Bilde 55: Løe nedpå Løvhaugtrøa rett nord for Loftstadbua. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Like ved Loftstadbua står ei lita løe med torvtak på 2,75 m x 2,75 m (bilde 55).

27. Stor løe på trøa

Bilde 56: Stor løe på Løvhaugtrøa. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Midt på setertrøa står ei større løe på 4,80 m x 6,10 m (bilde 56). Den har i dag bølgeblikktak. Her ble det presset høybunter før jul under fjellkjøringen.

28. Løe ved utedoen

Bilde 57: Løe på sørsiden av Gjetarbua.
Foto: Hilde Nystuen 2003.

Mellom Gjetarbua og utedoen står ei større løe på 5,35 m x 4,70 m (bilde 57). Denne løa har også bølgeblikktak i dag.

29. Utedo

Utedoen er satt opp i reisverk (bilde 57).

30. Nøster Tjønna

Bilde 58: Løvhaugnøsteret ved Tjønna.
Foto: Hilde Nystuen 2003.

Løvhaugnøsteret ved Tjønna er tømret (bilde 58). Det ligger nede i en søkk i forhold til dagens vannstand. Før oppdemmingen av Tjønna på 1800-tallet lå den nok perfekt til. Nøsteret bærer preg av beliggenheten de siste 150 årene. Nøsteret har torvtak.

31. Nøster Søndre Spekesjøen

Bilde 59: Løvhaugnøsteret ved Søndre Spekesjøen. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Nøsteret ligger idyllisk til i ei lita vik (bilde 59). Døråpningen peker nordøstover og på skrå mot sjøen. Størrelsen på nøsteret er 3,35 m x 5,50 m. Like ovenfor står ljørbua. Nøsteret har torvtak.

32. Nøster ved Nordre Spekesjøen

Nøsteret ligger noen meter fra Speka, på nordsiden, helt i sørøstre enden av Nordre Spekesjøen (bilde 60). Det måler 2,60 m x 5,70 m. Nøsteret har torvtak, og bærer preg av forfall.

Bilde 60: Løvhaugnøsteret ved Nordre Spekesjøen. Foto: Hilde Nystuen 2003.

5.7.4. Tufter på setervollen og i utmark hos Løvhaug

33. Vognskjulet

Løvhaug hadde eget vognskjul til oppbevaring av hesteutstyr og redskap. Vognskjulet lå mellom kalvefjøsset og kufjøsset.

34. Stall

Det stod en stall omtrent vegg i vegg med Slåttbua, og Sigvald Nystuen (pers. medd. 2003) mener det var plass til 3 hester der. Stallen hadde torvtak (bilde 45).

35. Løe

Rett bakenfor Slåttbua, stod det også ei løe med høy til hestene (bilde 45). Den hadde torvtak.

36. Komhus

Like på oversiden av brua over Vassbekken stod det et komhus (bilde). Her ble mjølka satt i avkjøling. Det ser ut som komhuset har bordtak på det gamle bildet (bilde 45).

37. Gamle Loftstadbua

Rett bak Loftstadbua er tuftene etter den gamle Loftstadbua. Pipa skal være den samme som står i Loftstadbua i dag. Denne bua skal ha blitt flyttet til Femunden.

38. Løe bak sæterhuset

Det stod ei løe rett på nordsiden av seterhuset i sin tid (bilde 45). Denne hadde også torvtak.

5.7.5. Felles utmarkshusvære og tufter.

39. Bu ved Nordre Spekesjøen

Dette er ei lita bu på 2,5 m x 2,5 m (bilde 61 & 62). Den har peis i ene hjørnet og to smale benker. Erik Skancke (Gammel Skancke) var mye her i forbindelse med fiske. Sigvald Nystuen har overnattet der i forbindelse med elgjakt. Det er mange som har skåret inn, eller skrevet initialene sine og årstall i bua opp gjennom årene, men ingen gir noen god pekepinn på hvor gammel bua er. IOB 84 og NID er noen. Bua har torvtak. Dessverre har det vært tilløp til en brann som har gjort noe skade, samt at taket er lekk og i forfall. Det er noe usikkert om dette er ei felles bu eller om den ble satt opp av Løvhaug i sin tid.

Bilde 61: Sigvald Nystuen på elgjakt i Nordre Spekedalen. Her foran bua ved Nordre Spekesjøen, hvor han skal ha overnattet 5 netter i elgjakta et år. Foto: Tore Helstad. Bildet er utlånt av Gudlaug og Sigvald Nystuen.

Bilde 62: Hilde Nystuen med Tapio og Tarek på elgjakt i Nordre Spekedalen. Foto: Halgrim Breie 2003.

40. "Hælvtacløa"

Bilde 63: Hilde Nystuen foretar feltregistreringer. Foto: Halgrim Breie 2003.

Denne vesle løa ligger i sørøstre kant av en slått langs sjøveien, rett etter man har passert Tjønnyra (bilde 63). Det spesielle navnet har sitt opphav i at løa har hatt halvt tak, på skrå som en gapahuk. Den var tømret med ei lav dør. Midt inne i løa er det rester etter ei murt åre/ljøre, som sannsynligvis ble ordnet i forbindelse med at Nils Eriksen og Ola Toresen lå der da de hogg tømmer i Spekedalen. Nils Eriksen skal ha kjørt kull fra "Spechedælslin tel Røros. Det vart høggen og brent køl og tjøre der i si tid". (Sigvald Nystuen pers. medd.). Løa er

2,10 m x 2,90 m. I dag er det bare noen få kvarv igjen av løa, men slåttene er fortsatt tydelig.

41. Ljorbua ved Søndre Spekesjøen

Bilde 64: Ljorbua ved Søndre Spekesjøen.
Foto: Hilde Nystuen 2003.

Bilde 65: Halgrim Breie inne i Ljorbua foran ljøra.
Foto: Hilde Nystuen 2003.

Like ovenfor nøsteret til Løvhaug ved Søndre Spekesjøen står det ei ljorbua (bilde 64). Over døra er det skåret inn 1797. Ljorbua har et ildsted murt opp i midten av rommet (bilde 65). Det er to benker der i dag, men det har vært tre. Benken på sørøstveggen er bredest, mens den på nordvestveggen er smal. Bua måler 3,70 m x 3,50 m. Døra er lita og ikke delt. Taket har falt ned, men det har ganske sikkert vært torvtak. Nils Nystu (pers. medd.) har en teori om at ljorbua har blitt flittig brukt i slåttene, da mange av initialene stammer fra kvinner (rakstkuller?). Bua ligger ikke langt fra Brattslåttan. Noen av det som er skåret inn i ljorbua er: "KLD 1803, EBS 1871, OLS 1801, BBS 1819, AOS.90, I. H juli 1879, OOS 1891, Gjermund Gj. Finstad 1891, Karete og Johan var her, fint vær på sjøen 1911."

42. Skogshusvære

Det ligger rester etter et skogshusvære i vestlia, sør for setervollen. Det ligger igjen et par kvarv etter ei bu på ca 3,50 m x 3,50 m. Døra ser ut til å ha pekt utover mot Speka. Bua ligger rett i nærheten av ei vasskjølle, ved ei myr inne i ei bjørkerøst. Denne ble nok antagelig satt opp i forbindelse med hogsten i 1867 (Sigvald Nystuen pers. medd.).

43. Løe

På grensen mot Storlegda i østlia, ligger det en slått (bilde 23). Grensen går 11 alen fra løeknuten heter det i gamle skjøter og grenseopp ganger. Bestefar husker at det lå igjen kvarv etter ei løe i nordvestre kant av slåttene.

44. Heibergbua

Heibergbua ble satt opp i forbindelse med at Heiberg drev ut tømmer i Sølendalen på 1920-tallet. Han blinket seg langt nordvestover på Spekedalssiden, og satte der opp et skogshusvære (Heibergbua). Bua skal ligge omtrent rett ned for Grønnpipa. Sigvald Nystuen (pers. medd.) kan huske rester av kvarvene på den.

45. Kojetuft

Det ligger ei kojetuft, like ved ei kullmile i vestlia, ikke langt fra linna mot Storlegda. Ildstedet er tydelig og tufta er oval (bilde 71).

46. Kojetuft

Det ligger antagelig ei tuft etter ei koje langs veien som går sørover i vestlia, ikke langt fra Hemveien. Sannsynligvis er dette også ei kojetuft i forbindelse med kullbrenning. I dette området er det registrert mange kullmiler.

5.8. Seterlivet

5.8.1. Seterlivets glade dager

Tidspunktet for å dra til seters med kyrne var ulikt omkring i landet. De fleste steder hadde folk visse tegn på når tida var inne til å flytte på setra. For eksempel var det merker på hvor langt snøsmeltingen hadde kommet, og dermed våren og beitet i høyden. De hadde også varsler for hvordan sommeren kom til å bli (Folden 1992). I følge Reinton (1969) kan det se ut til at de gamle landslovene og landslova av 1274 satte faste flyttedager og ei viss setertid for alle, men allikevel var det store lokale variasjoner. Vanligste tida for å reise til seters var i tida rundt Jonsok. Men i fjellstrøk der snøsmeltingen kom sent i gang, var det vanlig å dra til seters først i juli. I fullseterbruksområdene var det vanlig å være på setra til Mikkelmess (29.september), noen dro litt før, noen litt ut i oktober. Ferden til setra måtte helst foregå på visse dager, helst ikke en fredag for det var en ulykkesdag.

Det var mange ting som måtte ordnes før folk og buskap kunne innta setra. Tidlig på våren var mannfolka oppe og ryddet vollen som skulle slås, raket sammen møkka som var spredd året før og annet rask og stein. De kjørte fram ved og satte i stand klopper og bruer. Bygninger, redskap og utstyr av mange slag måtte etterses og kanskje repareres. Hjemme ble det bakt flattbrød og laget i stand annen mat og klær til seterfolket. En del seterutstyr hadde de med seg hjemmefra hvert år, mens de tyngste sakene var igjen på setra (Reinton 1969, Folden 1992).

Dagen de flyttet på setra ble kalt buferdsdagen eller buførdagen. Den kunne ofte være felles for ei grend eller bygd, gjerne en lørdag. "Budeia reid føre og lokka, underbudeiene dreiv krøtera etter og tralla og song, og dyra kjætte seg og stangast - det var glede både på folk og dyr buferdsdagen." (Reinton 1969). Først gikk bjøllekua, deretter de andre kyrne, så sauene, kalvene og geitene. Var det varp på veien, kastet budeia stein om det var steinvarp, kvist på kvistvarp. Etter veien var det faste kvilplasser eller kvilesteiner. Det fulgte også med kløvhest med utstyr. Det foregikk visst ikke lydløst – hauking og kuraut hørtes på lang lei (Reinton 1969). Bull (1916) forteller også frodig fra seterlivet:

"Det var få begivenheter i Rendalens dagligliv som ble imøtesett med større lengsel og forventning enn seterferden, særlig av kvinnfolk og barneflokk, for ikke å tale om buskapen. Den forstod hva som var på ferde og rautet lengselfullt mot lien hvor den kjente setervei gikk. Når ferden var vel avsted var det et brokete følge. Først gikk buskapen med bjøllekua i spissen under varme, taktfaste kløkk fra bjøla. Sau og gjet kom i et mylder på sidene og ble holdt sammen og jaget av en gjetergutt, barn som var med og fæhundene. Så kom seterkullen med salttaske i belte og lur i hånden, til fots eller på hest. Deretter kom kar, gjerne unggutt med kløvhest med klær, mat og minste ungen fastkløvet. Til slutt kom komikeren grisen, som fikk være med for å nyte godt av surmelkoverflødigheit og fiskeavfall på setra. Slik dro ferden fram over fjellet under bukkehornblås og klang av en lur, rop til buskapen og skjæmtsom tale. Var veien lang, og ofte varte den hele dagen, så slo man rast halvveis ved et eller annet godt beite hvor kreaturene

gikk en time eller to. Så bar det i vei igjen for å komme til seters innen kvelden kom, slik at buskapen fikk en times tid med beite rundt vollen før kvelden kom. Mye arbeid med å komme seg i orden, før seterkuile og gjetergutt kom seg under fellen den kvelden. Men neste morgen, klang lokkingen fagrere enn noensinne, for det var første dagen i fjellet og buskapen rautet og småsprang mot de kjære og kjente trakter. Som regel holdt buskapen bjellekufølge hele sommeren fram, og den dro nødvendig til dals før uvær og snøfall fordrev den over Mikkelmesstid. Sæterkuile og gjetergutt holdt gladelig ut sammen med buskapen.”

Kyrne var vårbære og kalvet om våren og melkeproduksjonen var stor på fjellbeite. Det var viktig å ha flest mulig kyr, og dette førte naturligvis til sulteføring i mange fjøs. Det ble brukt mye ris, skav og måså i vårknipa, da løa ellers var tom (Grindflek 1996).

Nystu har et engstykke som ligger ved Unsetåa ca. 5 km fra garden, kalt Betenget. Dette var opprinnelig en engslått, men Sigvald Nystuen (pers. medd. 2004) forteller at i hans oppvekst ble kyrne sluppet på Betenget ei ukes tid om våren, før de tok fatt på veien til Spekedalen. På den måten fikk de trening til å gå hele veien til Spekedalen. Om våren var de ofte bortover til Spekedalen for å sjekke beitet, og de flyttet til seters da det ble nok beite. Ellers spilte også mengden fôr de hadde igjen hjemme om våren en rolle for flyttetidspunktet. Andre tegn som ble brukt i forbindelse med seterflyttinga var snøfonna nord for Djupdalen på Fonnåsfjellet. Når den var delt i tre fonner var veien farbar til Spekedalen (Sigvald Nystuen pers. medd. 2004).

Nystu gikk i forveien med kalvene kvelden før og overnattet på Gammelsetra i Rugsvehusan. Der hadde de inn kalvene for natta. Resten av buskapen og folk nådde dem igjen dagen etter ved Neka. I Nekkjølen var det stopp for å kvile i Nekkjølbua. Fram til 1934 gikk veien ned lia langs den gamle kjerreveien om Kusttjønna. Det ble brukt hest og vogn, og de minste ungene fikk sitte på. Først ble det brukt 2-hjulvogn, senere 4-hjulvogn. Grisen satt i ei kasse fastbundet på kjerra. De største ungene og budeia gikk med kua, og når de kom på Kusten tok kua snarveien på kløvveien ned lia (Sigvald Nystuen pers. medd. 2004).

I Nystu var Goro Nystuen budeie i mange år og hun hadde med seg Olaug Stenberget noen år. Karen Nystuen overtok som budeie da hun og Seming Nystuen overtok garden i 1912. Karen hadde med seg mor si, Mathea i mange år. Samtidig med Karen var Helga Skancke budeie i Løvhaug (bilde 66). Rundt 1930 leide Nystu bort setra og fjøset til Bjørnset og Nysted. Nystu hadde også ei budeie med navn Tordis Tollefsen i mange år (Sigvald Nystuen pers. medd. 2004).

Løvhaug sluttet å setre i 1950, mens Nystu lå siste sommeren i Spekedalen med kua i 1958. Gudlaug Nystuen var budeie der i 7 år, fra 1949-1956, mens Tordis var budeie der alene med 8-10 kyr somrene 1957-58. Fra ca. 1944-1949 lå Gudlaug på Klettsetra med kua. I denne perioden drev de gard på Nysveen. Nystu setret videre på Klettsetra fra 1958 til 1962 med bare 3-4 kyr, men så ble det helt slutt på seterlivet. I årene 1958-1960 slapp Gudlaug og Sigvald Nystuen noen sauer i Spekedalen. Så gikk det et par år som det ikke ble beitet i Spekedalen før sauedrifta tok til i 1963. Løvhaug hadde ingen dyr i Spekedalen etter at de sluttet å setre i 1950. Men også Løvhaug hadde sau et par år på Klettsetra før sauedrifta i Spekedalen startet opp (Sigvald Nystuen pers. medd. 2003 og 2004).

Bilde 66: Karen Nystuen og Helga Skancke var budeier i Spekedalen i mange år første halvdel av 1900-tallet. Foto: Ukjent. Bildet er utlånt av Liv og Sigbjørn Nystuen.

De sju årene Gudlaug Nystuen setret i Spekedalen, gikk hun med kua bortover, mens kalvene ble kjørt med traktor og henger. Hjem om høsten gikk alle (Gudlaug Nystuen pers. medd. 2004).

Nystu flyttet hjem om høsten fra midt i september og utover. Det hendte tidligere at de lå til oktober. Et år kan Sigvald Nystuen (pers. medd.) huske at de kom flyttende 29. juni og dro hjem 1. oktober. Dette var i 1927 og det året var det et "kolosalt" molteår (Sigvald Nystuen pers. medd. 2004).

5.8.2. Budeia og gjeteren

Budeia var kona på garden, ei voksen datter eller ei leid jente. Uttrykket "seterkulle" ble også brukt i grensetraktene mot Sverige. Budeiearbeidet var høyt verdsatt da det meste av produksjonen foregikk på setra, derfor var også oftest kona sjøl på setra. Barna var med mora på setra, unntatt de som var store nok til å hjelpe til med gardsarbeidet hjemme.

Hovedarbeidet for budeia var å mjølke kyrne og geitene, i eldre tid også sauene, stelle mjølka og lage smør og ost. Og det kunne være et slit med arbeid fra tidlig morgen til sein kveld. Der det var fullseterbruk, mjølket de oftest kyrne inne, og kyrne var bundet i båser. Det var et stort og tidkrevende arbeid å holde traub, mjølkebutter, daller og mjølkeasker reine. Einerlåg ble brukt til å vaske kjerald. Ved siden av seterarbeidet hadde budeiene, først og fremst i fullseterbruksområdene, også annet arbeid. Det kunne være spinning, søm og

onnearbeid. Men det var og mye hygge i seterlivet. Budeiene og seterkjerringene gikk på besøk til hverandre og det kunne være dans og moro (Reinton 1969, Gudlaug Nystuen pers. medd. 2004, Sigvald Nystuen pers. medd. 2004).

Gjeting av kyr, sauer og geiter i utmarka var helt nødvendig før. Rovdyrplagen var ofte en belastning for folket på setra, og i årenes løp ble mange husdyr tatt. Særlig om høsten og i høstmørket kunne bjørnen herje. Også ulven kunne gjøre stor skade i buskapen. Dyrene ble passet om dagen og holdt i hus eller innhegninger om natten. Det ble benyttet mange ulike metoder for å holde bjørnen borte om natten; bjørneskremmer, ild og mange hadde hund som vokter husdyrene og varslet hvis rovdyr nærmet seg (Folden 1992). Men rovdyrplagen avtok etter hvert. Ulven ble utryddet over store deler av landet omkring 1860, og bjørnestammen ble utsatt for et økende jaktpress. Skuddpremie ble innført i 1845 og rundt 1900-tallet var bjørnen praktisk talt borte. Etter at udyrsfaren og kubremsplagen var borte, så slapp man å gjete hele dagen og folk gikk over fra å mjølke 3 ganger om dagen til å mjølke 2 ganger. Da fikk krøttera gå i ro og beite hele dagen (Reinton 1969, Folden 1992).

Gjeterne for buskapen var mest gutter og jenter i alder på 10-15 år, men også barn helt ned i 6-7 år kunne delta. Gjeterens arbeid var både hardt og ansvarsfullt, spesielt før de store rovdynene ble borte. Gjeterne skulle føre krøttera ut til de beste og rette beitene, og skifte på slik at beitene fikk kvile innimellom. Det kunne være fra 3-9 ulike beiter med hver sine navn. Ei viktig oppgave for gjeteren var at krøttera kom hjem i rett tid til mjølking og at de ikke kom på feil beiter. I eldre tider hadde gjeterne mye arbeid med å passe på at uteslåttene og slåttemyrene ikke ble nedbeitet før de var slått. Sauene og geitene ble oftest gjett sammen med krøttera. Gjeterne hjalp også til med annet arbeid på setra som å dra separatorene når den kom (Reinton 1969). I Spekedalen gikk sauen fritt på beite det Sigvald Nystuen (pers. medd. 2003) kan huske. Men før hans tid gjette de sauen og kua i hop.

Ingen ble rik av å drive med gjeting, men litt fikk de igjen for strevet. Rundt 1900 ble det noen steder betalt 25 øre om dagen for gjeterarbeidet. Andre steder ble det betalt med gratis kost og noen klesplagg. Lønn for arbeidet ble fra gammelt av betalt in natura som klær, skog, mat osv, senere i penger (Folden 1992).

Seming Nystuen var gjeter i Spekedalen fra han var konfirmert, det vil si på siste halvdel av 1800-tallet. Han var med mor si, ho Goro som var budeie. Det var også vanlig at ungene fulgte budeia med kyrne ut om morgenen (Gudlaug Nystuen pers. medd. 2004, Sigvald Nystuen pers. medd. 2004).

Budeiene hadde spesielle kallingsord når de lokket eller kallet på krøttera for å få de til å komme. I fullseterbruksområdene hadde de også kallingsstev og kulokker. Lur og bukkehorn ble i eldre tid brukt over hele landet, mest av gjeterne, men også av budeiene. Luren kunne brukes til å skremme bjørn med og kommunisere med hverandre på, fra seter til seter. Men både lur, bukkehorn og seljefløyte ble også brukt til hygge og glede. Gamle folk i fullseterbruket har fortalt at skogen var full av toner og låt hele sommeren. Lokken kunne gjerne ha gått i arv fra mor til datter i uminnelige tider, og de var ofte sunget med eldgamle folketoner (Reinton 1969).

Kulokken finnes bessmor :

"Kåmmå vichkua mi"

"Kåm kyra, kåmmå nå"

"Kåmmå køllen min da, kåmmå stakkæran"

"Kåmmå da stakkæran"

"Kåm`må, kåmmå nå!"

Bilde 67: Gudlaug Nystuen gir "bjølkua" Gullmøy en velfortjent klapp. Sigbjørn Nystuen er med mor si i "sæten" først på 1950-tallet. Foto: Ukjent. Bildet er utlånt av Gudlaug og Sigvald Nystuen.

Kyrne hadde kjære navn og Nystu hadde på 1950-tallet blant andre Gullmøy (bjellekua), Gullros, Singo, Flytte og Silkefin. I den tida hadde Nystu 8-9 kyr i Spekedalen, og både kyr og kalver var inne om natta. Kurasen var dølafe (bilde 67).

Gudlaug Nystuen (pers. medd. 2004) forteller om hvordan morgenstellet artet seg:

"Det var å sti opp og gå i fjøsa i hælvs seks tida. Og først var det å pynte båser og måkkå møkk gjennom gluggen. Så gi mjøl i asker åt hør ku. Juran vart vaske og det vart mjøle før hånd. Hadde med mjølkså med sil oppå og mjølkbøtte. For hør ku vart mjølka slått i silen. Etter at mjølkinga var slutt, var det å bæra mjølka inn at i seterhuset. Sigbjørn var med og hjalp tel å bæra mjølksån. Så var det å separere og vaske opp at ælt. Deretter var det tid for åbite (frokost), før ho la i vei og løste ut kua. Gudlaug gikk føre og lokke og Sigbjørn etter ut på beite."

Bilde 68: Sigbjørn Nystuen og Buster venter på at mor (Gudlaug Nystuen) skal slippe ut kua i Spekedalen først på 1950-tallet. Foto: Ukjent. Bildet er utlånt av Liv og Sigbjørn Nystuen.

På morgenkvisten lokket Gudlaug kua ut først og deretter kalvene (bilde 68). Ho lokket kyrne sørover etter trøskigarden, oppover bakken og sørover Storlegdveien, lokket opp i myrene rett ovenfor vollen, nordover mot Øybekken og utover mot Speka på begge sider av veien (Gudlaug Nystuen pers. medd. 2003).

De gamle lokkeveiene som Sigvald Nystuen (pers. medd. 2003) kan huske fra sin oppvekst først på 1900-tallet er følgende:

1. Veien opp sør for Vassbekken, mot Elgpiggen. Smårishællen, mot Grønripa
2. Storlegdveien. Lokke opp på bakken over bekken
3. Midtlia. Sørover lia nedunder bakken.
4. Sørover etter "trøskigarden" mot storoddene og småoddene.
5. Nedover "gøttøa", over Speka og sørover mot Røskjoten og myra der. Den første grasjota man kommer til.
6. Veien til Storstenjoten
7. "Hemveien" oppover til Hemjoten
8. Nordover til Løvhaug, på nordsiden av Vassbekken og til Vassbekkbørte.
9. Storbekkefatveien, på skrå nordover til Øybekken og sørsiden oppover. Veien tar av like nord for Løvhaug.
10. Veien til Tjønna, over Øybekken videre nordover til halvmidt på Tjønna. Var det fint vær dro kua oppover i Brurhøgda. Dette er en sterk vei, og den deler seg før man kommer til Sjøbekkrøsta. En tar av oppover i retning toppen av røsta, og en går nedover i lia.
11. Veien til Tjønna, Hemveien den gangen, og til Kojejota og oppover der.
12. Sjøveien. Lokket dit sjøveien gikk av Hemveien.

Etter at kua var lokket ut på beite var det tid for å pynte i fjøset. Vann ble slått på over hele gulvet og det ble sopt med lime. Vannet rant ut gjennom gluggene i enden av fjøset. Slik ble fjøset rent og fint, og det tørket opp i løpet av dagen. Så var det tid for å yste og kinne. Gudlaug Nystuen (pers. medd. 2004) kan berette at det på denne tida ikke ble ystet så mye

som tidligere, men nok å gjøre var det lell. I skjulet stod separatoren og ei stor tredylle som tok 20 liter mjølk. Separatoren kom fra Klettsetra. I bekken stod det en avkjølingskumme for "søtmjølka".

Etter middagen (dule) som var midt på dagen, var vanlig å ta seg en kvil hver dag og Gudlaug Nystuen (pers. medd. 2004) kan fortelle at: "Da det regne ute, ja da var det gøjdt å kvile da. Lå og hørte på regnet som piske." På ettermiddagen før kua kom hjem var det tid for "øft" som kunne bestå av flattbrød med ost og brødsiver med sirup eller syltetøy. Det kunne hende at kua var "dølchete og ittje ville kåmmå hemat om eftan", men stort sett var kua snill med det og kom hemat sjøl om ettermiddagen. Kalvene kom som regel først og fikk drikke, skummet mjølk. Det hendte kua og fikk skummet mjølk eller "skølje" som var potetskall, suppe, grønnsaker og annet. Kua kom som regel hjem i 4-5 tida om ettermiddagen og stellet varte til i 7-tida. Da var det å separere på nytt og vaske opp. Og dagen ble avsluttet med "kveldvor" som oftest vassgrøt eller "søll" (flattbrødsoll) (Gudlaug Nystuen pers. medd. 2004).

5.8.3. Budråtten

Budråtten kaltes maten som ble produsert på setra og kjørt hjem. Budeia hadde mye å gjøre på setra Ettersom det stort sett var vårbære kyr, ble det betydelige mjølkemengder som det måtte tas vare på om sommeren. Og innimellom mjølkestellene måtte det ystes ost og kinnes smør. Det ble ystet gulost, brunost, blåjens, gammelost, pultost, skjørøst og blandsmør. Gulost og blandsmør ble sendt hjem til vinna. I matbua var hyllene fulle av smør- og ostformer (Gudlaug Nystuen pers. medd. 2004, Sigvald Nystuen pers. medd. 2004).

I gammel tid foregikk mjølkinga i trekopper, mjølkasker. På Østlandet og i Trøndelag var karet laget slik at en av stavene var lenger enn de andre, som et skaft, handtak. På Østlandet kalte man slike kar for ask, kakk, kolle, kølle m.m. Etter at de hadde mjølket i en ask, ble mjølka tømmt opp i et annet noe større samlekar før de bar den inn. Navn som bytte, spann, holk, hylkje, ambar, så, dall eller dylle ble brukt på dette karet. Ofte silte de mjølka når de tømte den i samlekaret, men også da de slo mjølka fra samlekaret og over i andre kjerald som de satte mjølka bort i. Mjølka ble silt over i ei mjølkeringe eller et mjølkespann. Silen var uthult av ei stor trekule og hadde gjerne kors i bunnen. Til silvev bruktes en vevd duk av ku- eller hestetalg (lagd av nauthår og kalt kusvøp). Rundt 1900 kom blekksiler i bruk med et stort silplagg over. Når mjølka var avkjølt, ble den båret inn i mjølkebua og helt over i mjølketrau. Bua hadde to slinder, stokker, i passe høyde og med mellomrom, så de passet til mjølketraue (Reinton 1969, Grindflek 1996, Gudlaug Nystuen pers. medd. 2004).

Hovedproduktet på setra var smøret, og rømmen var derfor høyt verdsatt. Rømmegrøt var gjev seterkost. I eldre tid ble mjølka stående i traue til fløten kom opp. Trau ble nok mest brukt til dette, men senere ble det brukt lave, vide laggede kjerald. Så ble rennmjølka (skummet mjølk) helt av, og fløten ble holdt igjen med en dertil egnet trespø, eller silt av med en silingskniv da den var kommet opp. Separatoren kom og gjorde det enklere å skille fløten fra. Den surnede fløten (rømmen) ble samlet i rømmebutten, rømdylla som det heter på dialekt, til det var nok til kinning. De kinnet minst en gang i uka, helst to ganger. Den eldste

kinna på setrene var nok stavkinna (Reinton 1969). I følge Grindflek (1996) var handkjerne med tyrrild den eldste av kinnene, men den rommet ikke så mye rømme. I en rullekinna fikk en plass til mer rømme, og denne ble dratt rundt. På setrene kom vindekinner etter hvert i bruk utpå 1800-tallet og i Hedmark i ca 1885 (Reinton 1969). I Spekedalen har det blitt brukt ulike kinnbøtter opp gjennom tidene. Først brukte de stampe, senere rundkinna og til slutt ble det brukt ei vassdreven kinnbøtte (bilde 69) som stod i bekken (Gudlaug Nystuen pers. medd. 2004, Sigvald Nystuen pers. medd. 2004). Smøret ble reidd i en smørholk/smørtrau på tre høye føtter og alt saupet ble knadd ut. Deretter ble det saltet og lagt i smørbutter. Smørrosa skulle pryde smøret og stå som merke for eieren. Smøret som skulle lagres i lengre tid måtte saltes godt. Det mest verdifulle som ble produsert på setrene var smøret, og det var handelsvare (Reinton 1969, Grindflek 1996).

Bilde 69: Karen Nystuen kinner smør med vassdrevet kinnbøtte i bekken, sansynligvis på 1930-tallet. Foto: Ukjent. Bildet er utlånt av Gudlaug og Sigvald Nystuen.

Til ysting brukte de store malmgryter eller kopperkjeler som tok fra 70-80 og opp til 200 liter, noen steder opp til 350 liter (Reinton 1969). I Rendalen var disse kjelene av kobber og ble kalt bukjelen. Rennmjølka ble samlet i såer og ystet. Når det ble ystet surt, ble det laget gammelost. Mysa ble kokt inn til "surmøsmør", som gjerne bare ble helt i trekar og senere brukt til både folk og fe. Det var den kvite ostemassen som med tid og stunder ble til gammelost. Det var en god del arbeid med gammelosten. Den ble gjerne lagt på never og

måtte snus og vendes og ses etter. Ikke alle budeier var like gode til å få til gammelost, og romtemperatur og oppbevaring hadde mye å si. Den søte mjølka ble tilsatt løpe, og ostestoffet (kaseinet) ble til vanlig kvitost. Mysa ble kokt inn til vanlig møssmør, som ble helt i møssmørformer av tre. Både møssmør og kvitost ble lagret på hyller i mjølkebua, gjerne med never som underlag (Grindflek 1996). Ved "sterving", "stævre" (flytting ned fra setra), ble det gjerne kokt gubbost. Den ble tatt med hjem sammen med den andre budrätten (Grindflek 1996, Gudlaug Nystuen pers. medd. 2004).

5.8.4. Huldrefolket

Det var ikke bare dyrenes ve og vel folkene tenkte på når de dro til seters, det var også viktig å ofre en tanke på de underjordiske skikkelser og andre diffuse skapninger. For ikke lenge siden var slik overtro en betydningsfull del av folks hverdag (Folden 1992). Folk trodde det var en sammenheng mellom deres egen atferd, ymse ting og usynlige makter (huldrefolket). Huldrefolket hadde et lignende liv som menneskene, men under jorda, i haug og berg. De kunne ha garder og buskaper, med særlig fine og gode kyr. Det hendte de bergtok både mennesker og krøtter. Men folk hadde råd for å verne seg mot vonde makter. Stål og arvesølv var gode hjelpemiddel mot haugfolket. Om vinteren flyttet huldrefolket inn i seterbuene, men måtte flytte ut når seterfolket kom. Mange pleide å varsle huldra når de nærmet seg setra. Da stoppet seterfolket opp på et bestemt sted, og seterbudeia ropte og hauket det beste hun kunne, og klarte hun ei blank "kringlehauking", var det riktig bra. Lyden bar langt innover fjellet og huldra fikk beskjed om hva som var i anmarsj. Seterfolket kunne også be fint om å få være der om sommeren og første mjølkemålet skulle de slå bakom salthella, som et offer til de underjordiske. Ellers måtte de være stille på setrene om kvelden slik at huldrefolket ikke ble forstyrret av for mye bråk eller høyrøstet tale (Reinton 1969, Folden 1992).

Buføringen hjem gikk for seg på mange ulike måter. Mest høytidlig gikk det for seg der det var fullseterbruk. Det måtte være reint og sopet og alt i orden på setra til huldrefolket skulle flytte inn igjen. Mannfolka kom ofte opp før buføringen, for å gjøre alt klart til flytting hjem. Gjødsele ble spredt utover vollen og grunder ble åpnet og satt bort. De fleste steder ble det gjort stas på budeia når hun kom hjem og ofte var det festmåltid hjemme den dagen. Søndagen etter hjemkomst dro de til kirken (Reinton 1969).

5.8.5. "Vinna" i Spekedalen

Etter vinna var ferdig hjemme og i engene, gikk turen til setertrøene og utmarksslåttene. Her var det ikke så mye som var oppdyrket, så ljå og håndrive ble brukt helt fram til vår tid. Det var svært trivelig å komme til seters og kanskje få seg en fisketur. Budeia stilte som rakstulle, og det var løer å ha høyet i. Det var ikke lite fôr som ble hentet fra setertrøene (Grindflek 1996). Løvhaug og Nystu hadde hver sin setertrø med løer og låve. "Etter at døm var ferdøvne i engøm" var det tid for høyslått i "sætern" sånn omtrent i midten av august (Sigvald Nystuen pers. medd. 2004).

Det var ljå, skjuru og lauvkniv som var redskaper for høstingen. Til ljåen hørte det med

brynstokk i beltet, og rive. Om kvelden ble ljaen slipt så den var klar til morgenslått. Brynestokken hang i belteremma bak og ljaen ble slipt på slipesteinen foran hvert skift. I vinna var karene ofte ute i 4-5 tida om morgenen for å nytte dogg og "ljåbett". Var det flere slåttkarer, gikk de ofte i skårgang etter hverandre. Dette resulterte gjerne i kappestrid. Men på setervollen var det litt annerledes, da det var mye stein slik at det ikke var så lett å gå skårgang (Grindflek 1996, Sigvald Nystuen pers. medd. 2004). Sigvald Nystuen (pers. medd. 2003) fortalte at Nystugubben (Nils Eriksen) en gang slo på Klettsetra før han gikk til Spekedalen. Da han kom dit tok han et skår på bortimot 2 meter "rek" fra Speka og opp til husene. "Det vistes væl å goe døm var tel å slå. Du hørde om ljaen lugge ell skar". Det var viktig å være god til å kvesse ljaen så den "bet" godt.

Høyet ble tørket på bakken (bakketørk) og man var således temmelig avhengig av "høyvær". Når det led på, kom rakstkullene til og spredde høyet ut til tørk. Hvis det var fint vær, ble høyet vendt med riva ut på dagen, gjerne slik at sola fikk mest mulig tak til å tørke høyet. Også da gikk gjerne rakstkuller og karer etter hverandre. Om kvelden ble høyet reket, for så å kastes ut igjen neste dag. Ved usikkert vær, og når høyet var passe tørt (sæt-tørt), ble høyet kjemmet og lagt i sæter. Høyet kunne ligge her til det ble "en gløtt", og så ble det igjen kastet utover for å få sluttørken. Da "flathøyet" endelig var tørt, ble det reket sammen og kjørt inn i løene og låven. Mye brukt var høydrag med bendstang. "Fyken" ble mye brukt på setrer og slåtter, og var ganske lettvindt hvis ikke veien til låa var for lang. Det ble brukt "fyk" til å kjøre inn høyet som lå nærmest låa, etter at det var reket opp. Det som var lengst unna ble kjørt inn med kjerre. "Fyk" er en bred planke som drar med seg høyet (Grindflek 1996, Sigvald Nystuen pers. medd. 2004). Det kunne være høy til over låvebrua i gode år. På låvebrua stod det også pinner til å henge høy på hesje hvis det ikke var tørt (Sigvald Nystuen pers. medd. 2004).

Setertrøene i Spekedalen ble slått med lja fram til slåmaskinen kom. Seming Nystuen kjøpte først en "to-hesters" slåmaskin under første verdenskrig. Villvåket het den og den var engelsk eller amerikansk, men den ble kun brukt hjemme på garden. Sigvald Nystuen kjøpte ei brukt slåmaskin i ca. 1955, som en hest dro og denne ble brukt i Spekedalen til å slå myrteigene mellom grøftene på trøa med ("myrteigan synst på trøen"). Etter hvert kom det også hjulrive og sleprive for hesten (Sigvald Nystuen pers. medd. 2004).

Fra setrene i Sølendalen og Spekedalen og fram til Unset er det nesten tre mil og mye snaufjell, og for å få fôret fram har det gjennom tidene vært mange strabaser. Under denne fjellkjøringen før jul kjørte unsettingene i følge. Det var ganske vanlig at det fra hvert sted ble kjørt med 2 hester. På den andre hesten kunne det ofte være en gutt. Det var viktig at en hadde en god fjellhest som holdt veien (Grindflek 1996).

Etter hvert som fôrproduksjonen økte på setrene, ble det flere steder vanlig å presse høyet i høypresse for å lette lessing og kjøring. Sigvald Nystuen (pers. medd. 2003) kan fortelle at de lå i Spekedalen i 14 dager før jul. Da ble det hogd ved og presset høy. To mann presset høy. Den første pressa hadde Løvhaug først på 1900-tallet. Det var ei presse som lå langsetter og lagde mindre bunter. Senere lagde Seming ei presse som lagde større bunter. Et år presset de 90 bunter med høy. Hver bunt var på 100 kg i snitt, men fra ei nyvenning var det en gang en bunt på 150 kg. Låven og løer var fylt opp med høy. Høyet ble lunnet opp lia

med bukk og gjet, kalt doning, og de klarte 2 høybunter om gangen. Tre hester ble brukt til dette. De reiste hjemmefra om morgenen og hentet bunter på Gråhøgdtangen og overnattet i Nekkjølen. Neste dag kjørte de hjem igjen med lasset. Fra Gråhøgdtangen klarte de å få med seg 5 høybunter på lasset. Det ble slutt på høykjøringa fra fjellet før jul først på 1950-tallet. Da begynte de å kjøre hjem høyet om høsten med traktor (bilde 70). I 1952-53 fikk Nystu sin første traktor (Sigvald Nystuen pers. medd. 2003).

Setertrøa ble som oftest pløyd med en enkel plog bak to hester i Spekedalen første halvdel av 1900-tallet. Husdyrgjødsel ble kjørt på med kjerre eller "dræv", og ble lagt i hauger som de spredde med grepp, og høyfrø ble kjøpt på butikken (Sigvald Nystuen pers. medd. 2003).

Av kunstgjødsel kjøpte de to til tre sekker og brukte i "engøm", men ikke hjemme for der var det tilgang på husdyrgjødsel. I 1930-årene hadde de ikke mye penger å kjøpe gjødsel for. Etter andre verdenskrig ble det mer intensiv drift og mer bruk av kunstgjødsel. I tillegg til gras ble også reinslaven brukt som fôr til krøttera. Det vart "tee måsså og kjörd måssa" fra blant annet Gammelseterberget og Søvoldsrya. "Måssån" vart hentet med hest og slae om vinteren, og en tinte den opp i en bing i fjøset. Dette ble gjort lenge etter krigen på garden (Sigvald Nystuen pers. medd. 2004).

**Bilde 70: Sigvald og Sigbjørn Nystuen på høykjøring med traktor fra Spekedalen.
Foto: Ukjent. Bildet er utlånt av Liv og Sigbjørn Nystuen.**

5.9. Tømmerdrift, kull- og tjærebrenning i Spekedalen

For mer inngående teori om fløtningsinnretninger, kull- og tjærebrenning anbefales boka "Kulturminner og skogbruk" (Jacobsen & Follum 1997).

5.9.1. Kull- og tjærebrenning

Det er mange spor etter kullmiler med koietufter rundt Spekedalssetra og sørover dalen, spesielt langs veien i vestlia (bilde 71). Kullmilene i Spekedalen stammer hovedsakelig fra kullbrenningen for Røros Kobberværk. Området var en del av verkets sirkumferens. Nils Millehaugen (f.1847- d. ca.1942), bestefar til Sigvald Nystuen, var med og kjørte kull (bilde 72) fra Spekedalen til Røros sist på 1800-tallet. Kjøreveien med kullet gikk sørover lia over til Orvdalen, Langsjøen og Buvika og derfra videre nordover isen på Femunden (Sigvald Nystuen pers. medd.). Om vinteren foregikk kullkjøringen og ofte dro 10-12 menn i følge med ullevante hester. Tjære har også vært en viktig ressurs langt tilbake i tid (Mobæk 1984). Det skal være ei tjæremile sør for Hemveien (Sigvald Nystuen pers. medd.).

Bilde 71: Kullmila og koietuft sør i vestlia i Spekedalen. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Bilde 72: Kullkorg med kull brent i kullmile i Værådalen. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Milekoier eller reiskoier ble bygget 5-10 meter utenfor mila og litt høyere i terrenget enn selve mila, slik at de unngikk å få den giftige gassen rett inn i "vakthytta". Koiene ble laget forskjellig, men fellestrekk var at de ble bygget av stein og treverk, at de hadde jordgulv og torvtak, og at de hadde murt steinpeis. Koiene var provisoriske og i dag finner man bare rester etter peis og grunnmur (Larsen 1995).

5.9.2. Tømmerdrift og fløting

Sølendalsskogene ble ikke verdsatt spesielt i Rendalen, selv ikke på midten av 1800-tallet. Et sagn om Nils Eriksen Haarset som i 1850-60-årene kjøpte en skogteig i Sølendalen av Gammelstu Hangard for et par støvler og en rull tobakk viser det. Skogsdrift i Spekedalen ble sett på som kostbart på grunn av vanskelige fløtningsforhold, med mindre folk lenger sør også deltok i fløtningen (Bull 1916).

I den tida Spekedalen ble bygslet var det ikke tillatt å hogge tømmer til annet enn husbehov uten spesiell tillatelse. I årene 1858 og 1859 ble det leid bort en større tømmerdrift til Sevat

Høye og Ole Øvergaard (Nord-Østerdal sorenskriverembete 1929). Noe år senere lå Ole Toresen og Nils Millehaugen i Halvtakløa under hogst i Spekedalen. De kjørte tømmeret fløtningsklart ned til Speka sør for vollen, og det ligger fortsatt rester etter stokker der. Som oftest ble tømmerhogging og kjøring leid bort. Ellers har området vært brukt til hogst av tømmer og ved til eget bruk og oppføring av tømmerkoier (Sigvald Nystuen pers. medd. 2003). Det er mange stubber mellom Tjønna og setervollen og sørover lia på begge sider av Speka, som indikerer stor aktivitet på 1800-tallet (bilde 73).

I følge Sigvald Nystuen (pers. medd. 2003) ble Tjønna ble demt opp i forbindelse med den siste tømmerdrifta i 1867. Den gamle demningen var en tømmerdam der tømmeret lå "i bredda" der grusdemningen er i dag. Det gamle elfefaret ble stengt med planker som ble satt loddrett mot en stokk i bunnen. Over demningen var det ingen bru, men et gangtre. Veien gikk like nedenfor og det var ei bru sør for Nystunøsteret. Høyden på dammen var nok som nå, men vannstanden var lavere. Siste gang Tjønna ble oppdemt var i 1963, da den holdt på å gro igjen. Speka fikk et nytt utløp og grusryggen ble anlagt.

Sommeren 1927 foretok Martin Heiberg, som eide en tilgrensende skogteig i østlia, utblikking av et parti furu og grantrær sør for Spekedalssetra. Han oppførte også en tømmerkoie i samme li. Heiberg hadde blinket ca. 77 tylvter furutrær og ca. 10 tylvter grantrær, i alt 87 tylfter trær inn på Spekedalen (1 tylvte = 12). Vinteren 1927-29 var det en større drift i Speka- og Sølnavassdraget. Spekedølene ble forhindret i å delta på denne drifta på grunn av Heiberg's handlemåte (Nord-Østerdal sorenskriverembete 1929). Etter etter denne tid har det ikke foregått tømmerdrifter i Spekedalen (bilde 74).

Når det gjelder vedhogst var det nok av bjørkerøster med fin bjørkeved, men de var forsiktige med hogsten rundt vollen. Sigvald Nystuen (pers. medd.) forteller at det ble hogd bjørk nedunder Grønnriipa om vinteren og kjørt på vollen før jul i forbindelse med høykjøringen. Veden ble da kjørt opp til saga og kappet og kløvd der om våren. Det ble også hogd ved i områdene rundt Tjønna og i Hemjota. Etter setringa tok slutt, har også vedhogsten blitt redusert.

Bilde 73: En av mange stubber etter utstrakt hogst på 1800-tallet. Foto: Hilde Nystuen 2003.

Bilde 74: Storfurua i Spekedalen. Foto: Harald Næss 2004.

5.10. Beitebruk i Spekedalen fra seterslutt og fram til i dag

5.10.1. Beitebruk fra 1958 til 1999

Sommeren 1958 var siste sommeren med seterdrift i Spekedalen, og siden har det ikke vært mjølkeku der. Sigvald Nystuen hadde som nevnt tidligere sau der i 2-3 år etter seterslutt, men flyttet tilslutt sauen også til Klettsetra. Sommeren 1963 startet det opp ei sauedrift i Spekedalen (Bilde 75 & 76). Sau- og geitavlslaget tok initiativ til drifta. Dette var et område som det ikke lenger var krøtter i og det var og på andre måter godt egnet til prosjektet. I 1962 gikk statskonsulenten i småfeavl, Einar Fjeld fra Storlegda til Spekedalen for å se på beitekvaliteten i området. Han syntes det var dårlig til de kom i høyde med Grønnriipa, men da "vart det are boller". Olav I. Haugen hadde også en beiteundersøkelse i området. Anbefalingene gikk ut på at området kunne tåle ca. 2000 sau på beite (Sigvald Nystuen pers. medd. 2003). Det ble den gang vurdert til å være det beste beiteområdet i Rendalen kommune. Dette gjaldt området Spekedalen, Joten, Nekkjølen og Finstadsætrene. Dette området, bestående av bjørkeskog og snaufjell, var vurdert av statskonsulenten i småfeavl og herredagronomen i Rendalen til å kunne fø opptil 4000 sau på beite (Granås 2000). Første sommeren ble det sluppet 5-600 sau i Spekedalen, og de slapp kun ungsau/fjorsau for å hindre at den trakk ut av området (Sigvald Nystuen pers. medd. 2003) Dette året var det ca 40 saueiere som slapp sauen sin i Spekedalen; 8 fra Unset, 8 fra Elvål, 7 fra Vestagrenda, 6 fra Østatel, 1 fra Hanestad og ca. 9 fra Ytre. Hver enkelt saueier hadde som oftest ei "bjøltikke" hver seg. I tillegg ble det sluppet noen ungdyr (30-40 stykker) i området (Jacob Erik Skancke pers. medd. 2003).

Erik Hangård var gjeter i Spekedalen i mange år for 1000-1500 kr sesongen. Han lå i veslbua til Nystu. På denne tida var det husdyr på alle setrene rundt. Gjittsætra, Østlia og Haarsethsetran hadde 300 sauer i hop, og ellers var det husdyr på Storlegda, Orvdalssetra og Skjellåvollen. Dette medførte at sauen ikke trakk lenger ut enn til den møtte naboen (Jacob Erik Skancke pers. medd. 2003). Sommeren 2004 var Erik Hangård og Sigvald Nystuen på en mimretur til Spekedalen.

Våren 1963 ble veien prosjektert sammen med herredsagronom Røe, og veien ble rustet opp samme sommer. De fikk 30.000 kr i bidrag og alt arbeidet foregikk på dugnad. Sigvald Nystuen stod for veien og han ringte til folk for å få de til å møte opp med harke en søndag. 30 mann møtte opp, raket veien og gjerdet opp igjen setertrøa. Det var mye stein i massen som ble utkjørt. Den våren ble det også brent mye fenne, "så mye at det var et spektakel" (Sigvald Nystuen pers. medd. 2003).

De første årene ble sauen sluppet fra 1-10 juni, men i senere tid har de fleste sluppet sauen etter 20. juni. Sankinga har begynt 4. september hvert år så lenge Jacob Erik Skancke kan huske (Jacob Erik Skancke pers. medd. 2003).

Bilde 75 & 76: Her bygges det skilletrø i forbindelse med oppstart av sauedrifta i 1963. Foto: Ukjent. Bildene er utlånt av Gudlaug og Sigvald Nystuen.

Ettersom årene gikk ble det færre besetninger, men de som fortsatte, økte besetningene sine. Gjevald Skancke begynte med 30 tikker i 1963, og økte på etter hvert. Einar Fjeld, sauekonsulent, hadde på denne tida et møte på Renheim. Og da Jacob Erik Skancke tok over garden i 1977, var han inspirert til å begynne med sau. Det året hadde Løvhaug 80 tikker, noe som økte til 120 i 1980. I 2003 hadde Løvhaug 208 tikker som lammet og ca 600 sau ble sluppet på beite. På det meste før Spekedalsprosjektet startet skal det ha vært ca. 2100 sau i Spekedalen. På 1980-tallet var det ca. 7-8 sauebesetninger i Spekedalen. De siste årene fram til 1999 var det kun Per Auden Søberg og Jacob Erik Skancke som hadde sau der. Noen år før var Jon Erik Brun og Skott Sandbakken med. Sauen til Løvhaug har for det meste holdt seg i Elghøgdsida, Hemjota, Gråhøgda, Sjølia, Dælaslåttan og Vestlia. Per Auden Søberg sin sau holdt seg for det meste i Vehundlegda (Jacob Erik Skancke pers. medd. 2003).

De første årene var tapsprosenten mellom 0-1 %. I 1970-åra begynte tapene å øke, vesentlig til ørn. Jerven kom mer på slutten av 1980-tallet. Det første store tapsåret var i år 2000. I 1996 og 1997 var det og en del tap til jerv (Jacob Erik Skancke pers. medd. 2003).

5.10.2. Spekedalsprosjektet

I 1999 ble Spekedalsprosjektet startet opp. Det gikk i hovedsak ut på å flytte sau fra de ulveutsatte beiteområdene Koppangskjølen, Hanstadkjølen, Hanstad vestside og Fonnåsfjellet. 15 besetninger ble flyttet inn i Spekedalen, Joten, Nekkjølen, Neklia, Gammelsætra og Nysætra. Disse områdene hadde mindre tap, men år om annet til dels store tap til jerv og kongeørn. Det ble tatt utgangspunkt i hvor mange sau det hadde vært i området tidligere, og justert noe ned for redusert beitekvalitet i forhold til da arealet ble mer intensivt brukt (Granås 1999).

Beitesesongen 2000 valgte flere å ha sauene sine på innmark, og færre dyr ble sluppet i Spekedalen. Beiteområdene på Finstadsetrene ble ikke leid dette året, og det ble sluppet 2200 sau i Spekedalen, Joten og Nekkjølen (Granås 2000). Spekedalsprosjektet 2001 og 2002 fortsatte i samme form som tidligere år, men med en nedgang i antall oppsynspersonell (Sveipe 2001, Sveipe 2002). Sommeren 2003 ble beiteområdet utvidet til også å omfatte østsiden av Sølha på Storlegda (Sveipe 2003). Det samme beiteområdet gjaldt for 2004-sesongen. De siste årene har det også blitt færre gjeter, og gjeterhunder og hest har blitt

mer flittig brukt i oppsynsarbeidet. Samtidig har sauene etter hvert blitt mer stedegen og trekker ikke så langt ut av beiteområdet, noe som var et stort problem i de første årene. Men 2003 sesongen ble problematisk ved at "innmarkssau", som ble sluppet for første gang i Spekedalen, for det meste oppholdt seg på setervollen første del av sommeren. Dette medførte blant annet store mengder sauemøkk, utrivelige forhold og antagelig lavere slaktevekter (Sveipe 2003, Haugseth 2004).

Tabell 4: Oversikt over antall sau og tapstall for Spekedalsprosjektet i perioden 1999-2004 (Haugseth 2004).

År	Slipptall totalt	Slipptall Spekedalen	Antall besetninger totalt	Antall besetninger Spekedalen	Tap totalt	Tap %	Gjenfunn av tap, antall	Gjenfunn av tap, %	Bevilgn.	Merknad
1999	3.100	1900	15	12	95	3,1				*
2000	2.200	1718	11	8	249	11,3	40	16,1	3,6 mill.	Jerv/*/**
2001	2.045	1802	11	9	169	8,2	9	5,3	2,5 "	**
2002	1.938	1354	12	8	119	6,1	33	27,7	2,5 "	
2003	3.441	2108	15	9	341	9,9	93	27,3	3,0 "	Bjørn
2004	3.588	2134	14	8	327	9,1	46	14,1	2,0 "	
Total	13.212	11.016			1.205		221	18,3	13,6 "	
Gj.snitt						9,1		18,3		

*) Prosjektet omfattet flere områder enn det "Spekedalsprosjektet" senere har dekket

**) Storfe inngikk også i prosjektet

Tapene i "Spekedalsprosjektet" har ligget mellom 3,1% og 11,3%. I 2000 var det spesielt store tap pga. jerv. I 2003 forsynte bjørnen seg med mange voksne sauer. Bortsett fra i 2001 har det vært bra gjenfunn av kadaver. Det har de siste årene vært registrert et økende antall jervespor i Rendalen Østfjell noe som ble bekreftet av SNO vinteren 2004. På bakgrunn av SNO's registreringer og med tanke på problemene økende antall jerv ville føre med seg i forhold til sau på utmarksbeitet, også innen "Spekedalsprosjektet" sitt område, traff DN av eget tiltak vedtak om uttak og avliving av årsunger og mordyr av jerv i Spekedalen. Den 26. april 2004 ble mordyr og to årsunger avlivet. Etter problemåret 2000 ble det også våren 2001 tatt ut mordyr og to årsunger i Spekedalen (Haugseth 2004).

Høsten 2002 ble en hannjerv skutt i nærheten av Spekedalen under lisensjakta. Annet rovvilt er ikke tatt ut i området. Det har vært forsøk på å ta ut bjørn, men det har ikke gitt resultater. I 2004 ble myndighet til å iverksette betinget fellingstillatelse på bjørn og jerv delegert til Rendalen kommune. Fellingsforsøk ble ikke iverksatt. Under elgjakta på Storlegda ble det både i 2003 og i år sett spor etter ulv. I Spekedalen ble det observert bjørn i elgjakta både høsten 2003 og 2004. Sommeren 2004 ble det dokumentert at bjørn, jerv og ørn har tatt sau i Spekedalen (Haugseth 2004).

6. Diskusjon og konklusjon

6.1. Seterhistorien i Spekedalen

I Nord-Østerdalen er det mye utmark og den er en svært viktig del av gårdenes produksjonsgrunnlag. Gardens rettigheter i utmarka er sikret gjennom eiendom, tradisjon og hevdvunne retter. Tidligere ble utmarka allsidig utnyttet med blant annet setring, utmarksslått, "måssåtaking", jakt og fiske. Fiske betydde mye, særlig i Rendalen. Fiskevollen ved Sølensjøen, Istern og Femunden var "fiskevær" for rendølene. I tillegg var skogsdrift, kullbrenning, tjærebrenning, jernblestring og nevertaking viktige gjøremål i utmarka. Det er funnet mange fangstgroper for rein og elg i området, og mangfoldet av fangstanlegg som dukker opp under pågående registreringer, vitner om stor aktivitet i Spekedalen og Sølendalen i lang tid tilbake. I noe nyere tid foregikk utstrakt kullbrenning, ikke minst i Røros Kobberveskeres storhetstid.

Seterbruket er gammelt og omfangsrikt i Nord-Østerdalen og fullseterbruket var tidligere enerådende. Før 1600 hadde Nord-Østerdalen en beskjeden bosetting, og det er først etter 1630, og særlig etter 1740 at vi får en vesentlig ekspansjon i bygder og innbyggertall. Fra 1740 ble det en økning av nye setrer, og denne situasjonen holder seg fram til 1930-åra, da avviklingen begynner.

Setra hadde også si innmark. Setervollen var inngjerdet og ble brukt til slått, mens området rundt setra ble brukt til både beiting og slått. Der det var utmarksslåtter måtte dyra gjetes. Utmarksslåtten har vært omfangsrik og av stor betydning. Gardene kunne ha utmarksslåtter i tilknytning til setra eller i spesielle områder. Høyet ble hatt i løer, satt i stakk eller hengt opp på vinterhesje.

6.1.1. Seterdrift og fast bosetting

Tiden etter Svartedauen var en dårlig periode for Unsetgrenda. Men utover 1600-tallet ble det en økning i antall gardar og befolkningen økte. I 1665 var det 4 gardar på Unset; gardgruppene Nordre Unset (Nordgard) og Søndre Unset (Søgard), og gardene Rugsveen og Romenstad. Det hersker noe usikkerhet om det var 10 eller 11 brukere på de 4 gardene. Historien til Unsetgrenda er gammel, og hvis man skal tro på svensk navneforskning som tilsier at navn som slutter på –set eller –setr egentlig kommer av "slått eng i utmark", kan Unset en gang i tida har vært slått eller seter før det ble fast bosetting.

Setras gullalder startet på 1600-tallet. Unsetgardene hadde i 1665 tre setre; Gammelsetra, Klettsetra og Søvolden. På denne tida var Nystu en del av Nordre Unset og hadde sommerbeite på Klettsetra og "Søndre sæter" (Gammelsetra og/eller Søvollen). Løvhaug var en del av Søndre Unset og hadde sommerbeite på Klettsetra. Hvorvidt det eksisterte skille mellom hjemsetre og sommersetre på denne tiden, er noe uklart. Bull (1940) hevder at Rendalen til slutten av middelalderen kun hadde hjemsetre. Han omtaler også hjemsetrene

med navnet vold som direkte avleggere av gamle slåtter og at hjemsetrene lå i skogen. Alle tre setrene ligger i skogen. Gammelsetra lengst ned, mens Klettsetra og Søvollen ligger litt høyere, på ca. 800 m.o.h. i skogbandet (Vedlegg I). I følge Sigvald Nystuen (pers. medd.) og Grindflek (1996) skal mange av gardene på Unset har hatt setrer på Gammelsetra først. Så skal alle med unntak av en gard (Rugsveen) på et tidspunkt ha flyttet setrene sine til Klettsetra. Tuftene ved Søndre Uggelåa indikerer at dette kan stemme. Jeg har ikke undersøkt dette nærmere, men det kan ha skjedd før 1665 ettersom både Nordre Unset og Søndre Unset da hadde seter på Klettsetra. Det kan også være slik Grindflek (1996) hevder, at de hadde vårseter på Gammelsetra og sommerseter på Klettsetra eller Søvollen. Etter at Storlegda ble sommerseter for Løvhaug og Nystu på begynnelsen av 1700-tallet, gikk antagelig Klettsetra over til å bli vårseter/hjemseter.

Folkeveksten ble sterkere på 1700-tallet og gardene på Unset økte fra 4 i 1723 til 12 bruk i 1762, tilsvarende økte antall husmenn uten jord fra 3 til 6. Behovet for jord, beite og slåttemark ble større. Nystu og Løvhaug hadde på denne tiden flere utmarksslåtter i fjellet østover, blant annet i Nekkjølen og i Sølendalen. Elvål fikk først fjellseter/sommerseter i Sølendalen i 1698 på Unsetslåtter, og Skjellåvollen ble seter omkring 1700. Når det ble setring på Storlegda er noe usikkert, men det eksisterer flere antagelser. I følge bygselseddel av 1717 (Solør og Østerdalen sorenskriverembete 1728) skal Storlegda allerede på dette tidspunkt ha vært seter for Nordre Unset, Søndre Unset og Rugsveen. Bull (1940) nevner at kongens allmenning ble solgt rundt 1680, noe som kan bety at Unsetgardene gikk over fra å bygsle til å eie slåttene. Nordre Unset hadde i alle fall slåtter i Sølendalen i 1665.

I følge gamle bygselsedler har Spekedalen vært seter fra begynnelsen av 1700-tallet, taksert til 3 kalveskinns skyld. Bull (1940) hevder at Spekedalen opprinnelig var en fjellgard ved Søndre Spekesjøen som Haagen Olsen Berger grunnla og bygslet allerede i 1710. Det er ikke funnet bygselsedler som kan bevise dette, men i følge en bygselseddel fra 2. august 1728 (Solør og Østerdalen sorenskriverembete 1728) skal Haagen Olsen Berger ha fått bygsel på Spekedalen i 1717. I grenseforklaringen i denne bygselseddelen, kan det se ut som at Haagen Olsen Berger allerede har seterhus i dalen på dette tidspunktet. Dette kan dermed tyde på at det har eksistert en bygselseddel tidligere på 1700-tallet.

Haagen Olsen Berger var bruker på garden Nordberge i Øvre Rendal da han bygslet Spekedalen som seter først på 1700-tallet. Han hadde med andre ord lang setervei. På samme tid begynte Unsetgardene å setre innover Sølendalen. Men det som var spesielt med Spekedalen i forhold til Sølendalen på 1700-tallet, var at Spekedalen hadde fast bosetting i perioder av dette hundreåret og betegnelsen gard/plass. Det er noe usikkerhet rundt nøyaktig når det bodde folk der, men i følge Grindflek (1996) sin gjengivelse av Sølvi Sogner's bok (tabell 1), skal det i 1723 og i 1762 ha vært et bruk i Spekedalen. Samtidig skriver Bull (1940) at Ingeborg Haagensdatter skal være født i Spekedalen i 1719, men at Spekedalen ikke fikk fast bosetting før i 1760. I følge bygselseddel fra 4. september 1786 (Østerdalen sorenskriverembete 1786) skal det ha vært en slått øst for "garden", noe som indikerer fast bosetting i Spekedalen, mens det i en utskrift fra 18. juli 1798, står at Spekedalen med sin strekning på en mil, ikke har vært brukt til annet enn seter og havnegang (Østerdalens sorenskriveri 1798). I følge kongeskjøtet av 1803 (Østerdalen sorenskriverembete 1803) ser det ut til å ha vært stor aktivitet i Spekedalen på 1700-tallet.

Det står blant annet at Lars Gjermundsen overtar eng og åker, kvern og kvernvann, skog og mark, fegang og fiskevann, seter og seterboliger, veide og veidesteder, at han hvert tredje år kan foreta fløtning og alt annet innenfor og utenfor gjerdet. Dette var ikke småtteri. At det har vært åker og kvern i Spekedalen, tyder på at det har vært fast bebyggelse i dalen. Hvor det har vært åker er usikkert. I skjøtet hvor finnen Jonas Andersen overdro sine to setrer til sin sønn i 1805, står også garden Spekedalen nevnt.

I følge bygselseddel av 24. august 1785 (Østerdalen fogderi 1785) bygslet Erik Embretsen Hangard plassen Spekedalen fra 1745. Og Bull (1940) mener at Ingeborg Haagensdatter og Erik Embretsen Handgard flyttet inn i Spekedalen i 1760-1762. Det som er sikkert er at Ingeborg Haagensdatter bodde der etter sin manns død i 1764, sammen med sin sønn Ole Eriksen og en kar med navn Ole Halsteensen. Ingeborg Haagensdatter og Ole Halsteensen skal for øvrig ha frosset ihjel der inne i følge Lars Gjermundsen Undset. Ingeborgs sønn fra første ekteskap, Haagen Olsen, kan også ha brukt Spekedalen på denne tiden, da enken (Berit Pedersdatter) og en datter fortsatt bodde der under folketellingen i 1801.

Begge enkene etter Ole Eriksen og Ole Halstensen som til sammen hadde bygsel på Spekedalen på slutten av 1780-årene, overdro sine bygselretter til Lars Gjermundsen Undset i 1791 (2 ½ skinn) og 1794 (½ skinn). Dermed bygslet han hele Spekedalen på 3 kalveskinns skyld fra begynnelsen av 1790-tallet. Men det står presisert at han blant annet forpliktet seg til å la enken etter Halsteen Eriksen få "nyde hva hende er tilstaaet ved oprettede kontrakt" og holde garden vedlike. Det kan med andre ord tyde på at flere ble boende i Spekedalen etter at Lars Gjermundsen Undset fikk bygsel på Spekedalen, og at det har vært en gard helt fram til folketellingen i 1801.

Folkeveksten økte enda mer på 1800-tallet og dette førte til utstrakt gardrydding, økning av krøttertallet og framvekst av husmannstanden. Det ble trangt om beitet og nye setrer ble anlagt. I 1801 var det på Unset 14 bruk, 6 husmenn med jord, 2 husmenn uten jord. I Spekedalen skal det ved folketellingen i 1801 ha vært 1 husmann med jord og en føderrådsman. Til sammen 6 personer. Husmannen var Inguld Jonsen, mens Berit Pedersdatter hadde føderråd. Samtidig bodde Inguld Jonsen's kone og deres to barn der, og Kari Haagensdatter, datter av Berit Pedersdatter (tabell 4). Inguld Jonsen kan ha vært husmann under Løvhaug på denne tiden. Hva som skjedde årene etter 1801 er noe usikkert, men antagelig ble det slutt på bosettingen da bygsel opphørte og Lars Gjermundsen fikk skjøte på Spekedalen 16. juli 1803.

Bull (1940) tar antagelig feil med tanke på når det var fast bosettingen i Spekedalen. Han tar nok en gang feil når han hevder at Lars Gjermundsen Undset skaffet seg odel på alle tre skinn i Spekedalen i 1793. Det kan konkluderes med at Søndre Spekedalen ble seter på begynnelsen av 1700-tallet. Nøyaktig når det ble fast bosetting er noe usikkert, men det kan ha vært fra 1723 eller 1745. Noe som er sikkert er at det var fast bosetting fra 1760-tallet og fram til ca. 1801. Det er mulig at det har vært perioder med setring innimellom den faste bosettingen, eller kanskje også parallelt. Det også mulig at Lars Gjermundsen Undset ikke startet setringen i Spekedalen før han fikk kongeskjøtet tinglyst i 1803.

I 1804 solgte Lars Gjermundsen Undset halvparten av Spekedalen til sin svigersønn Nils Eriksen, og setervollen ble delt i to mellom dem. De fikk hver sin voldtrø på hver sin side av Vassbekken. Dette kan bety at det eksisterte to setervoller allerede, fra den tida det var fast bosetting og flere familier holdt til der. Seterhuset til Løvhaug har årstallene 1743 og 1750 inngravert i peisen og pipa, noe som kan bekrefte at setervollen/garden har ligget der. Seterhuset til Nystu har årstallet 1803 innskåret over døra inn til matbua fra skjulegangen. Dette er et år før skjøtet på halvparten av Spekedalen, noe som kan bety at seterhuset er satt opp et år før kjøpet var i orden. Men det kan også hende at det på denne setervollen stod bygninger tidligere, som ble bygd på eller revet i forbindelse med handelen i 1803 og 1804.

6.1.2. Fullseterbruk og sommerseter

Setertypen i Spekedalen og på Storlegda har nok alltid vært fjellseter/sommerseter. Men noe som er et stort spørsmål, er hvordan seterbruken på Storlegda ble opprettholdt da Nystu og Løvhaug begynte å setre i Spekedalen. Begge gardene beholdt nemlig seterretten sin på Storlegda til langt ut på 1800-tallet. Kan vi her ha et tilfelle av flere fjellsetrer? Garder som eide store vidder kunne ha flere fjellsetrer og dette var mest vanlig på 1800-tallet i følge Daugstad & Sæter (2001). Både i Spekedalen og på Storlegda var det fullseterbruk, noe som innebar at seterfolket var på setra hele sommeren og foredlet melkeproduktene der. Avstanden mellom gardene på Unset og fjellsetrene er på ca. 30 km, og dermed for langt til å frakte melka hjem.

I Spekedalen har det vært fullseterbruk helt fram til avviklingen av seterdrifta i 1958. Dette var forholdsvis lenge sammenlignet med andre steder i landet. Men vårsetra/hjemsetra kom ut av bruk ganske tidlig. Jeg har ikke funnet ut hvor lenge Klettsetra ble brukt som vårseter/hjemseter. Men det kan ha blitt slutt på bruken av vårseter en gang på 1800-tallet. På 1900-tallet ble Klettsetra, for Nystu sin del, i perioder leid bort til andre som setret der hele sommeren. Her ble det også en overgang fra fullseterbruk til mjølkeseterbruk, noe mjølkerampene er et tydelig spor etter. I Spekedalen ble det mjølket for hånd helt til siste slutt, og traktoren kom ikke inn i bildet før i 1953. Da ble det slutt på bruk av hest for å frakte fôret hjem.

6.1.3. Naboer og grensetvister

Opp gjennom årene har det vært mange grensetvister i fjellene østover, og det samme gjelder Spekedalen. "Spickedahls Setteren" som Haagen Olsen Berger bygslet i 1717, ble den gang beskrevet som en strekning på en mil langsetter dalen. Grensen mot "Sølendahlen Setterhawn" (Storlegda) skal i sørøst ha gått fra "Elsfieldz tangen" og tvers over i retning Gråhøgda. I nordvest skal grensen ha gått til Spekesjøen og på begge sider av sjøen til der sjøen er på det smaleste og en tange kommer ut. Der skal det også ha stått ei fiskebu og et nøster som tilhørte Tylldalen Annex. Ellers beskrives seterhavnen å ha gått opp "i fjell-liene og i Elsfieldz becke dahlen". Dette tolkes som at grensen har gått omtrent som den gjør i dag. Jeg antar at "Elsfieldz tangen" er Veslehøgda (1073 m.o.h.) og at sjøen som blir nevnt er Nordre Spekesjøen, da fiskebu og nøster kan ha vært Tollefsvolden, og at det stemmer

med den tungen der dagens grense går. Når det gjelder "Elsfieldz becke dahlen", kan dette være Elgpiggbekken på nordsiden av Elgpiggen eller kanskje mest sannsynlig Vassbekken. Men det kan se ut som at det på slutten av 1700-tallet ble operert med andre grenser fra Nordre Spekedalen sitt ståsted. I "finnemannen" Jonas Andersen sitt skjøte på Nordre Spekedalen av 16. juli 1795 (Herredsgrensesak 1942), går det fram at bruken har omfattet et område langs Nordre Spekesjøen helt sørøst til Nordre Gravtjernet. Også i skjøte av 4. juli 1805 (Herredsgrensesak 1942), hvor Jonas Andersen overdro en plass kalt Spekedalen og en dertil hørende setervold (Tollefsvolden og Ålbyggsetra) til sin sønn Anders Jonassen, står det nevnt at seterhavningen skal ha grenset mot garden Spekedalen i sørenden av Nordre Spekesjøen. Tollefsvolden skal ha ligget ved haugen, omtrent rett ovenfor der Nordre Finnrobekken renner ut i Nordre Spekesjøen.

Området rundt Nordre Spekesjøen ble tidligere på 1700-tallet brukt som seter for gardar i Tyllidalen. Tyllidalen gamle fiskevei krysser også dalen ved Nordre Spekesjøen på sin vei til Femunden. I tillegg skal tylldølene ha hatt fiskebu og nøster ved Nordre Spekesjøen. Så her har ressursene vært benyttet langt tilbake i tid. Dette grenselandet mellom Tyllidalen og Rendalen kongeallmenning har vært gjenstand for mange tvister opp gjennom tidene. Her har samene oppholdt seg med rein, kanskje helt fram til 1860-70 årene. I alle fall tilhørte Ålbyggsetra og Tollefsvolden "finnen" Jonas Andersen fra 1795 og hans sønn fra 1805. Det er uvisst når den ble solgt videre. Det kan også være logisk at "finntrøa" sin beliggenhet skal ha vært rett ovenfor Tollefsvolden som Sigvald Nystuen har berettet, ettersom det var her de holdt til.

I forliket mellom Anders Andersen Lillevang som senere var eier av Ålbyggsetra i vestlia og Ålbyggplassen på østsiden av Svartspeka og Løvhaug/Nystu i 1877, ble grensen oppgått og varder oppsatt på østsiden av Nordre Spekesjøen. Før den tid skal havnerettighetene ha vært delvis felles på begge sidene av Nordre Spekesjøen. Løvhaug og Nystu mente at Anders Andersen Lillevang hadde tatt seg vel mye til rette og benyttet seg av havnerettighetene som om han var eneeier og at dermed var han en trussel for deres slåtter, da han hadde beveget seg helt i sørenden av Nordre Spekesjøen. Dette forliket ble bestemmende for kommunegrensen mellom Øvre Rendal den gangen (Rendalen i dag) og Tynset kommune.

Dagens grense mellom Søndre Spekedalen og Storbekkfatet går fra Elgpiggen i nordnordvestlig retning til punkt 1220, herifra i vestlig retning til triangelpunkt 1282 og videre i vestnordvestlig retning til punkt 1281 og vinkler videre til kors på fjell på høyeste Brennhøgda 1163. Det er tydelig at det i Storbekkfatet har vært mangesidig bruk av flere setrer, derom vitner alle tvistene. Om dagens grense er rett kan det stilles et stort spørsmålstegn ved. Det kan godt hende at grensen skulle ha gått etter den påståtte gamle vardelinje over Brurhøgda i dens nordhelling og til foten av Svartdalshøgda og derfra til Elgpiggen. Spekedølene skal ha benyttet seg av Storbekkfatet som hestehavn og i forbindelse med jakt og fiske, men ikke som storfebeite.

Grensen mot Storlegda har gjennom tidene vært klarere. I bygselseddelen av 2. august 1728 (Solør og Østerdalen sorenskriverembete 1728) går grensen mellom Veslehøgda og Gråhøgda, hvor "Klow og Kløw, Havn og Havn" har gått litt om hverandre. Og denne grensen

ser ut til å ha vært omtrent den samme i ettertid. I forbindelse med utskiftningen av Storlegda seterskog i 1868-69, ble grensen i skogen fastsatt til å gå 10 alen (1 alen= 0,6275 m) sør for løetomten på slåttene i østre Spekelien. Havneretten ble bestemt å gå etter samme grense i 1906. I fjellet går grensen videre på sørsiden til første Gråhøgdtangen og derfra i rett linje til høyeste toppen på Gråhøgda. Det er ikke blitt plottet inn nøyaktig knekkpunkt på kartet her. På nordsiden går grensen til Storlegdveien (turiststien), og derfra til høyeste toppen av Elgpiggen. Men ved utskiftningen av skogen skal denne grensen ha gått fra steinvarde under Elgpiggtangen til varde på vestre side av Speka under Gråhøgdtangen. Så her er det noe usikkerhet om grensen går opp til Storlegdveien eller til en varde noe høyere opp.

Mot Nekkjølen går grensen fra høyeste Firkanthøgda i retning øst-sørøst til opplagt røyse på en stor stein mellom Risjota og Dalaslåttan. Videre går grensen i retning sørøst til varde på nordøstre Utistukletten. Dette er den høyeste Utistukletten, 1123 m.o.h. på dagens kart og derfra går grensen til Gråhøgdas topp.

6.1.4. Utmarksslåtter i Spekedalen

Det er ikke funnet skriftlige kilder som sier noe om utmarksslåtter i Søndre Spekedalen før seterdrifta startet først på 1700-tallet. Men det er nok meget sannsynlig at tylløtene benyttet området rundt Nordre Spekesjøen i forbindelse med setring og da kanskje også slåtter før den tid, i tillegg til fiske. Men etter den tid ser det ut til å ha vært en utstrakt bruk av utmarksslåtter i Spekedalen, noe navnene på slåtter og joter kan bekrefte. Løvhaug og Nystu skal ha brukt slåtter helt nord til Tollefsvolden så sent som i 1864, en annen slått ligger helt på linna mot Storlegda. Mange av navnene på slåtter og joter på 1700-tallet er ukjente for oss i dag. I følge bygselsedler fra 1700-tallet ser det ut som det har vært utstrakt bruk av myrslåtter sørover dalen langs Speka. Navn som: "stor- Myhren", "de smaae Enge- Nabber paa begge Sider af Speche-Aaen", "stor-Odden söndefor Speche-Aaen" og "Vechloden", viser det. De to siste kan blant annet være ensbetydende med navn som "Småøddan" og "Storøddan". Disse oddene ligger langs med Speka ikke langt fra setervollen. "Midt-Joten" og "Nørst-Joten" skal ha hatt beliggenhet på sørsiden av Søndre Spekesjøen, og dette kan være i området rundt Brattslåttan, hvis jotene ikke lå lenger nordvest. I tillegg skal det ha ligget noen "smaae Enger" nord for disse. "Berge-Joten" i Gråhøgda er mer usikker, men vi vet i dag at både Røskjota og Storstenjota ligger på den siden. "Bur-Tomten" nord for sjøen kan minne om samisk opphav. Bur eller njalla som er et forrådshus var ofte plassert nær gieddien. Gieddien kan oversettes til den norske engen og var knyttet til reindriftsamenes boplasser om våren, sommeren og høsten. Den bestod av en frodig gresslette hvor det tidligere har foregått melking og merking av rein i forbindelse med den intensive reindriften som var vanlig på 1800-tallet og tidligere. Buret ble opprinnelig brukt til å oppbevare mat og utstyr som ble brukt ved reindriften (Jacobsen & Follum 1997). Noen av de gamle stedsnavnene på slåtter og joter fra 1700-tallet, som "Koj-Jota" og "Kjønmya" benyttes også i dag.

Når det gjelder jotene i Spekedalen knytter det seg en del spørsmål til bruken av disse. Vi vet at de ble brukt som beite i siste fase av seterdriftas epoke i dalen. Men det er fristende å tro at disse jotene også kan ha vært bruk til høsting av lauv og ris i tillegg til beite.

Slåtten ved Halvtakløa og slåtten på linna har begge vært slåtter hvor høyet har vært oppbevart i løer. Halvtakløa er fortsatt synlig, men det har ikke lyktes meg å finne tuftene etter løa som lå ved slåtten på linna. "Kojejota" er et navn som får en til å tenke på at her må det ha stått ei koje, kanskje brukt i slåtten?

Utover 1900-tallet ble det langt mindre utmarksslått blant annet på grunn av mekaniseringen, kunstgjødsel og bedre avlinger hjemme på gardene. Dette ser man på bruken av utmarksslåttene i Spekedalen også. Siste utmarksslåtten som har vært i bruk var i Vehundlegda, på begynnelsen av 1900-tallet. Slåttene nærmest vollen gikk antagelig også ut av bruk i denne tida, og områdene nærmest vollen fikk økt beitetrykk. Fra begynnelsen av 1900-tallet ble kun setertrøene slått. Høypresse og enhesters slåmaskin var også nyinvesteringer som førte til mer rasjonell drift. Nystulåven kom som erstatning for de små løene først på 1900-tallet. En ny og billig byggemåte var å bruke plank i stedet for hele stokker. Nye fôrbehandlings- og innhøstingsmetoder gjorde løene overflødige. De fleste av dagens løer står derfor ubrukt og til forfall, men er visuelle landemerker som "alltid" har vært der, og som kanskje derfor fortsatt bør få være der. Låven og løene har for mange blitt identitetsbærende element, et slags kjennetegn for landskapet i Spekedalen. For eldre folk er reisverksløene et symbol på overgangen mellom to ulike jordbrukstradisjoner, fra håndredskapens til hesteredskapens tid. Tidsrommet er ikke entydig, men omfatter brytningstiden mellom 1860 og 1920. I denne perioden ble århundrelange bruks- og redskapstradisjoner oppgitt til fordel for mer markedsorientert og rasjonell drift. Derfor er Halvtakløa i forfall og andre utmarksløer er borte for godt. Men man kan tenke seg at det må ha stått et større antall løer rundt omkring.

6.1.5. Seter- og utmarksbebyggelsen i Spekedalen

Endringer i jordbruksdrifta har mange steder også gitt seg uttrykk i bygningene i setertraktene, spesielt på driftsbygningene som blir tilpasset moderne melkeutstyr. Men dette har ikke skjedd i Spekedalen da seterdrifta sluttet på 1950-tallet, som en følge av intensivering av driften og større avlinger på gardene. Dessuten ble seterveien for lang og det ble for tungvint å opprettholde seterdrifta.

Setervollen i Spekedalen har bevart mye av sin helhetlige oppbygging. Bygningene står stort der de stod på begynnelsen av 1800-tallet, med unntak av Nystuløa som er flyttet fra setertrøa og inn ved siden av fjøset. Noen bygninger har forfalt og er borte, andre er solgt og flyttet vekk. På setervollen står det ingen element som bryter helhetspreget. Gamle uthus gjenspeiler allsidige drift, og de kan dermed sies å være historiefortellende element som kan høyne et områdes kulturhistoriske verdi. Alle de gamle bygningene stammer fra håndredskapens tid, hovedsaklig fra begynnelsen av 1800-tallet. Det er funnet årstall på seterhus og fjøs, men det er ikke funnet mange årstall som sier noe om alderen på løene. Ljørbua ved Søndre Spekesjøen er antagelig det nest eldste husværet som står. Den er fra 1797, og er et flott minne fra tida med ljøren som varmekilde. Ljørbua kan ha vært brukt som slåttebu, ettersom Brattslåtten ligger rett ovenfor. Den er plassert like ved Løvhaugnøsteret,

og har nok også hatt sin funksjon i forbindelse med fiske på 1800-tallet. I dag er den i ferd med å forfalle.

Skogshusværet som det finnes tufter etter sør i vestlia, har antagelig også vært ei ljørbu. Den er også satt opp i nærheten av en vannkilde, som var viktig for både hestene og karene. Bua ved Nordre Spekesjøen er av en annen type. Der er det ikke er åre, men oppmurt peis, noe som kan tyde på at denne bua er av yngre dato enn ljørbua ved Søndre Spekesjøen.

Kojetufta ved kullmila sør i vestlia har nok vært ei milekoje i forbindelse med kullbrenning i Spekedalen. Tufta er bare noen meter i fra mila og litt høyere i terrenget. Mengden kullmiler forteller at det til tider må ha vært stor aktivitet, og hvis man leter, vil man nok finne flere slike kojetufter i nærheten av kullmilene.

Seterhusene bærer preg av å være flyttet, lappet og bygd på i ulike etapper. Opprinnelig var det antagelig ljørbuer som tjente som seterhus i Spekedalen. I dag er det noe forskjell på de to seterbygningene, men begge er en form for midtgangstype bestående av setre, skjule og matbua. Nystu har inngangsdøra i skjulet og her ligger seterhuset i nord- sør retning. Hos Løvhaug er det litt annerledes; mellom setre og matbua ligger et rom som blir kalt kåven. Disse rommene ligger mer i retning nordvest- sørøst. Kåven er opprinnelig er navn på "sengekammerset" i Østerdalsstuene, og den var opprinnelig oppdelt i to rom; en forstue og en kåve. De to rommene ble slått sammen til et langkammer (kåven) da peisen fortrengte åren (Vreim 1934). Kanskje har den samme inndelingen vært her; altså en form for ei lita østerdalsstue med stue, kåve og forstue.

Noe som er interessant her, er at sør for setre hos Løvhaug, ligger det et rom hvor de eldste årstallene på noe husvære i Spekedalen er funnet. Her står det årstallet 1743 på peisen og 1750 på pipa. Dermed kan man trekke den konklusjonen at dette er rester etter seterbebyggelsen eller den faste bosettingen tidlig på 1700-tallet. Peisen tok jo som tidligere nevnt over for åre og ljore fra 1600-1700-tallet på Østlandet. Og kanskje ble den første peisen muret med stein i 1743-1750 i Spekedalen? Dette rommet kan opprinnelig ha vært ei ljørbu, som i senere tid har fungert som eldhus. Før seterhuset ble restaurert, gikk døra utenfra inn fra sørøst i dette rommet, mens den i dag er flyttet og går inn fra nordvest. Hos Nystu ser det ut som setre er det eldste rommet. Tømmeret er dårligst her, og det ser ut som de kan ha blitt flyttet dit eller at det er fra tida med fast bosetting på 1700-tallet. Matbua er antagelig satt inntil i 1803, da dette årstallet står over døra inn i matbua, og skjulet har koblet disse to rommene sammen. Matbua hos Nystu har fortsatt jordgulv, mens matbua til Løvhaug har blitt bygd om til et soverom der gjeterne har holdt til de siste somrene. Begge matbuene ligger/lå i nord- og nordvest for å få mest mulig skjerming for sola. I nyere tid har begge seterhusene fått ei bakstue påbygd i forlengelse fra setre. Hos Nystu ble bakstua satt inntil sørover, mens den ligger nordover hos Løvhaug.

Begge seterhusene ligger plassert øverst på setervollen, like ved kufjøsene. Seterhusene og kufjøsene var de viktigste bygningene i siste fase av seterdrifta i Spekedalen, sammen med løene og låven på setertrøene. Men disse ble også etter hvert mindre viktige, da mer og mer av fôret ble høstet hjemme på gardens innmark.

Kufjøsene er omtrent identiske, bygd i to tømmerlengder. Fjøset til Nystu er satt opp i 1805. Begge setervollene har hatt sauefjøs med inngjerdet nøtgaard. Nystu sitt sauefjøs står til nedfalls og virker eldre enn kufjøset. Sauefjøs og nøtgaard kom etter hvert ut av bruk, noe som hadde sammenheng med mindre rovdyr på slutten av 1800-tallet. Løvhaug hadde i tillegg også kalvefjøs, som fortsatt står. Totalt sett har det nok stått flere bygninger på Løvhaug sin setervoll. Dette kan ha sin forklaring i at denne vollen antagelig er den eldste. Ettersom kufjøsene ser ut til å ha blitt satt opp omtrent samtidig på begynnelsen av 1800-tallet, kan det tyde på at tidligere fjøs har vært i dårlig forfatning og kanskje av mindre størrelse.

Begge setervollene har hatt omtrent identiske slåttbuer. Løvhaug si slåttbu står fortsatt, mens Nystu si er borte. Den står derimot i ny drakt som Veslbua inne i bugarden. Slåttbuene stod plassert i øvre kant av vollen, utenfor skigarden, med stall og løe ved siden av. Stall indikerer aktiv bruk av hest i forbindelse med utmarksslåtter og høykjøring. Navnet Slåttbua, underbygger også dette. Stallens plassering stemmer med at den står i overgangen inntun og uttun, rett utenfor bugarden, som på gardene. Egen løe med for til hestene, med kort vei å bære høyet forteller om at hesten hadde høy status og var mannens ansvarsområde. Når disse slåttbuene, stallene og løene kan ha blitt oppsatt, er usikkert. Kanskje ble de satt opp i forbindelse med at Lars Gjermundsen Undset og Erik Nilsen delte setervollen mellom seg, eller kan de ha stått der fra tida med fast bosetting? Disse spørsmålene vil forbli ubesvart, men at begge stallene og løene er borte kan tyde på at bygningene var gamle, og at de har blitt nedprioritert med årene på grunn av at utmarksslåttene ble mindre viktig utover 1900-tallet.

Komhuset ved Vassbekken ble nok satt opp etter at kaldtvannsmetoden ble innført på slutten av 1800-tallet og revolusjonerte slitet med å holde alle melkebuttene reine, samt at produktene ble bedre. Revolusjonerte gjorde også seperatoren, som antagelig kom til Spekedalen på slutten av 1800-tallet/først på 1900-tallet. Den vassdrevne kinnbøtta som stod i bekken hos Nystu, gjorde etter hvert også kinninga lettere.

Båthus kalles i Rendalen for nøster, og det finnes i dag fem nøster i Søndre Spekedalen; to ved Tjønna, to ved Søndre Spekesjøen og et ved Nordre Spekesjøen. De 3 tømrede sjønøstrene er alle omtrent i samme lengde; 5,50 m- 5,70 m og tømret i furu. Ved begge sjøene hadde både Nystu og Løvhaug nøster på samme sted tidligere. I nærheten av Løvhaugnøsteret ved Søndre Spekesjøen ligger Ljørbua og ved Nordre Spekesjøen ei litt mindre bu med peis. Dette kan tyde på at disse buene ble brukt i fellesskap i forbindelse med fiske. Nystu flyttet og bygde på sitt nøster ved Søndre Spekesjøen da de fraktet en båt fra Femunden inn dit. Nystu sitt nøster ved Nordre Spekesjøen var tømret i gran, men er nå borte. I Tjønna skal både Løvhaug og Nystu ha brukt Løvhaugnøsteret helt fram til 1918, da Nystu satte opp et eget. Løvhaugnøsteret er gammelt og det kan tyde på aktivt fiske, også før oppdemningen av Tjønna i 1867. Det eneste årstallet som er funnet på sjønøstrene er i Nystunøsteret, hvor det står at det ble satt opp i 1809. Et spørsmål man kan stille seg, er hvor de hadde sine nøster da det var fast bosetting. I Søndre Spekesjøen er det sannsynlig at man benyttet stedet hvor vi nå finner Løvhaugnøsteret og Ljørbua. At dette til alle tider har vært en gunstig plassering ses om høsten når sjøen fryser til sørfra, mens det nordvestover lenge er isfritt. Ved Nordre Spekesjøen hadde innbyggerne av Tyllidalen Annex fiske i sin tid.

Det skal ha stått fiskebu og nøster på tangen som går ut der sjøen er på det smaleste, og må ha vært omtrent der Tollefsvolden også skal ha ligget.

Noen hus har forfalt, eller er kanskje revet. Som regel har motivet for riving vært at bygningene ikke lenger har oppfylt sin opprinnelige funksjon. De bygningene som står i dag, gjør det takket være bølgeblikktakene som ble lagt på 1900-tallet.

Et gjerde er et kulturbetinget linjedrag som funksjonelt skal virke som stengsel. De fleste steder har gamle gjerdetyper som skigard, rælegard, hafell etc. forlengst råtnet ned, mens steingjerdet gradvis dekkes til av gras-, busk- og trevegetasjon. I Spekedalen er de gamle gjerdene erstattet med nye og mer lettstelte gjerdetyper. Gjerdene er et element som absolutt hører hjemme i seterlandskapet. Uansett form eller materiale, er setergjerdene reist for å gjerde inn selve vollen. Gjerdene skulle holde dyra ute fra setervollen før og under slått, men skulle samtidig kunne holde dyra innenfor vollen etter slått. Skigard og plankegjerdet med tverrliggende bord er også et element som tilfører landskapet inntrykk av orden og stabilitet. Disse er nå helt borte. I dag dominerer netting- og trådgjerdet i Spekedalen. Selv om disse gjerdene ikke har samme visuelle virkning som tre- og steingjerdet, så fremviser også gjerdestolpenes regelmessighet vare linjedrag i landskapet. Som gjerdet, hører også grinda til i beitelandskapet. Og som kulturelement har nok grinda vært opphav til mang en saftig krangel og nabostrid. Selv i dag er dette mange steder et konflikttema i møtet mellom husdyrhold og friluftsliv.

6.2. Landskapsendringer

Tidligere bruk av naturressurser har hatt stor betydning for det landskapet vi ser i dag. Folk ved kysten drev marka si på en annen måte enn det folk i fjellbygdene gjorde. De ulike driftsformene har resultert i ulike landskaps- og vegetasjonstyper, og et variert kulturlandskap.

Fangstanleggene og kullmilene vitner om at Spekedalen har vært en attraktiv dal langt tilbake i tid, og dette har preget landskapet med elementer som representerer de forskjellige epokene opp gjennom tidene. For å forstå og avdekke et landskaps kulturkvaliteter må man kjenne dets kulturhistorie og stedegne karakter og forstå de historiske prosessene som ligger bak de ulike kulturminnene.

Vi vet at det skjedde en utvikling i seterbruket fra 1600-1700-tallet ettersom folkeveksten økte. Landskapet har utviklet seg til et naturnært kulturlandskap på grunn av ekstensiv drift med beiting og slått. Bebyggelse, beite, slått og annen fôr- og vedsanking, har preget seterlandskapet og vegetasjonen. Seterdriften skapte et karakteristisk kulturlandskap med mange forskjellige kulturmarkstyper som skogsbeite, beitemark og slåttemark.

I Spekedalen har det siden begynnelsen av 1700-tallet vært fullseterbruket som har rådet grunnen, med unntak av perioden med fast bosetting. I fullseterbruket skjedde all produksjonen på setra og folk bodde der hele sommeren. Dette medførte at de hadde behov

for gode og store hus på setra med plass til buskap, folk og foredling. Buskapen beita på vollen og i utmarka. Og med slått i tillegg holdt denne bruken landskapet åpent. Beite- og slåtteaktiviteten forstyrret et økologisk klimaks og førte til at spesielle plantesamfunn ble utviklet. Store vedmengder trengtes til ysting, så en kan regne med at skogen rundt setra var preget av hard vedhogst. Setervollen var et åpent landskap, med både slåttemark og beitevoll. Storfe beitet i jotene og den nære utmarka, sammen med noe sau. Utmarksslåttene ble holdt i hevd. I perioden med fast bosetting ble alt vinterfôret hentet der. Dette betyr at det må ha vært større slåtteaktivitet i den perioden enn under seterdrifta da man også høstet vinterfôr hjemme på gardene. Det var også mer styrt beiting, da krøtter og sau ble lokket ut og delvis også gjett.

6.2.1. Beitedyr i Spekedalen

I følge bygselseddel fra 1728 ble Spekedalen beskrevet å ha sommerhavn for "et Snees støcker stort feh, og vedhørende Smaa Creaturer". De hadde altså rundt 20 storfe, samt småfe. Kufjøsset til Nystu har plass til 26 kyr, mens Løvhaug har 22 båser i sitt kufjøs. Løvhaug hadde i tillegg et kalvefjøs, og Nystu sitt sauefjøs ble nok også en periode benyttet til kalver da det skal ha hatt båser. I grove trekk har storfeet vært dominerende på beite siden setringen startet og helt fram til den ble avsluttet på slutten av 1950-tallet. Antallet kyr har nok ligget rundt 50 siden begynnelsen av 1800-tallet, da fjøsene rommet så mange mjølkekyr. I tillegg kom det noen kalver og sau. Hesten var også aktiv i bruk, noe stallene og hestebeite i Storbekkefatet vitner om. Dølafe beitet i Spekedalen, antagelig helt tilbake til setringens begynnelse. Denne rasen var mindre, tettere og med lengre bein enn våre dagers NRF. De var bedre tilpasset å utnytte det ulendte terrenget i utmarka til storfebeite. I dag er Dølafe en av flere truede norske storferaser.

Det var med andre ord sambeiting mellom flere husdyrslag. Dette ga en effektiv utnyttelse av beitearealet, beitelandskapet ble holdt åpent og beitekvaliteten ble opprettholdt. De ulike beitedyrene utnytter beitet forskjellig og utfyller hverandre. Hesten har også egenskaper som gjør den spesielt godt egnet til å pusse beiter sammen med sau og storfe, da den blant annet spiser sølvbunke. Antall krøtter har antagelig ikke variert all verden i fullseterbrukstida, slik at beiteaktiviteten rundt vollen har vært noenlunde lik. Men man kan anta at det har vært en større samlet påvirkning på landskapet under tida med fast bosetting på 1700-tallet.

6.2.2. Kulturmarkstyper i Spekedalen

Slåttemarkene og restene etter disse er de mest artsrike kulturmarkene vi har, med et stort innhold av urter. Beiteengene er vanligvis artsfattigere enn slåtteengene, og i beiteengene minker artsantallet ved økt beitetrykk og gjødsling. Beitemarkene er mer grasdominert, og artsinnholdet kan variere etter hvilke dyr som går på beite. Restarealene av slåttemark viser seg ofte å være meget artsrike.

Når det gjelder åpen slåttemark i Spekedalen, var nok denne kulturmarkstypen godt representert i årene med seter- og gardsdrift i dalen. Og da som natureng formet gjennom rydding og lang tids tradisjonell slått. I tillegg var det flere slåttemyrer, spesielt sørover dalen.

Høsting av lauv og ris foregikk i august og september og man kan anta at kulturmarkstyper som lauveng og høstingsskog også har vært representert i Spekedalen. Smårishællen, Risjota og Røskjota har antagelig vært slike kulturmarkstyper med høsting og risping av vier, bjørk, selje og rogn. En kombinasjon av slått og lauving kan også ha foregått i blant annet steder med høgstaudebjørkeskog.

Setertrøene i Spekedalen var tidligere overflatedyrket eng som ble slått på sensommeren, etter at vinna hjemme og i engene var over. Sannsynligvis gjaldt dette også utmarksslåttene så lenge de var i bruk. De fleste engfrøartene har modne frø i midten av juli og hadde da rukket å slippe frøene før slått. Setertrøene ble beitet om høsten etter slått var ferdig, noe som også tilførte gjødsel. I tillegg ble gjødsel fra møkkhaugen bak fjøset tilført setertrøene om høsten. Utmarksslåttene fikk ikke tilført gjødsel, og ble dermed heller ikke alltid slått hvert år. Setertrøene ble slått til og med 1958.

Beitemarka på setervollen i Spekedalen er i dag som tidligere naturbeite/beitevoll og beites hele sommeren i forbindelse med at sauene trekker inn på setervollen for å finne salt. Setertrøene beites i dag både vår og høst. Etter seterdriftas opphør har de heller ikke vært pløyd eller gjødslet utover den gjødslingen sauemøkka tilfører. I dag karakteriseres setertrøene som overflatedyrket beitemark med stort innslag av finnskjegg. Finnskjeggdominansen skyldes langvarig beite på ugjødslede marker. Områdene rundt seterhusene var preget av mye tråkk og bar jord. Brennesle vokste da som nå rundt fjøsene. I utmarka i Spekedalen finnes beitemarka for det meste i form av beiteskog. Bjørkeskogrøstene/jotene og vierkratt med urter og gode grasmyrer har nok dominert beitet til alle tider. Slått ved halvtakløa er fortsatt godt synlig langs sjøveien, og holdes åpen med beite av sau i dag. Derimot bærer slått ved linna preg av gjengroing med innslag av vier og einer. Her går det så å si ikke beitedyr.

Rester etter de blomstrende, fargerike slåtteengene finnes i dag igjen inne i bugarden hos Nystu, der det ikke blir beitet, men slått på tradisjonelt vis med ljå eller kantklipper på sensommeren. Nytteplanten rabarbra er fortsatt et trivelig innslag ved seterhusene.

Slåttemarka og beitemarka i Spekedalen er alle elementer fra håndredskapens tid, med unntak av setertrøene som innehar elementer fra både hånd- og hesteredskapens tid. Blomsterenga inne i bugarden ved seterhusene er fra håndredskapens tid da den sjøl i dag slås med ljå.

6.2.3. Tamreindrift, tømmerfløting og kullmiler

Skogvirke og trelast steg i verdi i 1850-årene og Røros Kobberværk trengte mye kull i perioden 1600-1800. Dette førte til stor aktivitet i skogen. Hogst av virke til kullbrenning har foregått i stor stil etter antallet kullmiler å bedømme. Det er også tydelig at det ble hogd en del tømmer på slutten av 1800-tallet. Spesielt sørover dalen finnes det mange stubber og kullmiler som utgjør flotte landskapselement og er kulturminner i landskapet.

Generelt antas det at reindriften oppstod på 1600-tallet (Jacobsen & Follum 2001). I perioden fra slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet vet man med sikkerhet at det var tamreidrift i Nordre Spekedalen. I den forbindelse kan man anta at det finnes mange spor og minner fra den tiden i landskapet. Finntrøa skal ligge i området ovenfor den store haugen ved Nordre Spekesjøen, og mest sannsynlig var dette det samme som gieddi. Gieddien ble brukt vår, sommer og høst i forbindelse med melking og merking av reinen. Nær gieddien kan det være flere typer kulturminner; teltplasser, gammetufter, forrådshus (njalla), forrådgroper/gjemmer og beingjemmer. Plasser hvor merking og skilling har foregått kan ha vært avgrenset av gjerder. Gieddien finnes vanligvis i høyfjellet nær isbreer der reinen kan unngå bremsfluer og mygg på sommeren, og de kan også finnes i skogsregionen. Hvis de lå i skogen, kunne de ligge ved gode vannkilder gjerne litt høyt i terrenget. Samene kan også ha brukt små odder eller tanger ved vann eller andre naturlige avgrensinger i naturen (Jacobsen & Follum 2001). Dette er interessant med tanke på hva landskapet gjemmer på av spor i tilknytning til den samiske virksomheten som har vært i Nordre Spekedalen tilbake i tid. Tangen som går ut i Nordre Spekesjøen nedenfor den store haugen kan ha vært et perfekt område for en gieddi. Eller i bjørkeskogen ovenfor myrene og haugen slik Sigvald Nystuen har blitt fortalt.

Gamle skjøter tyder på at det var utstrakt uenighet om bruk av området rundt Nordre Spekesjøen, men dette var trolig mest framtreddende så lenge det var fast bosetting i Søndre Spekedalen. Området har vært attraktivt for alle parter med tanke på beite, slåtter og tamreidrift.

6.2.4. Seterdrifta tok slutt

Etter hvert som seterdrifta avtok og jordbruket endret seg, ble det mindre behov for utmarksslåttene og mange opphørte. Samtidig ble det mindre behov for gjeting etter rovdirene ble mer borte på slutten av 1800-tallet. Fra å ha vært fast bosetting og seterdrift med melkeproduksjon og noe sau siden begynnelsen av 1700-tallet, ble det slutt på seterdrifta i Søndre Spekedalen på 1950-tallet og dermed på storfe som beitet i Spekedalen. Fra sauedrifta startet i 1963, har sau vært enerådende på beite de siste tiårene. Det ble i denne perioden på det meste sluppet rundt 2000 sau i dalen, men mange år var det færre. På setertrøene har det etter slåttene opphørte blitt brent noe fenne innimellom. Ellers ble det også mindre vedhogst etter at det ble slutt på ystingen. Dette førte delvis til gjengroing av joter og setertrøer, samt videre gjengroing av de gamle utmarksslåttene. Tidligere fantes det ikke einer på setervollen, og nesten ikke bjørk heller. Det skal ha vært veldig åpent og fritt. Nå vokser det tett med einer mellom Nystu og Løvhaug på begge sider av Vassbekken, og på setertrøene vokser det einer og bjørk inn fra kantene. Med sin gode vokseevne danner eineren raskt tette bestand, og reduserer derved beitets grasareal. Regelmessig rydding er derfor ofte nødvendig. Det ble tatt ut noe einer på setertrøene sommeren 2000. Åpen mark som gradvis gror igjen med einer er første gjengroingsfase mot skog. I ly av einerkjerr er nemlig oppvoksende lauvtrær godt beskyttet mot beitedyras gnaging. Sauebeitet bidrar til at lauvskogen stedvis har et karakteristisk hageskogpreg. Som landskapsskjøtter holder sauen lauvoppslaget ned og motvirker dermed fortetting i beiteskogen.

De siste 5 årene har Spekedalsprosjektet ført til en økning i antall sau på beite. Dermed har beitepresset økt betydelig. Mer sau på beite har igjen åpnet landskapet og gjort stier og veier mer tydelige. Men beitingen er ensartet, da ingen storfe beiter i området. De siste årene har det gått noe hest på setervollen i forbindelse med gjetingen. Økt antall sau som har holdt seg nær setervollen har også ført til hardere beiting i jotene rundt vollen.

6.2.5. Veiene i seterlandskapet

Den gamle seterveien var bindeleddet mellom gard og seter. Og ved siden av sin kulturverdi, representerer seterveien også et naturopplevelsespotensiale der den krøker seg fram. Den gamle kjøreveien er et viktig karaktertrekk i landskapsbildet der den tegner vare linjer i landskapet, fremhever utydelige terrengformer, forsterker dramatik og gjør avstandene fattbare i åpne landskapsrom. Mønsteret av gamle veilinjer forklarer også historiske sammenhenger i kulturlandskapet. Tidligere eiendomsforhold, bosettingsmønstre og bruksformer trer klart fram gjennom nettet av veier og veifar. Jordbrukets gamle grende-, drifts- og kjerreveier er viktig for et områdes tilgjengelighet. De gamle krokete bygde- og grendeveiene fra håndredskapens tid hadde ofte korte siktstrekninger hvor nye synsinntrykk fulgte bak neste sving. Veien fulgte vakkert landskapets høyder og forsenkninger og trasevalget var hensiktsmessig tilpasset naturgrunnlaget og arealbruk. Den eldste ferdselsveien som vi vet ble brukt til Spekedalen, er den gamle Storlegdveien. Denne veien gikk i vestlia nordover til Spekedalssetra. Det er naturlig ettersom det var stor aktivitet med tanke på slåtter og kullbrenning langs denne veien.

Både den gamle Storlegdveien og kjerreveien representerer håndredskapens tid, mens den gamle kjøreveien også har elementer fra hesteredskapens tid. Så kom Nyveien, i ei brytningstid mellom hesteredskapens tid og traktorens tid. Alle veiene ble riktignok bygd med håndmakt. Ved Nyveien ble det ikke tatt hensyn til gammel kunnskap om snøforholdene, og i dag er den gamle kjerreveien tidligere bar enn den nye veien. Nyveien skjærer også gjennom landskapet mer rettlinjet enn den gamle kjøreveien, det er grøftet langs med veien og stikkrenner er lagt nedover lia.

Det var også ulike traseer sommer og vinter. Ved Tjønna gikk den gamle kjøreveien like nedenfor Nystunøsteret der det var ei bru. Om vinteren kjørte de korteste veien over Kojemyra. Også i høykjøringa før jul ble myrene og isen benyttet som veiled.

Fra Brattslåttan finnes det rester etter noe som kan minne om en hulvei, en hestevei som skrår ned og sørøstover. Og ellers er det en mengde stier på kryss og tvers etter sau og andre dyr. Lokkeveiene i Spekedalen er registrert og representerer på sin måte en viktig del av seterhistorien, sjøl om deres opprinnelige funksjon er borte. I dag er de fleste av disse veiene blitt sterkere de siste 5 årene, på grunn av økt antall sau på beite. Det samme gjelder andre stier som har blitt sterkere på grunn av sauens ferdsel, samtidig som det har blitt ryddet noe for å lette folks ferdsel. Gjennom dalen går det også merket turiststi fra Spekedalen over til Øversjødalen, Storbekkfatet og Rausjødalen, og sørøstover til Storlegda.

Seterveien inn til Spekedalen fra Unset kan virke lang, og derfor er det kanskje ikke rart at det finnes veimerker som viser hvor langt man har kommet. Den røde steinen halveis er et slikt veimerke. Bruken av varder som veimerker er brukt langt tilbake i tid, og i Spekedalen finnes mange varder langs stier og gamle veier, som grensevarder og som markering av høydepunkt. Dette er vakre element i landskapet, noen gamle og noen nye. Derimot er grensen fra skogen og oppover til Gråhøga merket med røde plaststaker de senere år. Langs Nyveien er det de senere år blitt satt opp trestenger over Gråhøgdtangen, for å vise veiledningen om vinteren. Dette har blitt mer aktuelt på grunn av økt transport med snøscooter.

Når det gjelder bruer, har det med disse også foregått en utvikling. Rideveiene hadde ingen krav til bru, men krevde vadested. Den gamle Storlegdveien og kløvveien ned lia må ha krysset Speka ved setervollen, og i følge Sigvald Nystuen skal det ha vært plassert ei bru litt lenger nordvest enn i dag. Den skal ha ligget innenfor Løvhaugtrøa, og det er mulig å se rester etter den der. Den gamle kjerreveien forbi Tjønna måtte også krysse Speka, og brua lå nedenfor Nystunøsteret før Tjønna ble demt opp igjen i 1963. I dag er det ingen bru her, men et vadested. Da Nyveien ble bygget, ble brua over Speka på vollen flyttet litt lenger sør. Det har de senere årene blitt støpt brukar, lagt nytt dekke og nye jernskinner. De to bruene over Vassbekken, er byttet ut med to store rør.

6.2.6. Byggeskikk

Antallet bygninger både på setervollen og i utmarka er nok redusert i forhold til den mest aktive tida med fullseterbruk og utmarksslåtter. Når det gjelder byggeskikk og bruken av bygningsmaterialer, har dette endret seg lite. Bebyggelsen består stort sett av laftede bygninger, med unntak av låven og utedoene. Seterhuset til Løvhaug er nyrestaurert og kledd med villmarkspanel utvendig. Slåttbua, Gjeterbua og Loftstadbua har nye dører og er noe restaurert. Det samme er Veslbua til Nystu, som også har en del i reisverk med villmarkspanel. Sjøbua er flyttet dit i senere år. Den består av en tømmerdel og en reisverksdel med villmarkspanel. De største endringene ved seterbebyggelsen i Spekedalen er nok takene. Før hadde alle husene torvtak som gikk mer i ett med landskapet rundt. Så kom en periode hvor noen av husene hadde bord- og spontak, før bølgeblikk slo til for fullt. Dette har reddet mange av husene fra nedfall, men er ikke så vakkert. Sjøbua er i dag det eneste husværet i Spekedalen i dag med inntakt torvtak.

6.2.7. Oppsummering landskapsendringene

Landskapet har endret seg med ulik bruk av området gjennom tidene. Utifra det har jeg delt seterlandskapet inn i fire epoker:

1. Seterlandskap med stor aktivitet, utmarksslåtter og samarbeide (storfe, sau og hest). Delvis fast bosetting. Åkerland. Tamreindrift. Kullbrenning. Håndredskapens tid. (Ca. 1700- 1850).
2. Seterlandskap med samarbeide, men noe mindre bruk av utmarksslåtter. Det store hamskiftet. Tømmerdrifter. Håndredskapens- og hesteredskapens tid. (Ca 1850- 1900).

3. Seterlandskap med sambeite og kun slått av setertrøene. Utmarkshusvære i forfall. Etter hvert redusert seterdrift. Sagbruk og låve i reisverk. Hesteredskapens- og traktorens tid. (Ca 1900-1958).
4. Rent beitelandskap for sau. Sauebeite med ensidig beitetrykk de siste 40 årene. Slutt på slått av setertrøene. Redusert vedhogst. Bølgeblikktak (1963- til i dag).

De største endringene med tanke på beitedyr har skjedd de siste 50 årene. Før dominerte krøtter beitelandskapet, og antallet sau var ikke så høyt. Beitepresset har endret seg, samtidig som påvirkningen er blitt ensidig med kun sau på beite. Samtidig stoppet all slått opp etter at seterdrifta tok slutt.

6.3. Veien videre

Det har vært setring i dalen de siste 300 år. I fra denne tidsepoken finnes det i Spekedalen meget interessante kulturminner knyttet til utmarksnæringer. Nord i dalen ligger Raudsjødalen meieri fra 1856 som er landets eldste meieri og et av våre viktigste kulturminner knyttet til seterbrukets historie. Seterbebyggelsen på setervollen er også stort sett intakt, og ligger naturlig i landskapet som elementer fra håndredskapens tid. Ellers er nøstrene, bu ved Nordre Spekesjøen, ljørbusa og halvtakløa flotte minner om utmarksbruken i dalen.

Området har et stort mangfold av meget verdifulle kulturminner med mulig tilknytning til ulike kulturgrupper. Disse kulturminnenes store kulturhistoriske verdi forsterkes av at de kan oppleves i et landskap som ikke er berørt av moderne tekniske inngrep og hyttebygging. Området har stor kunnskapsverdi, pedagogisk verdi og opplevelsesverdi i en lokal, regional og tildels også i nasjonal sammenheng. For å ta vare på seterlandskapet i Spekedalen må en se og ha kunnskap om kulturlandskapsverdiene som er knyttet til det. For den framtidige utviklingen er det derfor viktig å formidle denne kunnskapen. Hvis en ser verdiene i kulturlandskapet og utmarka med sine jakt- og fiskemuligheter vil en også kunne se hvilke ressurser det byr på for blant annet utvidet gardsdrift med for eksempel ulike former for turisme. Formidling av seterhistorien og setertradisjoner som grunnlag for dagens bruk og verdier i området, er meget viktig for å skape forståelse hos folk flest. Dette vil bidra vesentlig til å løse eventuelle framtidige konflikter.

Kulturlandskapet bevares best ved aktiv jordbruksdrift. Kulturlandskapet har fra gammelt av vært produksjonsgrunnlaget for jordbruket. I den senere tid har bruken til jordbruksformål minket betydelig og dette har blant annet ført til gjengroing. Ved gjengroing og mindre bruk minker utmarkas beite kvalitet og kunnskapen om utnyttelsen av disse ressursene forsvinner. For å ta vare på seterlandskapet i Spekedalen er det nødvendig å opprettholde beitebruken. Det er viktig at seterbruken/beitebruken får muligheter til å utvikles og tilpasses nye krav og markeder. Den framtidige bruken bør bygge på den tradisjonelle bruken som har skapt verdiene i området, og bevare disse verdiene for friluftslivet med et trivelig bygningsmiljø, seterlandskap, setertradisjoner og stinett. Disse verdiene gir muligheter for å bygge opp en

turistvirksomhet med spesielle kvaliteter, tilpasset et moderne norsk landbruk hvor en må satse på særpregede kvalitetsprodukter for å overleve.

Kulturlandskapet og de gamle kulturmarkstypene står stadig i fokus. Verdiene vi finner i kulturlandskapet (biologiske, kulturelle, estetiske, sosiale og økonomiske) er og blir en viktig ressurs for det norske landbruket, ikke minst i ei tid der det stadig settes fokus på lokalproduserte varer og tjenester. De lokale utformingene og særtrekkene ved kulturlandskapet kan i denne sammenhengen vektlegges og utnyttes. Forutsetningen for en slik utnyttelse er at verdiene brukes og ikke forbrukes, og at man forvalter disse verdiene på en god og kunnskapsbasert måte. Det er nettopp de lokale tilpasninger av ulike driftsformer som skapte dette store mangfoldet av verdier som bør forvaltes på en god måte for framtida. Beiting fremheves ofte som en enkel og god løsning for skjøtsel og bevaring av verdiene i kulturlandskapet. Det viser seg imidlertid at beiting ikke alltid er en enkel løsning, og at resultatene ikke alltid blir som forventet. Dersom historien til områdene glemmes og all skjøtsel gjennomføres på samme måte, står vi i fare for å miste den store variasjonen og det lokale særpreget.

6.3.1. Offentlige økonomiske virkemidler

Fra og med 2004 har spesielle miljøtiltak i jordbruket (SMIL) erstattet STILK og kommunene har overtatt ansvaret for tilskuddene. Formålet med SMIL er å fremme natur- og kulturminneverdiene i jordbrukets kulturlandskap og redusere forurensingen fra jordbruket. Tilskudd kan innvilges til foretak eller eier som driver og/eller eier en landbrukseiendom eller til enhver som er registrert i Enhetsregisteret og som har fått tillatelse av landbruks-eiendommens eier til gjennomføring av tiltak. Miljøplan trinn 2 skal vedlegges søknaden for søkere som er pålagt å ha miljøplan.

En miljøplan skal være et verktøy for registrering, planlegging og dokumentasjon av miljøtiltak knyttet til jordbruksdrifta på garden. Miljøplanen skal være et hjelpemiddel for gardbrukeren til å planlegge og gjennomføre miljøtiltak. Den består av to trinn. Trinn 1 gjelder for alle som mottar produksjonstilskudd og er en forutsetning for å få utbetalt fullt produksjonstilskudd. Trinn 1 skal bestå av kart over jordbruksarealene, gjødslingsplan, sprøytejournal, sjekkliste for miljøhensyn ved jordbruksdrift, plan og dokumentasjon på gjennomføring av tiltak. Trinn 2 gjelder for gardbrukere som ønsker å gjennomføre særlige miljøtiltak. Den skal bestå av målsettinger for miljøinnsats, planer for tiltak og dokumentasjon på gjennomføring av tiltak. En plan må foreligge for at det skal kunne søkes tilskudd til tiltaket (SLF 2003b).

Hedmark fylke har utarbeidet et regionalt miljøprogram hvor Nord Østerdalen er delt inn i hovedområdene dalbygdene, seterlandskapet og utmarksbeitet som det skal satses på. Under hvert av disse hovedområdene er det skissert utfordringer, langsiktige miljømål, strategier, prioriteringer og tilskuddsordninger. For seterlandskapet gjelder følgende miljømål (Nøkleby et al. 2004):

1. Ta vare på de særpregede seterlandskapene våre.
2. Opprettholde aktiv seterdrift med dyr, - minst på dagens nivå.
3. Holde dyrkede arealer i hevd, dvs. setervoller og andre arealer.
4. Hindre gjengroing av utmark i nærområdene til setrene.
5. Ta vare på andre elementer i setermiljøet, for eksempel bygninger, bruer, ferdsselsårer m.m.

For utmarksbeite gjelder følgende mål:

1. Fortsatt bruk av utmarka ved beiting av husdyr.
2. De viktigste utmarksbeiteområdene må fortsatt kunne benyttes til tradisjonell beiting.
3. Inngjerding av andre utmarksbeiteområder.
4. Øke mangfoldet av husdyr på utmarksbeite: sau, geit, hest og storfe.

Kommunen har utarbeidet kommunale målsettinger og tiltaksstrategier for spesielle miljøtiltak i landbruket. I Rendalen er hovedmålsettingen når det gjelder kulturlandskap å sikre og ivareta et åpent kulturlandskap, både nede i bygda og i seterområdene og utmarksbeiteområdene på kjølen, gjennom aktiv landbruksdrift og beitebruk kombinert med andre skjøtselstiltak. En slik aktiv skjøtsel av landskapet vil også ivareta det biologiske mangfoldet. Det er videre en målsetting at typiske og historisk viktige kulturmiljøer, kulturminner, slik som unike bygningsmiljøer og -landskap, seterbygninger/-miljøer, gamle gjerder, låve/løer, klopper, bruer m.m., blir ivaretatt gjennom aktiv bruk, jevnlig vedlikehold og istandsetting. Et åpent kulturlandskap gir rike opplevelsesmuligheter og trivsel for allmennheten (Rendalen kommune 2004).

6.3.2. Framtidige tiltak

Seterbebyggelsen er en del av tradisjons- og slektsverdien på en gard, og bygningene har en sterk egenverdi. Dette sammen med respekt for tidligere generasjoners arbeid gjør at man ønsker å ivareta en setervoll. I den sammenheng er det viktig i restaureringsarbeidet å tenke på fargevalg, materialbruk og plassering for å bevare helheten i seterlandskapet. Ved framtidig restaureringsarbeid bør man tilstrebe å bevare og fremheve mest mulig av inntrykkene som gis av værslitte og solsvidde tømmerhus.

Som ramme rundt seterbygninger og setervollen, eller langsetter seterveien, vil utvilsomt skigarden tilføre området et markant og tradisjonsrikt kulturelement. Skigarden er dessuten en gjerdetype som lett kan fornyes ved at stauren kan kvesses opp, og skiene byttes ut. Dette er et element som bør tas tilbake i seterlandskapet i Spekedalen.

Det er spennende å se hva som skjer med Spekedalsprosjektet og videre beite med sau. Det er viktig å få gjennomført en kartlegging av vegetasjonen og beitekvaliteten i området, for å kunne anslå hva området tåler av beite. Mulighetene for sambeiting må vurderes for framtiden. Hvis antallet sau reduseres kraftig uten at andre beitedyr kommer til, vil gjengroingen igjen skyte fart. Gjengroingen av setertrøene vil fortsette hvis ikke tiltak gjøres. Fordi kulturpåvirkningen i dag er betydelig mindre enn tidligere, vil en naturlig

vegetasjonsetablering gjenerobre tidligere snau mark. Først langsomt og umerkelig, til den en dag omkranser setervollen med tette kjerr av vier, einer og bjørkesnar.

Det særpregede setermiljøet kjennetegnes ved sin helhetlige visuelle karakter, og enkeltvis arealbruksendringer vil her kunne påvirke landskapsbildet i hele området. Det som skjer på hver enkelt setervoll har betydning for totalinntrykket. Det er her viktig å samarbeide om felles landskapsutvikling. Tradisjonell dugnadsånd bør vekkes til live. Selve setervollen innenfor gjerdet endrer sakte men sikkert karakter ved at det gror til, mens utenfor gjerdet påvirker dyr utmarksbeitearealene. Dette på grunn av at det ikke lenger blir slått eller beitet innenfor gjerdet. Beitet er nødvendig for å holde den gamle vollen åpen og for å synliggjøre gamle rydningsspor. Som arealbrukstype er gamle hevdholdte naturenger i dag en truet kulturmarkstype.

I nærmeste framtid må målet være å få laget en detaljert tiltaksplan med forslag til hvordan man skal bevare og skjøtte de ulike kulturhistoriske, landskapsmessige og estetiske elementene i Spekedalen i, samtidig som dette settes i sammenheng med ønsket næringsutvikling i området. Oppsetting av retningslinjer for inngjerding, ferdsel og bygninger, kan være et hjelpemiddel for å formulere felles mål, men bør suppleres av tiltak som øker kunnskapen om og forståelsen for området. I tillegg bør det lages planer for utnytting av vilt- og fiskeressursene i området, i form av samordnede planer hvor bygnings-, og naturressurser koordineres.

7. Litteraturliste

Alm, T & Jensen, C. 1996. Kulturlandskapets historie. Ottar - populærvitenskaplig tidskrift fra Tromsø museum. Nr. 209. Landskap etter slått og beite.

Amundsen, H.R., Risbøl, O. & Skare, K. (red). 2003. På vandring i fortiden. Mennesker og landskap i Gråfjell gjennom 10 000 år. NIKU Tema 7. Oslo.

Anonym. 1994. Hva gjør vi med seterlandskapet? Hedmark Fylkeskommune.

Axelsen, B. 1975. Ressursutnyttelse i et fjellområde, Seterfjellet i Øystre Slidre- utnyttelse av og påvirkning på naturgrunnet. Hovedfagsoppgave i samfunnsgeografi. Universitetet i Oslo.

Bratli, H. 1998. Biologisk mangfold og gårdskart- Veileder for kartlegging av kulturmarkstyper- og elementer som er viktige for det biologiske mangfoldet. Norsk institutt for jord- og skogkartlegging, Ås. NIJOS- rapport 18/98.

Bruun, M. 1987. Natur - og kulturlandskapet i arealplanleggingen. 1. Regioninndeling av landskap. Nordisk Ministerråd. Miljørapport 1987:3.

Bryn, A. 2004. Biologisk mangfold og husdyrbeiting i utmark. Grønn kunnskap 8 (3). Planteforsk.

Bull, J.B. 1916. Rendalen. Dens historie og bebyggelse. Første del. Kristiania.

Bull, J.B. 1919. Rendalen. Dens historie og bebyggelse. Annen del. Kristiania.

Bull, J.B. 1940. Øvre Rendalen. Gårdene og slektenes historie. Oslo.

Christensen Lie, A. 1985. Kulturlandskapet i Bjerkreim. Artikkel i Bakkevig, Tysdal & Foldøy red. "Frå haug og heidni. Tidskrift for Rogalands arkeologiske forening." Nr. 2 1985. Utgitt av Arkeologisk museum i Stavanger.

Christensen Lie, A. 1995. Den norske byggeskikken. Hus og bolig på landsbygda fra middelalderen til vår egen tid. Pax Forlag A/S, Oslo.

Daugstad, K. 1990. "Seterlandskapet- et kulturlandskap i endring. En studie av seterlandskapet i Os i Nord- Østerdalen." Hovedfagsoppgave ved Geografisk institutt, Universitetet i Trondheim.

Daugstad, K. 1999. Mellom romantikk og realisme: om seterlandskapet som ideal og realitet. Rapport 16/99. Senter for bygdeforskning.

Daugstad, K. & Sæter, S. 2001. Seterliv. Det Norske Samlaget. Oslo.

Edelmann, A. & Sæter, S. 1994. Bondelandet. Samlaget Oslo.

Eidsivating Lagmannsrett 1976. Ankesak nr. 487/78, hl. Nr. 637/74. Dom av 20. september 1976.

Elgersma, A. 1996. Landskapsregioner i Norge, med underregioninndeling. Kart i målestokk 1:2 000 000. Norsk institutt for jord- og skogkartlegging, Ås.

Elgersma, A. 1998. Landskapstyper i Hedmark. Dokument 10/98. Norsk institutt for jord- og skogkartlegging, Ås.

Elgersma, A. & Asheim, V. 1998. Landskapsregioner i Norge- landskapsbeskrivelser. Rapport nr. 2/98. Norsk institutt for jord- og skogkartlegging, Ås.

Elgersma, A. 1999. Landskapstyper i Hedmark. Kart i målestokk 1: 400 000. Norsk institutt for jord- og skogkartlegging.

Elgersma, A., Håland, J. & Puschmann, O. 1999. Landskapsregioner i Hedmark med underregioninndeling. Kart i målestokk 1:400 000. Norsk institutt for jord- og skogkartlegging, Ås.

Engen, A. 1983. Stølsområder i Valdres og Oppland. Rapport fra stølsseminaret i Valdres.

Folden, H. E. 1992. Til fjells i fortidens fotefar. Gyldendal Norske Forlag A/S. Oslo.

Framstad, E. & Lid, I.B. 1998. Jordbrukets kulturlandskap - forvaltning av miljøverdier. Universitetsforlaget. Oslo

Frislid, R. 1993. Seterlandet. Cappelen fakta.

Frödin, J. 1929. Bygdestudier i norra Jämtland. Lunds Universitets årsskrift, N.F. Avd. 1, Bind 24, nr. 1. Lund.

Fylkesmannen i Hedmark. 2005. Kart over Søndre Spekedalen sameie.

Granås, R. 1999. Rapport Spekedalsprosjektet beitesesongen 1999. Rendalen kommune.

Granås, R. 2000. Rapport Spekedalsprosjektet beitesesongen 2000. Rendalen kommune.

Grindflek, E. 1996. Unsetgrenda- ung eller gammel? Eget forlag, Unset.

Grue, U.D. & Sylte, M. 1994. Idèhefte. Urterike slåtteenger- engskjøtsel og slåttekultur skaper ny næring. NLH-fagtjenesten, Ås.

- Hansen, S. 2002. Seterlandskapet på Innfjordsfjellet. Historisk utvikling, dagens bruk og utviklingsmuligheter for framtiden. Fylkesmannen i Møre og Romsdal, landbruksavdelinga, rapport nr. 2-2002.
- Haugseth, J. 2004. Rapport Spekedalsprosjektet beitesesongen 2004. Rendalen kommune.
- Herredsgrensesak. 1942. Herredsgrensesak Øvre Rendal, Tolga og Tynset på østsiden av Glomma. Vedlegg til Lassens forslag av 3.juli 1959. Udatert kopi.
- Horn, Lill- Anita og Elgersma, Anne. 1996. Konsekvensutredning- Regionfelt Østlandet. Tema landskap. Rapport nr. 10/96. Norsk institutt for jord- og skogkartlegging. Ås.
- Hougen, B. 1947. Fra seter til gård. Studier i norsk bosetningshistorie. Oslo.
- Høberg, E.N., Hatten, L. & Eilertsen, S. 2002. Beitedyr i kulturlandskap på Tjøtta-presentasjon av informasjonssti. Grønn forskning 53/2002. Planteforsk.
- Høifjellskommisjonen. 1934. Etter høifjellsloven av 8 de august 1908 § 2a i 9de grenseoppgangsfelt og 10de grenseoppgangsfelt. Kjennelser av 13.juli 1934. Sak nr. 30/70. Grøndahl & Søns boktrykkeri. Oslo.
- Jacobsen, J. & Follum, J.R. 1997. Kulturminner og skogbruk. Skogbrukets kursinstitutt. Biri.
- Jones, M. 1989. Kulturlandskapet – et ord med mange meninger. Artikkel i Binns, Kari Støren red. "Spor – fortidsnytt fra Midt-Norge, nr. 2. Universitetet i Trondheim, Vitenskapsmuseet.
- Kart – Høydal. 1953. Norway 1: 50 000 – sheet 1719 III AMS M7 11. Printed by US Army, Washington.
- Knudsen, E. 1986. Villrein (*Rangifer tarandus tarandus L*). Om reinens tilpasninger og reaksjoner på livsmiljø, og om beiteforhold, struktur, kalveproduksjon og radioaktivitet i Rendalen villreinområde. Semesteroppgave i viltforvaltning, Institutt for naturforvaltning, NLH.
- Larsen, J.M. 1995. Det var køltrafikken som heldt liv til dom. Årbok fra Norsk skogbruksmuseum. Skogbruk, jakt og fiske. Nr. 14 1993-1996.
- Lindtoft, K. 1989. Øvre Rendal. Gardenes og slektenes historie. Bind II. Elverum trykk, Elverum.
- Lovdata. 2005. Lov om kulturminner 9. juni 1978 nr. 50. Sist endret LOV-2003-01-31-9.
- Løset, M.I.A. 1994. Registrering av utvalgte kulturlandskap i Hedmark. Fylkesmannen i Hedmark, miljøavdelingen. Rapport nr. 2/94.

Mathisen, P.O. 2001. Sølendalsområdet i Rendalen. Upublisert.

Mathisen, P.O. 2002. Fangstområdet ved Elgpiggen. En foreløpig registreringsrapport om fangstanlegget som ble avdekket og kartlagt høsten 2002. Upublisert.

Mathisen, P.O. 2004. Prosjekt - Fangstkultur i fjellet. Årsrapport for feltsesongen 2003 i Rendalsområdet. Norsk institutt for naturforskning.

Mobæk, A. 1984. Samlet plan for vassdrag. 00456/57 Neka/Speka/Unsetåa. Rendalen kommune, Tolga kommune, Tynset kommune. Hedmark fylke.

Moen, A., Lillethun, A. & Odland, A. 1998. Nasjonalatlas for Norge - Vegetasjon. Statens kartverk, Hønefoss.

Møyner, K. 1994. Gamle veger og vegfar. Bruk - vern og vedlikehold. Direktoratet for naturforvaltning. DN - håndbok nr. 5. Trondheim.

Nashoug, O. 2004. Driftsplan for fisk og fiske i Femund-Trysilvassdraget 2004-2012.

Nedkvitne, J. J., Granmo, T.H. & Staaland, H. 1995. Beitedyr i kulturlandskapet. Landbruksforlaget.

Nilsen, O. & Wolff, F.C. 1989. Geologisk kart over Norge, berggrunnskart Røros & Sveg - 1: 250 000. Norges geologiske undersøkelse.

Norderhaug, A., Austad, I., Hauge, L. & Kvamme, M. 1999. Skjøtselsboka- for kulturlandskap og gamle norske kulturmarker. Landbruksforlaget.

Norderhaug, A., Hansen, S & Jordal, J.B. 2004, Storfjordprosjektet- Fagrapport om kulturlandskap i indre Storfjorden og om utfordringer for forvaltninga. Møre og Romsdal fylke, landbruksavdelingen, Molde. Rapport nr. 1-2004.

Nord-Østerdal domssokn 1974a. Utskrift av jordskifterettsbok nr. A 58 for Nord- Østerdal domssokn i Hedmark og Østerdal jordskiftesokn. Sak nr. 30/1970. Eiendomssgrense mellom Spekedalen i Rendalen og Heggrådalen i Tolga herred, påbegynt 20. august 1974.

Nord-Østerdal domssokn 1974b. Utskrift av jordskifterettsbok nr. A 55, A 56 og A 58 for Nord- Østerdal domssokn i Hedmark og Østerdal jordskiftesokn. Sak nr. 34/1966. Grensegang vedkommende Rausjødalen meieriseter i Tolga-Os herred, påbegynt 22. juli 1969, og endelig avsluttet 2. november 1974.

Nord-Østerdal domssokn 1978. Utskrift av jordskifterettsbok nr. A 58 for Nord- Østerdal domssokn i Hedmark og Østerdal jordskiftesokn. Sak nr. 30/1970. Eiendomssgrense mellom Spekedalen i Rendalen og Heggrådalen i Tolga herred, påbegynt 20. august 1974, og endelig avsluttet 12.juli 1977. Avskrift av dagboknr. 508, 31. januar 1978.

Nord-Østerdal sorenskriverembete. 1925. Hartmanndommen. Utskrift av domsprotokoll, folio 182. Dom av 16. juli 1925. Sak 39 b 1918.

Nord-Østerdal sorenskriverembete. 1929. Heibergdommen. Sak. nr. 10/1929.

Nord-Østerdal sorenskriverembete 1940a. Utskrift av utskiftningsprotokoll II for Hedmark utskiftningsdistrikt vedkommende utskiftning av sameie mellom Nekkjølen, Gjetsetra og Nysetrene i Øvre Rendal herred. Avskrift av vedlegg til dagbok nr. 519, 15. juni 1940.

Nord-Østerdal sorenskriverembete 1940b. Overutskiftningsforretning vedk. Nekkjølen, Gjetsetra, og Nystrene i Øvre Rendal herred. Avskrift av vedlegg til dagbok nr. 716, 31. august 1940.

Nystuen, J. P. 1978. Holøydal, berggrunnsgeologisk kart 1719 III – M. 1: 50 000. Norges geologiske undersøkelse.

Nystu, E. 1989. Undsetgrendas innlandsfiskevær- en del av et større utmarksbruk, historie og kulturminner. Arkitektavdelingen, NTH.

Nøkleby, M, Bryhn, K.Ø & Hagen, L.M. 2004. Regionalt miljøprogram for jordbruket i Hedmark. Rapport nr. 04/04. Fylkesmannen i Hedmark, landbruksavdelingen. 33 s.

Overenskomst. 1925. Overenskomst mellom Sæming Nystuen/Jacob Skancke og ingeniør G. Hartmann. Underskrevet 14. september og 9. desember 1925. Tinglysningssdato ukjent.

Pedersen, R. 1973. Seterbruket på Hedmarken. Fra system til oppløsning. Oslo.

Puschmann, O. 1996. Et landskaps kulturkvaliteter. - hvordan se den nære fortid i dagens jordbrukslandskap. Kildebruk og analyse av tre eksempelområder i Hemsedal kommune. Rapport nr. 12/96. Norsk institutt for jord- og skogkartlegging, Ås.

Puschmann, O., Jensen, J. & Hansen, E.W. 1998. Jordbrukets kulturlandskap i Flesberg- Et samordningsprosjekt for registrering av kulturminner, biologisk mangfold og landskap. Rapport 17/98. Norsk institutt for jord- og skogkartlegging, Ås.

Puschmann, O. 2001. Kartlegging av landskap i samband med bruks- og verneplan for Junkerdal - Balvatn området. - En oppfølging av St.meld. nr. 62(1992-93) " Ny landsplan for nasjonalparker og andre større verneområder i Norge". Rapport nr. 11/01. Norsk institutt for jord- og skogkartlegging, Ås.

Puschmann, O. & Skar, B. 2003. Utprøving og utvikling av NIJOS`landskapsregioninndeling etter kulturhistoriske kriterier. Rapport nr. 5/03. Norsk kulturminneforskning og Norsk institutt for jord- og skogkartlegging.

Reinton, L. 1955. Sæterbruket i Noreg, Bind I, Oslo.

Reinton, L. 1957. Sæterbruket i Noreg, Bind II, Oslo.

Reinton, L. 1961. Sæterbruket i Norge, Bind III, Oslo.

Reinton, L. 1969. Til seters. Norsk seterbruk og seterstell. Det norske samlaget, Oslo.

Rendalen kommune. 2004. www.rendalen.kommune.no. Tiltaksstrategier for spesielle miljøtiltak i landbruket.

Riksantikvaren. 2001. Informasjon om kulturminner. Kapittel 11. Juridiske forhold. <http://www.riksantikvaren.no>.

Risbøl, Ole. 2003. Der folk ferdes- stier, veier og bruer. NIKU Tema 7. På vandring i fortiden. Mennesker og landskap i Gråfjell gjennom 10 000 år. Norsk institutt for kulturminneforskning.

Sandnes, J. 1989. Ljåen og krøttermulen. Om opphav og alder til det norske seterbruket. Historisk tidsskrift. 3.

Sandvig, A. 1942. Seterliv og seterstell. Oslo.

SEFRAK. 1975. Sekretæriatet for registrering av faste kulturminner i Norge.

Skaar, B. 1970. Ad kommunegrensa Rendalen-Tynset. Brev til Sigvald Nystuen av 19. desember 1970 fra Norges Geografiske Oppmåling.

SLF. 2003 b. Miljøtiltak i jordbruket. Temahefte. Statens landbruksforvaltning. SLF-462 B/N.

Sollid, J L. & Krisitansen, K. 1983. Hedmark fylke- kvartærgeologi og geomorfologi. Miljøverndepartementet. Avdeling for naturvern og friluftsliv, Rapport T-543.

Solør og Østerdalen sorenskriverembete. 1728. Skylddelingssforretning over Spickedahls Setteren 2. august 1728. Tingbok 56 (1727-1730). Statsarkivet Hamar j.nr. 1168/1974.

Soreskriverembete Nord Østerdal. 1929. Heibergdommen. Sak. nr. 10/1929.

Stoltenberg, E. 1951. I barhytte og koie i gamal tid. By og bygd. 1950- 51.

Sveipe, A.M. 2001. Rapport Spekedalsprosjektet beitesesongen 2001. Rendalen kommune.

Sveipe, A.M. 2002. Rapport Spekedalsprosjektet beitesesongen 2002. Rendalen kommune.

Sveipe, A.M. 2003. Rapport Spekedalsprosjektet beitesesongen 2003. Rendalen kommune.

Swensen, G. 2003. Fra fjølabu til patentkoie. NIKU Tema 7. På vandring i fortiden. Menneske og landskap i Gråfjell gjennom 10 000 år. Norsk institutt for kulturminneforskning.

Universitetet i Oslo. U.å. Kvartærgeologisk kart 1: 250 000. Laget ved Geografisk institutt etter oppdrag fra Fylkesmannen i Hedmark.

Visted, K. & Stigum, H. 1951. Vår gamle bondekultur. 2 utgave. J.W. Cappelens Forlag A/S, Oslo.

Vreim, H. 1934. En barfrøstue som er reddet. Notat.

Østerdalen fogderi. 1785. For Pladsen Spekkedalen i Reendal: Alminding No 92. Bygselsseddel 24. august 1785. Fol. 21 b. Bygselsprotokol (1765-1820). Statsarkivet i Hamar j.nr. 1168/1974.

Østerdalen fogderi. 1791. For Lars Giermundsen i Reendalen på 2 ½ Skd i Spekkedalen No 103. Bygselsseddel 2. august 1791. Fol. 25 a. Bygselsprotokoll (1765-1820). Statsarkivet i Hamar j.nr. 1168/1974.

Østerdalen fogderi. 1794. For Lars Giermundsen Undset paa ½ Kalveskindes skyld af Gaarden Spekkedalen i Rendalen No 105. Bygselsseddel 7. juli 1794. Fol. 26 a. Bygselsprotokoll (1765-1820). Statsarkivet i Hamar j.nr. 1168/1974.

Østerdalen sorenskriverembete. 1786. Bygselsseddel til Ole Halstensen fra enken Cathrine Christensdatter etter avdøde Ole Erichsen. Kontrakt 4. september 1786. Pantebok nr. 6 (1765-1795).

Østerdalens sorenskriveri. 1798. Udskrift af Østerdahlens Soreskriveries Ting- eller Justits-Protocoll. Udskrift 18. juli 1798. Rentekammeret Kongelige Resolutioner 1ste Söndefjeldske Kontor 1803. Nr 15. Vedlegg F. Statsarkivet i Hamar j.nr. 1474/1974.

Østerdalen sorenskriverembete. 1803. Kongeskjøttet over Spekkedalen. Fol 356 a. Skjøtte 16. juli 1803. Pantebok 7 (1798-1806). Statsarkivet i Hamar 12. juni 1974.

Østerdalen sorenskriverembete. 1804. Skjøtte på halvparten av Kongeskjøttet av 16. juli 1803 over Spekkedalen. Fol 398a. Skjøtte 18. februar 1804. Pantebok 7 (1798-1806). Statsarkivet i Hamar 2004. Sak nr 2003/1798.

Personlige meddelelser

Nystu, Nils.

Pensjonist. Født 08.02 1914. Tidligere lektor. Bor i Trondheim. Oppvokst på garden Nystu og er bror av Sigvald Nystuen.

Nystuen, Gudlaug.

Pensjonist. Født 06.02 1918. Oppvokst på Romenstad gard. Gift med Sigvald Nystuen i 1943 og har siden først på 1950-tallet bodd på Nystu gard. Budeie i Spekedalen på 1950-tallet. Viktig informant i denne mastergradsoppgaven. Jevnlige samtaler og telefonsamtaler i hele skriveprosessen.

Nystuen, Sigbjørn.

Dagens gardbruker på garden Nystu og grunneier i Spekedalen. Født 02.12.1945. Oppvokst på garden som han tok over i 1979. Jevnlige og oppklarende samtaler gjennom hele skriveprosessen fram til siste dag.

Nystuen, Sigvald.

Pensjonist. Født 29.06 1912. Oppvokst på Nystu gard. Drev gard på Nysveen noen år før han tok over garden Nystu først på 1950-tallet. Min viktigste informant i denne mastergradsoppgaven. Jevnlige samtaler i hele skriveprosessen.

Skanche, Jacob Erik

Bruker av Løvhaugen og grunneier i Spekedalen inntil i desember 2004. Han er oppvokst på garden Løvhaug som han overtok i 1977. Samtaler 2003.

Sætre, Kirsten.

Eier av Ny-Fonnåsvollen på Storlegda. Bor i Trysil. Telefonsamtale vinteren 2004.